

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

В НОМЕРІ:

**ВАСИЛЬ
ГОЛОБОРОДЬКО**
Поезії

МИХАЙЛО ГРИГОРІВ
Поезії

ОКСАНА ЗАБУЖКО
Інопланетянка
*Нефантастична
повість*

**ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО**
Єврейське питання
на Україні

СІМОН РЕДЛІХ
Українсько-єврейські
стосунки у міжвоєнній
Польщі

ЛЕОНІД ПЛЮЩ
„Боротьба з євреями—
це боротьба з нами..”

ISSN 0585-8364

8

СЕРПЕНЬ 1992 р.

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

■ Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 32 стор.; із ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долари (плюс порто)

Наша найновіша публікація -- друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсеньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: Її діти -- поділені, сваряться з приводу назв -- 'православний' і 'католицький'".

Метою праці о. І. Гриньоха -- вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діаспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

■ СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття -- Ю. Шевельов.

Нью-Йорк--Париж--Сідней--Торонто--Львів: Записки Наукового товариства імени Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасності (ч. 191.4), 1991, VIII + 488 стор.; у твердій обгортці, оформлення -- Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. доларів (плюс порто)

Спільне видання Наукового товариства імени Шевченка в США та В-ва Пролог, зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу 'Сучасність!...'. До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів + порто
Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892
USA

(201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

1992 серпень 9

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (376)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та видавництва " ПРОЛОГ "
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори

Микола Чубук — відповідальний секретар

Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури

Володимир Рубан — редактор відділу політології

Микола Рябчук — редактор відділу літератури

Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури

Богдан Певний — редактор відділу мистецтва

Мікулаш Неврлі — представник редакції в Чехо-Словаччині

(Микола Неврлий)

Степан Козак — представник редакції у Польщі

Олег Коспа — художній редактор

Усі матеріали до редакції «Сучасності» просимо надсилати: із України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUCASNIST

744 BROAD ST., SUITE 1116

NEWARK, NJ 07102-3892

USA

Тел. ред.: (201) 622-0545

телефакс: (201) 622-1933

УКРАЇНА/UKRAINE

254655, КИЇВ-МСП,

вул. МЕЛЬНИКОВА, 63

СУЧАСНІСТЬ

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видає спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво «Пролог» (США).

SUCASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892. USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5   *Василь Голобородько. Ван-Гог: пейзаж із вікна. Поезії*
- 11   *Михайло Григорів. Сади Марії. Поезії*
- 14   *Оксана Забужко. Інопланстянка.*

ДО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ФОРУМУ В ІЗРАЇЛІ

- 49   *Ярослав Дашкевич. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI - початок XX ст.)*
- 55   *Ізраїль Клейнер. Урок втрачених можливостей*
- 76   *Сімон Редліх. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси*
- 89   *Леонід Плющ. “Боротьба з євреями – це боротьба з нами...”*
- 101   *Тарас Возняк. Відродження івриту та української. Онтологічні підстави та наслідки*
- 110   *Микола Рябчук. “Всесвітня жидо-масонська змова” та перспективи антисемітизму на Україні*
- 116   *Володимир Винниченко. Єврейське питання на Україні*
- 126   *Андрій Куликов. Ні елліна, ні іудея...*

- 128 *Ольга Петрова. Єврейські художники з українського андсрграунду*

ДО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ФОРУМУ В ІЗРАЇЛІ

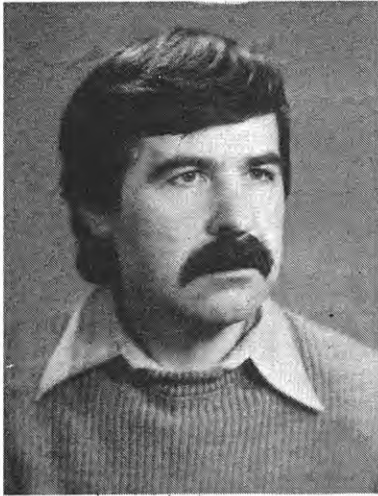

- 139 *Леонід Фінберг. Голокост, Бабин Яр, сьогодні...*
- 161 *Соломон Гольдельман. Антисемітизм, більшевизм і жидівська політика. (З приводу інтерв'ю М.Горкого)*
- 165 *Говард Астер, Петро Потічний. Старі проблеми – нові можливості (Про політичні передумови взаємин на новому етапі історії)*

ПРО АВТОРІВ

168

Василь
ГОЛОБОРОДЬКО

**ВАН-ГОГ:
ПЕЙЗАЖ ІЗ ВІКНА**

Поезії

*"Що там діється?" –
думає чоловік, вдивляючись у пейзаж за вікном,
а за вікном
кольоровий мультфільм
у стилі постімпресіонізму:
в лівому верхньому кутку вікна з'являється хмарка,
пропливає над оливковими деревами,
поливаючи їх дощем,
грім – батько пейзажу – голосно розмовляє.
Хмарка із зарюмсаної дівчинки обертається
на стару бабу – тепер уже й не вміщається
у тісних рамицях вікна, але помітно,
що так само плаче, дивлячись на чоловіка у вікні,
як на свого сина.*

*"Кого вони там шукають?" –
думає чоловік, перераховуючи все,
що нераз бачив перед тим із вікна:
грім – батько пейзажу – там,
хмара – мати пейзажу – там,
копиця – донька пейзажу – там.*

*Але громові надокучило дивитися мультфільм
у вікні, де єдиною дієвою особою є самотній чоловік,
тому розбиває целулоїдну межу вікна,
заходить до кімнати, когось шукає:
переставляє лавки, заглядає під ліжко
– десь тут мій син сховався –
перекидає стілець (чоловікова люлька
падає на підлогу), наступає на фарбу
(ліва ступня стає карміною).*

*"Скільки кроків від оливкового дерева
до пшеничного поля?" – думає Вінсент
і дитиною, тримаючись за батькову руку,
виходить із кімнати
у тісне родинне коло пейзажу.
Братом прямуючи до своєї сестри копиці.*

Миттєва зустріч

*В одному напрямку,
але з різною швидкістю
рухаються дівчина
у квітчастій спідниці
та юнак
на червоному мотоциклі.*

*Юнак на червоному мотоциклі
бачить дівчину у квітчастій спідниці,
збільшує швидкість – летить –
– пролітає – повз дівчину
в квітчастій спідниці
зникає за поворотом –
окрилений.*

*Але якщо він не впишеться
у поворот і розіб'ється на дорозі,
той юнак на червоному мотоциклі,
дівчина в квітчастій спідниці,
так само неквапливо йтиме далі
і дійде до крамниці, куди її
послала мати по хліб.
І вийде у свій час заміж,
ніколи не згадавши
того юнака на червоному мотоциклі,
що колись миттєво пролетів повз неї
несподіваним повівом вітру,
що торкнувся її оголеної шкіри,
але очі нічого не встигли завважити,
щоб могла коли-небудь щось окреслене пригадати.*

Осередок лісу

*Зустрінешся із знайомим подорожнім,
привітаєшся звично,
простягнеш праву руку для рукостискання,
але перехожий минає тебе,
не помічаючи твоєї привітності,
і стоїш ти край стежки,
створячи із себе якусь паркову скульптуру,
із простягнутою долонею:
чи зібрався ловити метелика,
чи щойно випустив спійманого птаха,
чи підставляєш долоню під перші краплі дощу –
здається тим, хто дивиться на тебе збоку.*

*Так умирає вірування у те,
що десь у лісі є осередок лісу,
де перетинаються повітряні стежки двох птахів,
де птахи зустрічаються в одному місці одночасно
і минають це місце птахи теж одночасно,
розлітаючись кожен куди собі хоче.
Птах крізь птаха пролітає:
оком крізь око,
дзьобом крізь дзьоб,
крилом крізь крило.*

Квітка: Мальва

*У тому городчику, де самі мальви висіяно,
щоб тебе ніхто не розшукав поміж квітів,
я тебе упізнав би відразу,
якби мені довелось коли-небудь
пройти вашою вулицею:
поміж найвишніших мальв
там росте одна мальва,
на якій квіти кольору старого паперу,
а на кожній квітці твою голівку намальовано.
Квіти відцвітають, пелюстки опадають
– щдб я тебе забув –
але над доквітлою квіткою
розцвітає друга – там знову ти,
така ж сама, як і на нижніх квітах,
ніби репродукована з попередніх аркушів.
Так і цвіте мальва у тому городчику,
свічкою навпаки – знизу догори –
горить.
Не догоряє: стебло усе вищає,
ти усе помітніша,
хоч би звідки метеликом подивився в той бік,
де тебе вперше – поміж мальв – побачив.*

Проти сонця

*Сяде дід навесні проти сонця
на розстеленому кожусі,
очі закріє: ні світу не бачить,
ні себе самого –
птахи до нього прилітають,
вискубують із кожуха вовну на гніздо,
висотують із сорочки шитки,
а коли доходять до брів і бороди,
хтось із домашніх те помітить,
розбудить діда
словами про весну, про сонце, про птахів,*

але словами порожній світ дідові не виповнюється:
 ні стежкою ніхто не проїджає
 на коневі з соняшничня,
 ні на дерево ніхто не вилазить,
 щоб торкнутися рукою до неба,
 ні на подвір'ї ніхто не ганяється
 за круглою – півбока червоне, півбока синє –
 жабкою м'яча.
 "Тепер пташенята у дуплі – мої діти" –
 як радіо, ні до кого конкретно не звертаючись,
 промовить тихенько дід,
 поринаючи у забуття проти сонця,
 очікуючи птахів,
 яким допомагає мостити гніздо.

Прощання зі світом

Старий чоловік прощається з білим світом:
 щодня всідається на стільчику на пагорбку
 недалеко від житла,
 пильно вдивляється в знайомий краєвид,
 хоче наостанку поглядом увібрати в себе
 те, що усе життя бачив перед собою.

Дивиться на осінні дерева в барвистому вбранні,
 вбирає поглядом кожен листочок,
 увечері повільно іде до хати –
 вранці листя на деревах уже немає,
 жодного листочка.

Дивиться на річечку з повільною течією води,
 вбирає поглядом усю з берегами і хвильками,
 повертається до ліжка –
 вранці навпроти місця,
 де сидів старий чоловік на стільчику,
 русло річки вигнуте коліном.

Дивиться, піднявши обличчя догори,
 на темне беззоряне небо над головою,
 лягає відпочивати, закриває очі –
 вранці помічаємо: ночі уже немає –
 темне нічне небо, без жодної зірки,
 під повіками старого чоловіка.

У захистку білих стін

Жінка з плином часу втратила всі кольори,
 розгубила по близьких стежках
 та по далеких шляхах
 барвистими клаптиками матерії.

*Небілені стіни її хатинки
нагадують усім, хто на хату не погляне,
про билиночку в полі,
про кришцю, з якої ніхто води не бере.*

*Та одного весняного дня перехожі
подивляться на хату тієї жінки
і не впізнають:
розквітли вишні при хаті
знову повернули стінам білишу,
біліє хата, як і в попередні роки.*

*І та, хто на пагорбі залягла
у воєнних шанцях
– чи то червоних,
чи то білих –
щойно вчора придивлялася до старечої постаті
– зручної мішені для її влучного пострілу –
сьогодні подивиться на хату:
хата біліє стінами,
аж очі одбирає.
Де тут угледіти,
хоч би й через оптичний приціл,
де, помолоділа на одну весну,
жінка ходить
відзеленілою билиночкою в полі,
кришцею, до якої люди завертають по воду.*

Катапня на лижах

*Сімсот волосинок
у хлопчиковому чубчиківі,
приглажені батьковою рукою –*

синові лижі на снігу.

*Шістсот шерстинок
на телятковому боці,
прилизані коров'ячим язиком –*

Сліди лиж на снігу.

***

*Зграйка птахів, що летять,
у мить складання крил
перед наступним помахом
– у паузі польоту –
здаються рибинками.*

*Табунець наполоханих рибешок
схожий на птахів.*

***

*Поле утомилося за літо,
лягло скиртою спочивати,
укрилося ковдрою із вовни
кристалічних ягнят.*

*Відпустило у вирій
перепілок і жайворонків,
бо немає пшеничних стебел,
щоб було де ховатись.*

*Могилою самому собі
даленіє.*

*Білий березовий хрест
живого вогню
ставляє у головах.*

*(Дню дня
і на дні
зоря одна).*

Де почують метелики

*У квітці під білим дахом
почує метелик у білій сорочці.*

*У квітці під блакитним дахом
ночує метелик у блакитній сорочці.*

*У квітці під жовтим дахом
почує метелик у жовтій сорочці.*

САДИ МАРІЇ

Поезії

Південна школа вигнань

*...дозвілля
(в порах року чужиши)*

*знаки вітру
(впродовж плоскогір'їв намету)*

*й усі
хто йде
(де вписано пробудження причин?)
несуть
переростаючі
довжину ріки
скелети
невпинних метеликів*

Руїни цього вечора

*...долання терезів
щоб затримати
тернові
обриси змерхлого*

*...вітар каменя
під непевною сажею вод
і рештки сховищ
розламують
в пересаджених просторах комашки
зелений ключ землі*

На порозі притулку

*розкіш розпросторення
доглядає серед змовницьких розколин
слова*

*наче нові стіни кольору світла
переховуємо
сховища зелених таємниць*

Тиша

*розламування досвітніх дощів
замітає позіхання солі*

*сидять за столами
вивантажують скльовану довжину грому
печальший як прохолода затоки
старший закопує землю
під гіпсовою соломинкою долі*

Мов листок

*незмірене
(крок за кроком)
змовницьке вторгнення
бо раптом
(у началах)
позападали войовничі пагони ніжні*

*й ураці
невже відновлено сидання глибин?
невже у грізному розтіканні пастки
заростає бог?*

Про мовчазну тріцину в імені

*видовжується надломлений край суцвіть
ці величезні обриси вперті
занурюють себе у пагорбах*

*забути б як про уламки кольору
розкопуючи мілшу садів*

На останніх схилах печалі

*забуваю себе моя душе
споночіло
і плем'я темені студеніє в зашпорах роду
(ані пісків зі стін листопаду)*

Наслідувачі зябєр

*...забули про намір викупу
про голос в остях шляхів
у передвістях*

*(чи не він заокруглює чекання
на схилах рівної солі?)*

*...потроху збираєш себе
але на оту дорогу уже не вийти*

Із вагтажєм відпливу

*закочується колір (при визріванні зими
склеплює попіл обсажені рештки рибин)
але ізвідки заснування заснованих берегів
початки заснування ніжності світу*

*...це також пощерблені крапліці жаги
залишок з-поміж переходів
ліхтар якого обіцяно в оранжереях підніжжя*

З панциром невідступності

*безтінна у спалахах зойків
проминаєш дерева
які у зливах блукають*

*тане відлуння дзеркал
на висоту кольору
вертаються
уперті осади заток
із запасів піску
проростає луска
випростаних блискавиць*

ІНОПЛАНЕТЯНКА

Нефантастична повість

14

СУЧАСНІСТЬ

Посланець не сподобався їй одразу.

Був, власне, ніякий, як родова іпостась людини з анатомічного атласу, і вбраний у щось таке ж неприкметне – блякле, кольору сепії, випаленого степу, сухої трави. Все це Рада розгледіла вже потім.

Вранці, коли вона відчинила двері на терасу – двері спершу опиралися, а тоді подалися різко, охнувши, прошарудівши нанесеним під них за ніч іржавим виноградним листом, і вона ступила, щоб узяти з тераси відро, на темному дні якого також прилип маленький кармазиновий листочок, – їй, бічним зором, угледілося, ніби в розсохлом плетену кріслі хтось сидить. Але там не було нікого, тільки розіпнулася на спинці попеляста блузка, знесена вітром зі шворки.

Рада пішла по воду. Дуже дивним був світ цього ранку. Як причиняла за собою хвіртку, майнуло в голові: хоч би нікого не зустріти (сусідські дачі цілий вересень стояли порожняком, але трохи оддалік, ближче до озера, люди ще водилися) – сама думка, що доведеться до когось вітатися й ліпити посмішку, відчуваючи при цьому своє обличчя, наче в косметичному кабінеті, де па нього наносять мильний розчин, наново сколихнула в ній непогамовну огиду. *Я не хочу* нікого бачити, – подумки повторила собі кілька разів, як заклинання, чітко, проте, усвідомлюючи, що *не хочу* насправді означає *не можу*, – і, розуміється, накликала: з провулка вигулькнула, з двома пластмасовими відрами, та балакуча старушенція, що вже двічі займала Раду біля колонки, чи то Марина Семенівна, чи Галина Степанівна, схожа на динозавра – з величезним, безформним, як осіле тісто, тілом і маленькою, дуже охайно обстриженою гнідою голівкою. Рада вклякла на місці, готуючись щось сказати й водночас почувуючи себе чудною драглистою масою, що конвульсивно пересіпується, силкуючись стягтися до купи й утворити щось певне, стале, уформоване, – і нагло збагнула, що цього зусилля їй не подолати. Щось у ній зламалося. От просто зламалося – і край.

На щастя, стара її не завважила, і Рада, сторожко, штивпо ступаючи, аби часом не брязнути дужкою відра, перетнула путівець, котрий відділяв дачі від переліску, й сховалась у сосняку. І ось тут почалися ті дивні речі.

Попервах її вразила була тиша – нелюдська, але жива: мов хтось зачавівся, наслухоючи. Я тут, відгукнулася ціла Радина істота безсловесним поривом, я тут, не бійтеся мене. Їй здалося па мить, паче воїа розчиняється в повітрі, розпливається незримою хмаркою, обтікаючи спокійні, в продихах червінкового нальоту, соснові стовбури, – і – далі, далі, в непорушно застиглу глибок у зелень чагарника. Пахло вільгістю, загуслими рослинними соками – пахло життям. Згори долинув шерех і осипався додолу: білка, радісно зрозуміла Рада, задираючи голову, – між крон свінули водянисті проблиски неба, і білка, кинувши свою шишку, красиво, царствеппо маючи розпушеним рудим хвостом, прослизнула по чорних верховіттях, зупинилась у Ради над головою, ніби вагаючись, чи не шугнути стовбуром униз, – білка почула її й питала: хто ти?

Це я, – слабнучи од ніжності, без слів мовила Рада, – вибач, я не хотіла тобі перешкоджати, не зважай на мене, просто я теж тут живу. За спиною їй зненацька тихенько зашелестів куш, хоча вітру не було, – куш злегка ворухив листочками, Рада глипнула на нього через плече й якимось ураз – шкірою – збагнула, що він її *бачить*: у глибині куща блимнуло й сховалося щось ніби велике прозоре око. Як же я досі жила, такою сліпою, здивувалася Рада – ані на мент їй не спадало на думку, буцім вона божеволіє абощо: надто справжнім був цей нововідкритий стан світу, надто світлою – та спокійна, рівноважна сила, що струменіла довкруг. Білка втямила собі своє і – плавко, з гідністю змахнувши хвостом, подалася геть. З-за кушів вибіг собака, Рада впізнала: це був сусідський Чорниш із смішно наставленими волохатими кетягами вух. Чорниш трюхикав кудись у своїх собачих справах, і на душі йому було ой як маркітно, бідний ти, бідний, подумала Рада, таж вони просто покинули тебе, твої господарі, наче непотріб яку, – і тут Чорниш раптом спинився й, повернувшись, глянув їй у вічі нестерпно тоскними бурштиново-жовтими очима, – а тоді, мов прив’язаний цим поглядом, підійшов до Ради й тицьнувся вузькою плескуватою мордою їй у коліна...

Рада вронила на землю порожнє відро, вклякнула коло Чорниша й заплакала.

Потім вона подумала – думка була з іншого, дотеперішнього світу, – що в Чорниша, мабуть, блохи – і, відтрутивши собаку, встала, трохи соромлячись цієї своєї малодухості. Чорниш непорозуміло дивився на неї. “Прости, – неголосно сказала Рада, почувавши себе зрадницею, – розумієш, такі вже ми, люди, є”. Чорниш не розумів. У цьому світі ніхто, крім людей, не вмів брехати: білка, куш, собака – кожен був собою й нічим іншим бути не знав. Оцим ми й різнимся, подумала Рада. Їй згадалася притча про старого гуцула, котрий, ізвікувавши вік на полонині, на схилку літ спустився в село, до людей, – дорогою туди він переходив потік поверх води, мов по тверді, й гадки не маючи, що творить чудо, – зате на зворотньому шляху провалився в хвилю й мусив шукати броду. Потік зачув чужаницю. Чого ж він там набрався, од людей, той нерозумний дідо?..

До колонки йшла стежкою, обабіч зарослою чагарником, – у безшелесному повітрі живопліт вітально тріпотів листочками їй назустріч: Рада напівпритомно зазначила, що здіймає вітер, не штовхнувши, проте, – не зачепивши тілом – ані травинки: тіло все ще не відчувалося, його межі було розмито, й навіть тоді, коли верталася до будиночка з повним важким відром і, міняючи руку, хлюпнула студеною водою собі на ноги, тіло не ущільнилось, не відновило здатності боронитись супроти натиску ззовні. Рада безглуздо засміялася сама до себе, дивлячись, як шириться на матер’яному виступці мокра темна пляма, перви тріпотіли, мов той лист у чагарнику; прозирнуло кволе сонце, блідим ряботинням проступило на траві під деревами, Рада перевела подих, на повні груди ввібрала гіркавий дух палого листу, почувала і впізнала власний глибокий смішок-зітхаппя – як у хвилини любові...

І побачила Посланця.

Тобто, за мить до того, як побачила, вона вже знала, якимось дорозумисловим знаггям, що він сидить па терасі, в тому-таки плетенію кріслі. Серпанкова завіска в дверному прозорі колихалась, нею перебігала світлотінь, – а за цим мерехтінням, у глибині плямисто заплетеної виноградом тераси, темніла вгрузла в крісло незрушпа, обернена боком до входу чоловіча постать – доволі блякла, кольору сепії, випаленого степу, сухої трави... Якби він повернув голову, Рада, можливо, й злякалась би, але йому не було потреби повертати голову, він і без того чув, що вона не здивувалася з його появи, – він

просто ввійшов у її сьогоранне безсловесне порозуміння зі світом так само легко, як входять у відчинені двері. Рада машинально опустила на долівку відро з водою й навіщось витерла руку об джинси.

– Я божеволію? – спитала, здригнувшись на звук власного голосу.

– Ні, – незворушно озвався голос по той бік завіси: трохи рідкий, сиплуватий – як і ціла та проява, невиразний голос.

– В такому разі, хто ти?

– Посланець.

– У класичній літературі це називалось якось інакше, – завважила Рада, стрімко п'яніючи від несподівано ясно зринулої перед нею можливості вільно і сповна висловитись – як ні перед ким досі. – Двійник? Чорт Івана Карамазова? Чи той, що купив душу Адріана Леверкюна? Знаєш, я давно ставила собі питання – чи продалася б я на таких умовах, як ото Леверкюн. За гарантовану здатність творити шедеври.

– І як, – так само незворушно, аж наче сонно спитав Посланець, – ти відповіла собі на це питання?

– Остаточної відповіді ще не маю, – призналася Рада, мружачись на мелькання світлогіні по хитливому серпанку. – Дещицю наміркувала, але загалом – ще не вирішила. – Йй раптом перехотілося говорити на цю тему. – Так ти все-таки чорт? Покажи копито, – було легко, як уві сні, де все здійсненне, і водночас трохи чудно, що вона ні кріхітки не боїться.

Посланець цілком по-людському засміявся, закинувши назад круглу, як кавун, гиравю стрижену голову, – мов полоскав горло сміхом. Профіль він мав класично строгий, – а однак усе ж якийсь безособовий, побачиш удруге – не впізнаєш.

– Тобі справді смішно? – щиро поцікавилася Рада.

– А сміятися при всякій нагоді варт, – споважнівши, мовив він мало не настановчо. – Хоч би тільки на те, щоб не боятися. Я й прийшов до тебе тому, що ти не злякалася.

– Там, у лісі? – здогадалася вона.

– І в лісі теж, – неясно відказав Посланець. – Я не чорт, як ти собі його уявляєш. І не архангел, хоч міг би ним бути, – якби ти була віруюча. Тут усе залежить від тебе.

Рада відкинула серпанок (“покривало Ізиди”, чомусь майнула гадка, й зробилося весело), вийшла на терасу й стала перед незнайомцем, схрестивши руки на грудях – із неприємним почуттям, наче йому видно її внутрішні органи. Він вайлувато підвівся, виявившись таким високим, аж їй на мент потемніло в очу, – ніби він заступив собою всеньке світло, – й галантно вказав на крісло:

– Прошу сідати.

Вона раптом ясно усвідомила, що він справді *просить*, на її власний розсуд – сідати чи ні; що аби схотів, то вона б уже сиділа в цьому кріслі, владно спутана невідомою й неборною силою й негодна ворухнутись, мов немовля в сповитку, – і тут-таки збагнула причину власного супокою й легкості в поведженні: він говорив, маючи на увазі саме те, що говорить, – не більше й не менше. Тому його мова не затуманювала смислу сказаного, як звичайно в людей, – Посланця можна було зрозуміти або ні, але не можна було зрозуміти хибно: він не знав брехні.

– А все-таки ти не людина, – сказала вона.

– Не цілком, – погодився він.

– Знаєш, чому я зараз не можу писати? – хапливо забалакала вона в поновному напливі збудження: виговоритись, поки він тут! – Напевно, знаєш, але я все одно поясню, – він кивнув. – Розумієш, це схоже на затруєння словами. Я гадаю, є якась критична межа, за якою слова, нагромадившись,

стають екологічно небезпечним шлаком, – середовище не встигає їх переробляти. Я змалечку не зношу балакунів – отих, що: фа-фа, ля-ля – привіт інвалідам розумової праці – як справи – підшиваються – хо-хо – цирк на дроті – о німфо, за віщо така неласка, я вже навколішках, – мені здається, вони чадять собою довкруги, як ото заводські димарі. Але вони принаймні підкреслено демонструють, що ставляться до власних слів несерйозно. А от коли вже й не просто серйозно, а – з тремом у голосі, з туманцем в очах, і не те щоб удаючи, а широ, широко! – байдуже, вголос чи на письмі, але вартість, розумієш, вбезпеченість тих слів вагою живого життя не вища, ніж у “фа-фа, ля-ля”, і все це ходить в обігу, слухається, читається, то як я потім маю послугуватися тією ж мовою? Це, перепрошую, наче зужитим презервативом... А може, – перебила сама себе новою думкою, гидливо відсахнувшись уявою від липкого холодного дотику охлялої гуми, – може, я просто втратила надію будь-кому будь-що пояснити так, аби мене зрозуміли?..

Вона вп’ялася поглядом у спокійне, як погідна водна гладінь, безвиразне обличчя – шкіра на ньому була хворобливо темнава, ніби вичинена, – і нагло, діткнута якимось неосвідомленим порухом, простягла руку й торкнулася Посланцевої сорочки – пальці відчули заспокійливу цупку шовковистість дешевої літньої тканини, око зафіксувало звичний фірмовий вистіг – літери чи цифри – на клапані нагрудної кишені, з полегкістю, з котрою віднаходять потемки знайомі предмети, сковзнуло по сірих вельветових штанях – і тут Рада заціпеніла. Навряд чи вона вразилася б дужче, якби з холош справді стриміли зарослі розкудовченою шерстю кінські копита. На босих ногах Посланця красувалися нефарбовані, грубої ручної роботи сирівцеві сандалії, обплітаючи ступню безліччю до кошлатості зношених поворозок так рясно й химерно, аж виглядала вона на бліду здохлу рибину в ремінному неводі, – але то була не просто собі чудернацька взувачка, ці сандалії неясним чином дражнили сприйняття, мов зміщений фокус, мов ще не вирізнений чужорідний звук у рівному шумі зливи, вони збуджували недоречну й невчасну згадку про щось уже бачене, що, проте, вперто не проштовхувалося крізь непам’ять..

– О господи, – видихнула Рада.

Посланець видобув з себе дивний звук – мов хотів був засміятися й передумав.

Ось де вона бачила такі сандалії! На старогрецьких вазах. Чернофігурних. А може, червонофігурних.

– Що це? – спитала тупо: відчуття оприсутненого сновидіння щезло, витіснене дивно вульгарною, визивно-вульгарною матеріальністю цих сандалій.

– А це з Сіцилії, – з нотками незрозумілого кепкування в голосі відгукнувся він. – Тамтешня мода.

Ідіотизм якийсь, подумала Рада роздратовано. Якщо досі почувалася розкуто, мов дитина, що бавиться з вигаданим собі на втіху товаришем, то тепер наче наскочила на підводний риф. Спробувала дотримати йому іронічного тону:

– І з якого ж то року ця мода?

Посланець на хвильку замислився, відтак сумирно сповістив:

– Та, мабуть, десь п’ятсот дев’яностого... п’ятсот вісімдесят дев’ятого..

До Христа, зрозуміло, докинув розважливо.

– Ага, – мовила Рада. – Себто відтоді ти й не перевзувався?..

Він знову засміявся – цим разом якимось відчужено.

– Впродовж більш як двох з половиною тисячоліть?! Та ти мене, здається, за Агасфера маєш! Ні, я існую в тих фізичних координатах, що й ти, – простір, час... Зараз, наприклад, – він знову завагався, ніби до чогось дослухаючись, –

чверть по дев'ятій, тридцять вересня тисяча дев'ятсот вісімдесят дев'ятого року. Але це тільки видима частина спектра. Тільки видима, – повторив із сомнамбулічною впертістю. – Щілина. Вушко голки. Чисте “тепер”. Може, вкажеш мені, де воно є, оте “тепер”? Поки я вимовляю це слово, “тепер” уже проминуло. Люди живуть йому навздогін і називають це плином часу. Насправді ж ніякого плину нема, світ – одночасний резервуар усіх минулих і майбутніх подій, людей – і мертвих, і живих, і ненароджених... Все це триває тут, – він обвів поглядом терасу, наче по-господарському зважував, як би на ній зручніше все це добро розмістити. – Вся минула і вся майбутня історія людства відбувається зараз тут. Просто не все потрапляє в шпарку видимого “тепер” – а люди зирять на світ лише крізь неї.

– Люди – але не ти? – його слова підхоплювали її, як уві сні, коли швидко-швидко перебираєш ногами в повітрі, тож завернути розмову назад, до початку, вона не встигала.

– Люди – але не я, – на мить Раді привиділося, наче його вигорілу постать огортають повільні сизі клуби підтопленого золотавим світінням, розрідженого диму, за яким можна щось розгледіти, – вона напружилась, та обриси Посланцевого тіла знову ввійшли в фокус, і одночасно засклені двері, рипуче хитнувшись, засліпили Раду різким, перламутрово-білим сонячним відблиском. – Ти носиш увесь світовий час у собі, – долинав до неї спокійний, добротливий голос. – Кожен носить увесь світовий час у собі. Про це у Сковороди: мікросвіт, “внутрішня людина”. А в гностичних апокрифах душа йменується – “та, що поглинає простори”. Ти розумієш? Варто тільки змінити систему відліку, одірватися від шпарки, розігнути спину – і відкриєш сотні пережитих тобою життів, там, у невидимій частині спектра. Згадай Сіцилію! – Рада здригнулася: по шкірі війнуло холодком. – Пам’ятаєш запах моря? Запах моря в Сіракузах, ну?! – і запах, справдешній – вільглий, йодистий, із схлюпом і баговинням, – виповз із його слів, наче равлик із мушлі; під ногами репнув плаский сірий камінь, у тріщині засичала піна, ніби хвиля всотувалася крізь зціплені зуби; безвирозний, розмитий несамовитим полудневим блиском голос – не голос, а чиста матерія слів, – нагадав: – Запах нагрітого сонцем каміння?.. – Рада кивнула: цим сірим камінням було бруковано замську дорогу, що починалася від агори й губилася між пагорбів, не доходючи до моря; рознятий простір, різкі сліпучо-білі зблиски на обрії, вітер ворухить складки хітона, я йду, а хітон тече, лоскочучи стегна, мов сам Еол хоче оволодіти мною... Це неможливо, адже це пам’ять тіла, тіла, а не моя... Левкадська скеля?.. Що це, де це, це десь не тут, Левкадська скеля... Дівчина-підліток, вбрана в біле, наближається дорогою, я так люблю білі троянди, їхній прохолодний, затамований віддих, так дихає свіжа юна шкіра, ще не просохла після морської купелі, на дівочих передпліччях щільно обтислі мідні браслети, вузьенькі ступні складно оповиті безліччю ремінних поворожок, десь я вже таке бачила, десь ба...

І раптом усе зникло. Рада повалилася в крісло серед тераси, трусячись од трощечки силуваного сміху:

– Вибач, але в цьому, далєбі, є щось комічне – валасатися по трансфізичних просторах, по античних Сіракузах, лізти в душу до Сапфо – мені здається, то була Сапфо, слово честі, – Посланець кивнув, чи то притакуючи, чи заохочуючи говорити далі, – і все для того, щоб – поцупити пару сандалій! Ну не сміхота?! – а проте це не була сміхота, радше натяк на якийсь незрозумілий поглум, цинічний жарт, вицілений проти неї особисто, в кожному разі, щось, доволі дошкульне для самолюбства.

– Я тільки запропонував був тобі вложити персти, – кротко й ніби аж вибачливо сказав незнайомиць. – Бо інакше ти б не повірила.

От і знову він збивав її з її власного трибу, затягував кудись на плитке.

– У що б я не повірила?

– Що я не твоє творіння.

Он воно як.

Рада не відповіла. Занімівши, невідривно дивилась йому на ноги. На ногах були кросовки – білі, трохи приношені адідасівські кросовки.

– Дякую за урок, – сказала Рада.

Удвох із Посланцем – попри свою ведмежу статуру, він виявився навдивовижу зграбним у поведженні з речами – вони викотили на терасу журнального столика на коліщатах, який Рада, чи не вперше за час свого дачного усамітнення, очистила від дрібничкового мотлоху (заклоки, дезодорантів, старих журналів), – і тепер пили на осонні свіжозварену каву. Од її збудливого паленого духу Рада й відчула короткий приплив завзяття.

Зараз я йому розповім. Усе-все розповім. Про Валентина Степановича. Про Арсена. Про своє *знелюднення*, так-так, оце слушне слово – ніби в мені махом обірвались усі мої людські зв'язки, усі оті м'ясисто-буттєві, з нервів і безсонних радощів сукані линви, котрі, власне, й держать нас на світі, – обірвались, і я, мов повітряна куля, шугонула кудись у стратосферну пустку...

Як дивно: я колись любила людей. Навіть тихо й дружно всіма ненавиджена деформована краля Аліна Щековська, істерична апаратницька шльондра з блатними манерами, що раз на три місяці наїздила на працю чорною “Волгою” (зарплату їй переказували на книжку), аби лиш промчати по смерклих прокурених коридорах видавництва сліпучою кометою в марсіянських строях, лишаючи по собі задушливий парфумний шлейф (од якого розіритовані мужчини з двістірубльовою платнею подумки перетворюються на гвалтівників-садистів) та ще непродихально-парке від тотальної люті повітря, що розріджується потім кількогодинними гнівними балачками (“а шофер? – а шофер, любонько, внизу чекає, а наша пані сіли на телефона й віддають вказівки косметичці! – слухайте, вона хоч один рукопис за цей рік підготувала? – таке й питаєш! ич, чого схотів, наївний мурин! – ото треба, дівчата, знати, під кого лягати! – ну знаєш, у них там і смаки, скажу я тобі! бож-жечку, та ти придивися, на ній же гриму завгрубки на два пальці! а ноги, ноги – хоч автом між них розвертайся! – зате є що в руках піддержати!” і т.д.) – навіть ця сердешна Аліна, котра, аби їй хоч трохи розвинену чутливість од самих тільки зосереджених на її особі пристрастей мусила б захворіти й померти (проте чомусь не хворіла, й не вмирала, а зовсім навпаки, мовби наливалася з того всього снагою), не була для мене чимось остільки ж відпихаючим, як для інших: якось раз вона насकोком опала мене в курилці, загнала в кут і, дурманно обвіваючи Парижем та виграючи лискучими, об'ягнутими шкіряною спідницею стегнами й діамантовими вушними дармовисами, затопила мене, з притаманною цілій тій касті нецеремонністю, таким нестримним потоком звірянь, аж я з несподіваним жалем згадала: в сиву давнину, перш ніж потрапити до когорта клінічно графоманствуючих дам, Аліна Щековська видала була тонюю збірочку обнадійливо юних поезій – нічого надзвичайного, я теж колись такі писала: споконвічне закохане белькотіння щойнорозбудженого спраглого тіла, белькотіння, котре, однак, завжди вабить якраз своєю недовершеністю, потайною обіцянкою в майбутньому договоритися до смислу, – а вона тимчасом торочила про свій страх смерті – от послухай, Радочко, який мені в двадцять років приснився сон – сон був такий страшний, його, власне, й сном не годилося називати, юна Аліна пливла в ньому зі своїм, тоді ще не таким можновладним, коханком на вітрильнику, на щоглах рясно сиділо птаство, од палуи йшов запах свіжоструганих дощок (запах домовини, подумала я, здригаючись, я-бо

знала, як пахне людська смерть), і Аліна питала в свого милого: якщо ти мене не любиш, то для чого мені жити? – ти не дивуйся, Радочко, що я так одверто розповідаю, ти ж мене розумієш, я ж бачу, – й Аліна кидалася сторч головою в безодню, птаство, шерхочучи крилами, здіймалося їй насупротив, і тут зненацька виринав Сатана, в чорному плащі, в пурпурових рукавичках, усе як належить, і казав до Аліни: ти ж боїшся болю! Віддай мені свою душу – то будеш мати безболісну смерть; і Аліна тихо приземлялась на палубу, а він протикав їй пальцем спину, і вона чула, як спливає долі по тілу гаряча цівка, – от я собі й думаю, Радочко, що мабуть-таки вмру безболісно, що ти на це скажеш? А той Сатана – то мусить бути література, правда? – Ви дуже продешевили, Аліно, сказала я, внутрішньо затерпаючи від того безгучного, паралізуючого зойку, який заповнює тіло на вид дітей-даунів чи оголеної кукси інваліда, мені було пронизливо шкода дівчинки Аліни, на мить розбудженої на світанку життя, її трупа, розпухлого в що розповіли, парвану бабу, котрій уже ніколи не збагнути, кому то вона так задушно віддала тоді свою душу...

– І це ти називаєш любов'ю до людей? – перепитав Посланець, обережно відставляючи чашку. В чашці жагуче дихала кава: пара коливалася над вінцями, наче вагаючись одірватись.

– А що ж це, по-твоєму? – насторожилася Рада.

– Жалощі, – шорстко кинув він. – Ти не любиш, ти жалуєш. Це від захланності, від ненаситності твоєї життєвої: все звідати! Жалуєш не так за людьми, як за своїми в них частковими відбитками – за собою жалуєш. І потім, у цьому завжди є приховане торжество: тобі ж бо вдалося уникнути того, що вищербило оцього-от – ах, біденький! – і зломило он ту – ай, сіромашечка! Зверхність. Дуже небезпечна штука.

Їй раптом зробилося нудно. Це було десь трошки як з тими сандаліями: матеріалізується в тебе в домі якась (яка?) замалим не космічна сила – па те тільки, щоби, попиваючи каву, верзти дидактичні банальності (чи, може, й тут їй яке-небудь пацання по носі вготовано, аби не дуже гопорилася?). Послапець ледь помітно осміхнувся; в Раді знову ворухнулася прикра, мов нагло ожилі нутрощі, свідомість того, що він наскрізь бачить її думки, – якусь мить (важко сказати, як довго, бо час перестав існувати) вона сиділа нерухомо, думаючи єдино про те, як би ні про що не думати: безпредметна, вивернута лицем до себе самої тьма панічно металася, мов пацюк у лабірінті, відтак злісно виширилась і поперла напролом на загорожу: а чому йому, власне, треба? І хто він узагалі такий?..

– Ну от, – зітхнув він, – так я й знав. Типово людська реакція. Рано ти дякувала за урок.

– Типово людська? – вона мимохіть зловилася на цей гачок – кволенького, сливе відрухового інтересу до якогось поверхневого, мов незатонулий поплавок, логічного парадоксу, що випинався з його мови, до словесної бульбашки, котру належало негайно проткнути, – інтересу, водночас підживленого несвідомою уразою від того, що їй, Раді Д., бодай у чомусь приписано “типовість”. – А яка ж має бути реакція, коли не людська?

– Ну, могла б бути й мистецька, – лінькувато завважило те одоробло, присьорбуючи каву.

– А митець – хха! – це що ж, не людина?

– Не цілком.

Її охопило миттєве безнадійне відчуття, наче їхня розмова рухається по колу: це “не цілком” уже було вимовлене раніше, от тільки до чого? Рада обняла долонями теплу чашку – мов єдиний зацілілий уламок реальності. Не людина. Нелюд. “Я просто не потрібен тобі, – казав Арсен, сплітаючи й

розплітаючи довгі красиві дальці; його спакований рюкзак темно горбився на килимі коло ліжка, ніби абстрактний надгробок, – тобі взагалі піхто не потрібен”, – Рада сиділа в кріслі, підібгавши під себе ноги, заморожена мимовільною театральністю цієї сцени, – чомусь запам’яталось, що була в джинсах і просторому чорному светрі з глибоким вирізом, – вона завжди мріяла пережити щось подібне, і тепер цей розрив, пронизаний чистою красою справдешнього страждання, просто їй перед очима перетворював їхній з Арсеном шлюб так, як виняткової сили кінцевої слова часом здатні осяяти новим смислом і геть посередній твір, – “ти сприймаєш людей лише як матеріал – видираєш із них для себе якісь клапті живого життя, а те, що зостається, тебе не обходить”, – Рада внутрішньо притакувала, не те щоб погоджувачись із Арсеном, а радше похваляючи доречність саме в цьому місці саме цієї репліки; водночас щось у ній ніжно поривалося до нього – глибоко діткнутого чоловіка з посірілими підібганими губами, який то сідав, то вставав і ходив туди-сюди по кімнаті, а раз, наблизившись до столу, безтямно натис на гудзика лампи, світло впало йому на щоку, і Рада, розмита літеплом співчуття, завважила дрібненькі червоні плямки од подразнення при голінні, – хотілося торкнутись його руки, довгих вижовквих пальців, усіяних темними волосками, уткнувшись в рідний запах, прокурене вовняне тепло – але вона боялася щось цим порушити, внести в надсадно високе звучання фіналу фальш сторонньої ноти, – все мусило розвиватися самопливом, і невидимий складув на ходу відливав цю перекреслену вогняними траєкторіями слів і жестів звечорілу кімнату в коштовний, осяйний спогад – далі, далі: “А мені, між іншим, як кожній людині, хочеться, щоб мене вряди-годи гладили по голівці й казали, який я гарний, причому широко, казали! а ти витягуєш мене на собі, як на дибі, і все рвешся з мене щось добути!” – “Вже не рвуся”, – машинально вихопилося в Ради. – “Ага, так, уже не рвешся, бо я вже для тебе зробок, зужита сировина – більше не потрібен і можу забиратися к бісовій матері”, – він ніби описав словесне коло, замкнув його, вернувшись туди, звідки почав, і Раді стало жаско: невже це все? Вона-бо, зачאיвшись, чекала, що з цієї, так музично-чисто зіграної сцени, невідь-звідки знайомої, наче вигулькнулої з давнобаченого фільму, от-от розвинеться – прорветься й засліпить несамовитим блиском! – дочасно прихована, ще не звідана *повнота буття*, – вся дотеперішня впізнаваність переживання була не більш як обіцянкою цієї повноти, так повторювалося раз у раз: у коханні, в широсердих, підбурених алкоголем сповідях, коли добре знані люди виходять зі своїх повсякденних ніш, мов ожилі статуї, роблячись із плоских багатомірними, у самотніх прогулянках по мокрому, підсвіченому навзахіднім сонцем парку, в уривках мимохідь підслуханої вуличної розмови яв раптом починала пульсувати за законами художнього твору, стрімко наближаючись до повноти буття, займаючись її мерехким відблиском, – але на самих підступах, якраз коли Рада вже гарячково намацувала слова, аби ту мить щонайвищої напруги *зафіксувати*, – все нагло розпадалось безладним нагромоджепям ніяк між собою не пов’язаних речей, гармонія щезала, і Рада, оскліло втупившись перед себе, як оце зараз, мляво, мов крізь вату, чудувалася: ліжка, тютюновий сморід, нефоремний рюкзак на підлозі, світляний круг від лампи на полірованій стільниці, знервований Арсен у грубоплетеному “надвірньому” светрі – та до чого ж тут вона, Рада Д.?! Чому вона зараз тут, у цій кімнаті, з цим чоловіком?..

Тоді навалювалася тоскна пустка: дійсність виштовхувала Раду з себе, як корка.

Власне, коли гаразд зважити, то ціле моє життя було цим шамотанням з дійсністю – недожитою, недовичерпаною, невідчутною. З дитинства – з його безсонних ночей, коли лежиш горілиць у темній кімнаті, згнічена гарячим

тягарем ковдри, і вдивляєшся сухими очима в стелю, по якій пливають бліді фосфоричні чотирикутники зрушеного проїжджим автoм вікна, – із застигло-тягучих, як бурштинова смола, днів самітного блукання між іще не вивчених на ймення квітів і дерев, між перенасичених знаками мурів – де з облущеним тиньком, котрий можна розколупувати далі, завмираючи од його податливості, де – в кривих білястих подряпаних графіті, що потрясають дитячу свідомість як достовірне свідчення окремішп̄ності чужого, владного й неприступного тобі існування: рожевою крейдою на підпаленій сонцем цегляній стіні – “РОМАНА + ВАЛІК”, у нашoму дворі не було ні Романи, ні Валіка, і я ніяк їх собі не уявляла, напис з’явився пізвідки, щоб звітувати єдино, що Романа й Валік існують і їхні таємничі життя точаться десь поза мною, – з дитинства дійсність мучила мене неспізнаним огромом можливостей, і неясно було – як до неї прилучитися. Особливо моторошно-прекрасні стояли вечори, коли гусне фіолет, спалахують ліхтарі, і в ущелинах занишклых вулиць починає дихати зоряне небо, – місто помалу розчинялося в мороці, мов цілий день тільки прикидалося собою, від дерев тягло ожилою вільгістю, і могутня, космічна безмірність буття підступала впритул, змушуючи мене трепетати ледь пе до сліз од неясного усвідомлення своєї *непричетності* – світові не було до мене ніякого діла, батьки вели мене з прогулянки додому, туди, де так притульно горить крізь сонні вії лампа, а з кухні солодко й тепло пахне здобним тістом, але я вже знала, що світ і надалі відбуватиметься – без мене, щось грізне й прекрасне вершитиметься без мого відома – що ? може, місто заповнять дерева, самі дерева, надійдуть із лісу, темним, рясним, як злива, шелестом, рипом стовбурів посунуть по вулицях, може, в усіх будинках махом поодскакують двері, сходи в під’їздах засоваються, як міхи акордеона, надвір із писклявим сміхом повисипають, перевалуючись із ніжки на ніжку, столи й стільці – звідки мені знати, *що* може статися, коли я не дивлюся! “Мамочко, татусю, ну ще трошечки, я ще не хочу спати”, – “Вже пізно, котую, ти вже доста нагулялася”, – та хіба ж можна “доста нагулятися”, коли світ продовжує тривати?.. Кожного вечора, впаковуючи мене в ліжку, де кінці ковдри прив’язувалися до билець капроновими бантами – щоб дитина не розкривалась уві сні, – в мене відбирали ще одну нагоду звідати оте щось: прилучитися до дійсності; залишалася надія на завтрашній день – вона, та надія, переправлялася разом зі мною з дня в день, з осені в зиму, з весни в літо, аж доки якомсь, на шостoму році життя, мені не свінуло, що так може тягтися в нескінченність, – от я піду до школи, як сусідська Наталочка, от виросту й учитимусь в інституті, як наша тьотя Маринка, буду носити такі ж ковзкі й гостроносі чорні туфлі на високих підборах (я не раз влізала в них і на зігнутих ногах чалапала по квартирі), мені дзвонитимуть по телефону дорослі дяді (Марипці завжди хтось телефонував, коли вона в нас гостювала), от я вийду заміж, як мамина колега тьотя Люда, що в неї ми були на весіллі, сидітиму несхожа па себе, в білому платті й такому прозірчастoму вельопі, а довкола всі раз у раз чомусь ревтимуть “Тірко!” – і що з того? Я невиразно відчула, що все це може виявитись ніяк не пов’язаним зі сповненням моєї надії, отож подалася до мами, котра саме мила в кухні начиння, вилізла на свого улюбленого старенького дзиглика в темних лишаястих плямах і спитала з непевним жестом: “Мамусю, а для чого це все?” – “Що саме?” – з приязною педагогічною увагою поцікавилася мама, – “Ну... – я пе вміла пояснити ліпше – вже згодом, вирісши, довідалася, що за цілу історію людства ліпше ніхто й пе потрапив: – Для чого людина живе?..” Мама перемінилася на виду, витерла руки об фартух, сіла коло мене й, безперестанку облизуючи губи, розповіла мені приблизно те, що я й сама вже знала: що от я піду до школи, потім виросту, вчитимусь в інституті, потім вийду заміж і т.д. – тільки з її мови, розважливої й плавкої,

виходило, мовби все то речі самі собою надзвичайно цікаві, привабні й утішні, і вони *справді* почали здаватися такими – ніби про них читано з товстої книжки з малюнками (товсті книжки я любила особливо, топенькі-бо прочитувала одним духом, не встигаючи розсмакувати, товсті ж самим своїм виглядом голубили уяву, обіцяючи глибоке, сливе наркотичне занурення в довірливо розімкнене переді мною чуже життя – байдуже, Вінні-Пухове чи якої-небудь дівчинки Катрусі). Чи не відтоді я стала подумки розповідати собі своє життя – щодня по розділу (таким був первісний замір, котрий, річ ясна, здійснювався не так-то й часто); в тих розповідях я прибирала різні псевдоніми – була то Оксанкою, то Мар'яною, раз навіть – дуже недовго – Роксоланою: ім'я рідкісне, коштовне своєю незужитістю, мов незаселений палац; я оточувала себе вигаданими друзями й екзотичними хатніми тваринками: в Мар'яниному (чи, може, Оксанчиному) домі мешкали білка Золотисточка, мавпа Мікі й ще сила всякої тямущої звірини; з часом, крім імен та відповідної до них зовнішності (прописаної вельми докладно й любовно, включно з *білосніжним* комірчиком на ясносиній Мар'яниній сукенці – я саме підпала була під чар нововідкритого слова “білосніжний”, кілька днів перекочувала його думкою, як льодяника в роті, не знаходячи доквіл себе нічого, досить *білосніжного*, – сліпуча білість із сніжним шелестом, зовсім не те, що глуха безгучність площинного “сніжпобілого”, – тож врешті мусила, від біди, накласти його на крохмальний коміречко), крім ситуацій, розгорнутих нескінченим діалогічним плетивом (я навів бачила драбинку з тире, що відкривали кожну нову репліку діалога), крім середовища – нових міст, нових пейзажів, нових батьків, – я навчилася приміряти на себе історичні епохи: бути українською бранкою в турецькому полоні, приреченою на щось таємничо-ганебне, але конче гордою й прекрасною, або ж київською чи галицькою княжною в *злотканих шатах* (слово “шати” донині асоціюється мені зі смальтово-теплим золотавим ряхтінням у соборному присмерку: це і є *злотканий*); переказані подумки, всі ті, мигцем підглянуті, життя – а жодному з них не судилося бути описаним від початку до кінця – лишали по собі іскристий словесний слід, мов пилок із крилець метелика; так я звідала притягальну потугу паралельного буття і водночас його бентежну недовершеність: воно могло заступити собою дійсність, але не могло їй нічого заподіяти, й вечори, переповнені кантівським зоряним небом, і далі краляли мені серце своєю недосяжною й незворушною – нелюдською! – красою.

Я сказала – нелюдською? Але ж довкола була так само природно сприйнята *людська* яв, густо населена знайомствами, приятнями й ворожнечами, спільно зробленими відкриттями, зарубцьованими кривдами, чварами й присягами на досмертну вірність, десятками, сотнями всіх цих дрібних піщинок, що в'їдаються в ніжну плоть індивідуальності, як у слизову підкладку перлівниці, розростаючися з роками в світні перлини так званих “дитячих споминів” (є поміж них і чорні, сам вид котрих досі викликає ядуху): я таки дійсно пам'ятаю всіх тодішніх дітей з цілої округи, і товаришок з музичної школи, і сусідок у лікарняній палаті (па шостому році мені видаляли гланди), і навіть власницю найгарпіших у світі ляльок росіянку Лену Дубровіну, дочку заїжджого військового туза, що на кілька місяців замешкав був по сусідству, лінькуватого-валежну, дуже певну себе юну особу з двома товстими, неправдоподібно охайно заплетеними косами та невловним ситним духом достатку, – отак чомусь і запам'яталася, па ім'я-прізвище, ляльки в неї були таки виборні, і ще вражало уяву, що народилася вона в Берліні . . . Сюди, в цей бік – мов переставили касету – розкручується зовсім інше життя, роздроблене, атомарне, засліджене броупівським рухом людських постатей, позбавлене внутрішньої цільної ясності – але може, саме тим невідпорно припадливе, так, наче ця його втомна стихійність лиш позверхня, а в своїй нескаламученій

глибині воно якраз і ховає отой самоцвітний космічний смисл, відкритий усім, окрім мене . . . Тільки так можу я сьогодні витлумачити свій непатлий потяг до участі в дитячих іграх, де мені, проте, ніколи не бувало по-справжньому весело, – я заведено бігала вкупі з усіма, галасувала навіть дужче за інших, мовби заповзялася невідь-кому довести, що ось і я незгірше бавлюся, – мовби за мною невідступно пантрувала якась недовідома інстанція, і я справді раз у раз бачила себе збоку – як метушуща, як сперечаюся, порушено правила чи ні, ба більше, поровлю посісти лідерство, бо я таки потроху вивчилася, цілеспрямовано й уперто, робити все краще за всіх – скакати через вірвовочку, ловити м'яча, їздити на двоколісному велосипеді, а раз, уживши до гри англійську лічилочку (англійської мене вчено дома), зібрала довкола цілий гурт перехожих підлітків, до кого, за неписаними законами дитячої соціальної ієрархії, “малявки” як я не важилися й обізватись і чия увага звичайно пе віщувала нічого доброго, – цим разом вони з'юрмилися поштиво послухати, як “ота-о мала шпарить по-англійськи”, і це був тимчасовий зеніт моєї дворової слави, бо невдовзі старші школярки почали виносити у двір плетиво, махом здійснивши в моїх очах недосяжний прорив у таїнство дорослості, – плели, самозрозуміло, лялькам, із питомою жіночою заклопотаністю радилися над візерунком: одне очко вліво, два – вправо, – приголомшена самодостатньою речевістю, намацальністю твореного мені перед очима шорсткого вузлуватого клаптика, що виповзав з-під дротиків, а ще дужче – розпачливим відчуттям власної невтаємниченості в це езотеричне, мов жрецькі обряди, загадкове дійство, де для мене приступний тільки остаточний результат – “це шарфик”, “це буде кофточка”, образлива подачка, вижебраний відчипний коментар, – я пірвалася до мами з пронизливою вимогою – негайно навчити плести! – й переді мною розверзлася прірва: мама плести пе вміла! Правдами й неправдами, вициганивши в сусідки тьоті Раї дротики, благаючи й припинуючись, аби показали “ще разочок”, кілька тижнів перевівши на шизофренічне длубання в поплутаних петлях, я таки добула свій перший рівний візерунок (чорна волохата вовна з решток татового светра плус крадьки розпушені старі р'бжеві рукавички: незрівнянна, змислова насолода тягти за покучерявлену нитку й дивитись, як вона слухняно перебігає туди-сюди, з'їдаючи щільне полотно, і от, нарешті, – рівненька шахівничка: випнуті чорні квадратики, запалі вглиб рожеві, закохані пальці пестливо розтягують кусючу ткапку: тату, мамо, подивіться, що я сплела!) – і коли, пінячись од гордощів, приєдналася до дівчаток, котрі обплітали своїх ляльок уже третім чи четвертим з черги гардеробом, то була глухо пригноблена їхнім спокійним, байдужливим ставленням до мого звитяжно здобутого вміння так, ніби, витягнувши до них руки, провалилася тими руками в порожнечу: тайни *не було!* Рухливі дротики, біжуча нитка з целофанової торбинки, очко вправо, накид, два очка разом – за всім цим нічого пе крилося, жодної спільноти посвячених пе існувало, нічого, крім м'якої плоті ростучого плетива, крім його вузлуватої фактури, та ще всепоглинаючих розрахунків, узятих, було, мною, за прекрасну, фантастичну мову воднораз перенесеного в дорослість дівчачого гуртка, – мбе прилучення до цієї яви виявилось оманюю, і так повторювалось раз у раз: ревню, часом ціною надсадних зусиль, оволодіваючи тим, що було приступне моїм ровесникам і що обіцяло мені так тужно вимарену причетність до дійсності, я незмінно опинаялася перед лицем безживних форм – з них немов утікала душа, пе даючись мені до рук: вірвовочка, м'яч, велосипед – перед кожною моєю навичкою лежала вистраждана історія сходження, що в кіпці замикалася – мертвою матерією. Дійсність пе впускала мене.

Одним-єдипий раз – авжеж, одпим-єдипий! – я забавилася па вулиці допізна, втягнута в гру цілком, як під темпу воду, – й охалулася аж тоді, коли

напівзнайома дівчепа прибігло зі звісткою, що Раду по цілому кутку шукає мама, кличе додому, – і ось тут, мов прокинувшись, я з пронизливою, кінематографічною чіткістю вгледіла той закамарок, де ми гуртом розігрували якийсь свій імпровізований спектакль: цегляний мур у вищерблених цементових прокладках, двійко дерев, їхню світну акварельну зелень, розтріскану темно-кару кору в шишаках замшілих пароснів, примощованій між деревами уламок дошки з розставленими на ньому битими (видно, на смітнику вискіпанями) справжніми чарками в зашкарублених сірим піском брудних патьоках, витоптану землю з темною таловиною колишньої калюжі, холодне срібне горіння надвечірнього неба в напливах хмарного чорнила – десь на обрії, між будинків і дерев, пригасав до синцевої барви навзахідній кармазин, – в один мент я охопила все це ще гарячим од недавнього збудження зором, водночас відчуюючи, як боляче горять обвітрені губи, а набухливі з холоду пальці, вкриті лепом міських звалищ, відділяються од тіла, – це була мить фізично вичутого пересування яви крізь мене, мить переставлення касет, гостробентежного провисання між попередньою *підвладністю* дійсності (і вона запалася в непам'ять, та владна дійсність: анічогісінько не лишилося з такої затяжної, захопливої забави!) та наступною, вже звичною непричетністю, щерть протягою болісними, тремтячими струмами туги за *непідвладним мені* буттям; мить стикування – чи, радше, розстикування, мить-щілипа, котра зазвичай проскакує непомічена; і що найразючіше – я бачила в цей час не тільки світ, а й себе в ньому, так, мов мене справді споглядало, певідь з якого неміряного далека, незмигне невидиме око . . .

Далеко пізніше я зрозуміла, що в таких ото часових щілинах і живе мистецтво. . .

Окрайчик думки Рада зіжмакала, вражена несподіваним здогадом. Глипнула на Посланця: він спокійно допивав каву маленькими ковтками, правда, без жодних ознак отієї петривкої розслабленої комфортності, яка товаришить кавуванню: це було саме лиш суте пиття, анатомічний акт ковтання. Що ж, їй і раніше траплялися люди, з якими незле мовчиться, але тут було інакше – вона не те щоб відчувала його присутність як щось песупротивне, згідне з собою, вона просто бачила збоку всю себе, на цілому протязі свого життя, – стереоскопічно обійняту отим невловним наскрізним спогляданням – та чім же, зрештою?!

– Слухай, – обізвалася Рада, і він з глухим постуком відставив чашку, – а все-таки, хто тебе послав?..

Посланець зітхнув:

– Ти ж уже зрозуміла.

– Тобто . . . ти хочеш сказати за мною справді весь час спостерігали?..

– Ну звісно.

– Але хто?! Хто?! Бог, всевидящее око? Космічні пришельці? КГБ з ЦРУ? – майнула згадка про одного глеваського пацієнта, демонстрованого їм за студентських часів на практикумах із психології, – бідака пояснював, що до його мозку раз у раз підключаються обидві зацікавлені організації, а коли їхні хвилі схрещуються, настає коротке замикання. – Що все це, до лиха, означає? – вона кричала, мов сама себе підбадьорюючи, як, буває, наспівуєш глупої почі, але холодний подув наближення чогось моторошно-неосяжного вже скував її відчуттям незворотності: так умліваєш перед тим, як зазирнути за край безодні, знаючи, що все одно – зазирнеш.

Посланець відказав сумирно, якоесь аж буденно:

– Є сили, що правлять світом. Не добрі, не лихі – просто сили. Люди звуть це долею, – він помовчав, паче даючи Радипому розчаруванню час

випаруватись, і додав: – Вони не спускають з ока тих, хто здатен утрутитися в їхні дії.

Утрутитися? Як же може вона втрутитися, як це взагалі можливо – втрутитися, а як же тоді . . .

– А як же тоді Едіп? – доволі глупо спитала вона.

– До чого тут Едіп, – пирхнув Посланець, – теж знайшли прозорливця: йому дали шанс, а він його процвиндрив! Стрічався я з вашим Едіпом – волохатий як мавпа і наскрізь просмерджений часником.

– Але що він міг удіяти? – тоскно спитала Рада, пускаючи повз вуха цю непоштиву характеристику. – Судженого конем не об'їдеш.

– Авжеж не об'їдеш – але можна поміняти коня.

– І що тоді?

– Тоді? – Посланець несподівано рвучко нахилився до Ради, впираючись долоньями в коліна. – Тоді – свобода.

На якусь мить Раді здалося, паче вона зависла в безповітряному просторі – схоже відчуття було вже в неї раз, коли падала зі схарапудженого коня, згубивши стремено: ті кілька секунд запам'яталися не як падіння, а як вільне ширяння в позачасі, над неймовірно повільним обертанням іподрому, зеленого поля й тремтячого, як рідке скло, повітря, з уплавленими в нього кінцями й вершинами; вона поворушила губами, несвідомо шукаючи твердих, певних слів, котрі поставили б так пагло зсунутий світ на місце, тупо здаючи собі справу, що слово “свобода” *нічого не означає*, крім цієї раптової порожнечі СВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБО, – і тут звідкись долинув владний позов, тяжкий стиск внизу живота, ох, це таки мій живіт – розмитий, було, світ повернувся до себе й зібгався у щемпий вузлик пагального, пайприроднішого з усіх, у ньому сущих, бажання (все то кава!).

– Вибач, – мовила Рада, – я тебе на хвилику залишу.

Але даруйте. До чого тут свобода?

“Ви – стихія, – мрійно ронив Валентин Степанович, мірно струшуючи попіл разом зі словами у важку кришталеву попільницю; його мова курилась, як димок, повиваючи Раду легким запамороченням, – від вас віє свободою” Все в цьому кабінеті було важким – старовинне бюрко на гнутих золочених ніжках, оксамитне крісло, таке глибоке, піби в ньому допіру спав ведмідь, темно-вишневі порт'єри, крилами птаха Рухх опалі по кутках (вікно займало веську стіну), і якби не розламаний дахами завікопний простір та недосяжна стеля, то серед цієї ваготи всталених речей, мабуть, незмога було би працювати, – Рада воліла пусті приміщення, пронизані голизою паркетів, навстіж відчинені балконні двері, протяг відлуння, ясно-смутне відчуття знятих декорацій і спакованих валіз: в такому оточенні найліпше думалося, – втім, це не заважало їй з глибокою, змисловою любов'ю всотувати в себе позичений затишок випадкових осель, де можна з приємністю втопити босі ноги в пухнастий килим і, цідячи гостинно приготовану господарями каву (та ще коли з коньячком!), паливатися м'якою, літеплою певністю, що світ до тебе ласкавий, – “а свобода – це для письменника пайголовише”, – підсумував Валентин Степанович, і в Раді слабо сколихнувся миттєвий відрух протесту: ця фраза була вже зайвою, от і писав Валентин Степанович так само – доводячи кожен проблиск ідеї до остаточного, однозначного рішення, котрий з грюком замикав внутрішній простір твору, застуючи очі своєю безумовною непохибністю; певно, що свобода для письменника пайголовише, що ж тут відповіси, та й не потребують од тебе відповіді – вона трохи знітилася, піймавши себе на цій

свабільній неприязній думці, все-таки, що там не кажи, Валентин Степанович письменник безперечно визначний, – і подалася вперед, з перебільшеною відданістю сяючи до нього очима; він горував над бюрком, відкинувшись па спинку стільця, потний, кремезний, ще не старий чоловік з буйною, в світлі лампи де-не-де протягою іскорками сивини, поганською гривною, і його очі – нерухомі, ледь навскісно розтіяті – блищали як у звіра або в двох перспів: чистим, самоцінним блиском речовини, що відбиває світло за законами оптики, – під цим некліпним поглядом Рада, обмираючи, відчула, як у глибині живота м'яко, по-котячому перевертається ворухка лапа і одночасно – яка важка його рука, що своїм тягарем владно притискає до поверхні столу тоненький Радин рукопис, – так, немов ця рука лежала в неї на плечі, – “я вам дуже вдячна, Валентине Степановичу, я давно хотіла показати вам що річ і, щиро кажучи, трохи боялася”, – вона затнулася, і думка, що ливною розгойдувалася перед нею, зісковзнула, перш ніж вона встигла вхопитися за неї, щоб перекинути йому, – але негайно, негайно вхопитися, “трохи боялася”, чого боялася, та хутчій-бо, обличчя задерев'яніло, мов перед фотооб'єктивом, – “воно так шпарко писалося, аж мені самій було чудно, бо ж загалом це не моя тема – смерть, увесь цей комплекс почувань, воно ніби прийшло ззовні”, – уфф, здається, випірнула, – “і в ході писання само собою розрослося, як ото кристал”, – унаочноючи, змахнула руками – і знов обпеклася: його погляд, що загруз у пластиці її тіла, не проникаючи крізь нього, тут-таки повернув Раді її мимовільний жест, облитий захватом віддзеркалення: топкі, вузькі в зап'ястях руки, довгі нервові пальці з коштовно-опуклими вічками темних лискучих нігтів, змах, схожий на трепет крил зловленого метелика, – вона тихенько засміялась, несамохіть заворожена: все-таки це був погляд не тільки чоловіка, а й митця – найбільшого з пині в Україні сущик, божиська, живої легенди, – допущена в його кабінет, вона попервах пересувалася, мов по льоду, прагнучи єдино дістатися крісла, цього затіненого острова оксамитної тверді, звідки можна не витикати носа до кінця візиту, обмежившись увагою та підтакуванням до господаревих монологів, – Валентин Степанович займався сам од себе, і це багаття не потребувало вбогого хмизу чиєсь інтелектуальної співучасті: говорив він розкішно, просто-таки барокково, густо заплітав в'юнки хащі образно-малювничих складнопірядних речень, де треба, тонко пропускаючи повітряні просвіти значущих пауз, розворушуючи зміст подихом артистичних інтонацій: легка іронія, скепсис, сумовита констатація прикрої людської недоскопалості, – це були блискучі усні новели: поцятковані лелітками дотепних спостережень житейські епізоди, яскраві, завершені, як зливки, спогади, подекуди пересновані епічно-розважливими міркуваннями з розряду тих, що виокремлюються в рубрику “Світогляд митця” (про суспільство, про природу мистецтва, про людські взаємини), – “а в сімдесят четвертому році, коли я був уже (перелітний печально-погордливий усміх) *заборонеш* письменником, перестрів мене Н. – а він тоді саме почав вилискуватись (випереджаючи Радип питальний подив): ну як же, як же, кавалер Золотого Собачого Хвоста – чого ви смієтесь (з удаваною скрушністю похитуючи головою), от молодь пішла, жодних святинь для неї не існує – да, так от перестрів мене Н.”, – Рада, сховавшись у кріслі, вбирала все те як губка, переймаючись побожною свідомістю, що її – з перших рук – причащають живою, пронизаною наскрізним сяєвом його, Валентина Степановича, присутності, історією літератури, – всі ті оповідки, то були немов відшліфовані до блиску камінці, котрі незглибиме море його “я” з ласкавою щедрістю викидало на Радип берег, – щоправда, якомсь, переказуючи щось із почутого друзям і здавши собі знепацька справу з несвідомого наслідування розмовної манери Валентина Степановича, Рада трохи спантеличено виявила, що всі ці, доручені їй, коштовні дрібнички, властиво, не

мають жодної самостійної вартості поза силовим полем його особистості, – думки, випарені до хрумких кристалів голої прози, робилися загальниками, спостереження безслідно втрачали первинну гіпнотичну свіжість – тільки його життя, всякаючи в їхні щонайдрібніші пори, насичувало всі ці образки підводним ряхтінням міфа: так буденний уламок піздрюватого вапняку набуває в наших очах особливого дотикального чару, коли господар сповістить, що підібрав його на руїнах Римського Форуму; Рада подумала, що, зрештою, Валентин Степанович уже може собі дозволити зайнятися витворюванням авторизованої легенди власного життя, і почувалася навіть трохи підлещеною, що з усіх молодших письменників він обрав вірницею цієї легенди саме її, Радю Д.; за третім чи четвертим її візитом він, тонко всміхаючись, кивнув у бік уподобаного нею оксамитного сховку-сідала: “*Ваше крісло*”, – і тим піби вмент обернув Радине невиліковне зніяковіння перед цим кабінетом, де писалися книги, вже увінчані німбом класичних, на милу подробицю її особистих призначень, здатну зацікавити майбутнього біографа, – Рада, зворушена теплим напливом удачності, подумки відзначила це як притаманний Валентині Степановичу спосіб перетворювати дійсність, робити опуклим фактом культури все, до чого торкався, – як і вона, він весь час почував на собі прицільний погляд сторонньої сили, але, на відміну від Ради, твердо знав, що на ймення тій силі – історія, й раз у раз, мов кіноактор перед камерою, розвертав перед нею свою постать у найвиграшпішому ракурсі.

Свобода – це для письменника найголовніше, а що там Рада жебоніла у відповідь про те, як їй писався оцей-от згусток свободи, придавлений до стільниці бюрка його громіздкою, по-селянськи розплесканою долонею, – то вже не мало значення й могло бути викреслене – втім, і викреслилося саме собою, наче зтертий з магнітної плівки запис, бо поверх писалася важка, промінна потуга двох самоціпно-блискучих, ледь навскісно розтятих очей, і хотіла Рада того чи ні, але її низький схвильований смішок пролунав змовницьки, озвучивши те, що зависло між ними в димному повітрі кабінету й чекало па своє оприявнення, – Радин сміх і став таким оприявненням: це вчинила вона, віднявши у Валентина Степановича авторство ймовірного дальшого перебігу подій – і таким робом забезпечивши себе від них з пеомильністю первісної жіночої інтуїції. Те, що відбулося, засліпило Радю як раптово засвічена можливість пустити своє життя в русло позарозумислової, спонтанної логіки художнього твору, як вібруюче наближення до сяйної *повиоти буття*, уже наперед відграненої в магічний самоцвіт шедевра самою особою Валентина Степановича, тож Рада потребувала протягти цю мить у часі – пе па те, аби виважити несподіваний запаморочливий шанс-па-біографію на терезах здорового глузду, а єдино на те, щоб посісти авторство отого ймовірного, самою матерією двох доль витканого шедевра (колись вона марно силкувалася вчинити подібне у шлюбі з Арсеном, але шлюб zdeформувася, пе витримавши температури Радиних деміургічних зваг) – щоб вийти з-під ролі статистки, втягнутої в гру, як у темпу, непідвладну словам непам’ять. Валентин Степанович значущо всміхнувся до неї й звернувся до своїх олівцевих позначок на берегах її рукопису: деякі місця палежало скоротити, деякі, навпаки, поширити, і ще один серйозний Радип гандж – то надмір абстрактної лексики.

Від вас віє свободою, хм.

Та пе було в мене ніякої свободи. Ніколи пе було. А те, що люди розуміють під свободою, коли в поробочу годину пік, пеуважно побрязкуючи мідяками в кишені плаща, спускаються в лунку, надихану металічним сопухом утробу метро з блажепною статечністю відпускника розмірковуючи – сходити сьогодні після вечері з Тамаркою в кіно а чи, може, податись па преферанс до Яхпенків, – той мінімум свободи рядити власним тілом: справляти йому свої

дихальні, травні, статеві функції, гортати йому газету, заповняти правою рукою бланки й промовляти в чорне сітчасте вічко мікрофона в тому чи іншому приміщенні, серед тих чи інших людей, у тому чи тому місті – це просто безнадійна, безбарвна й безвихідна – як понурий пустельний крайобраз – свобода графомана замінити будь-яке з написаних слів на інше, або й не писати зовсім: *необов'язковість дій*. І спитали учні в Сократа: “Чи є різниця між життям та смертю?” – “Жодної”, – відказав він. – “То чому ж ти не вмираєш, учителю?” – “Саме тому”. Отож-бо. Вона томить, ця облудна свобода, і щоб якось дати собі з нею раду, люди жадливо домагаються від дійсності підказок: о Боже, дай нам знак, чи принесе цей похід перемогу; слухай, Радусько, от як би ти вчинила на мому місці – подавала б на аліменти чи ні? – це ж не згоди від дійсності на своє, вже прийняте, рішення допоминаються – це прагнуть забезпечити собі вибір свідомістю його конечності, єдиноможливості. І графоман із цілеспрямованістю комахи-паразита напихає своїми словесними яєчками кожне нещасливе вухо, й спинити його неможливо, бо єдине, чого він болісно потребує, – бути мовчки вислуханим: самою присутністю при читанні жертва несамохіть дає авторові доказ не випадковості існування його твору в цьому світі.

Ні, яка ж тут свобода.

Ця свобода зраджувала мене щоразу, коли я поривалася по-графоманському конструювати собі життя за саморуч накиданими сюжетами: мої претензії на авторство поверталися до мене, мов зім'яті й перемацані листи, покреслені пахабним червоним розчерком “Адресат выбыл”. Так було того ранку в убогому номері південного готелю, куди ми з Арсеном папередодні щасливо втиснулись на час відпустки, – під ту пору наше подружжя вже, здавалось, було всталилося на цілком посполитому рівні взаємно погодженого лояльного відчуження, і тільки крива нічних шаленств стрімко повзла в гору, як температура в позірно нічим не враженого організму, ми виснажували одне одного до цілодобового напівіреального стапу, мов наодчай душі рвалися залютувати несамовитими любовними злиттями зміясті краї незримої розколини, це було якесь невтоленне, чорне наслапня – як крик, що на нього в розпучі зриваєшся, коли співрозмовник тебе ні в зуб не розуміє, от і ми вкрикувалися в себе навзаєм – люто, запекло, вгризаючись по-звіриниому, майже не дбаючи про насолоду, – насолода викрешувалася мимохідь, падала дзвінкою монетою нашим надсадним зусиллям, і, заледве її підібравши, зпеможена й спустошена, вистигаючи цілим важким, непорушним тілом (в такі хвилини мене й підстерігала, нападником з-за рогу, цілком безстороння й тим ципічніша гадка – мов хтось холодно озивався під черепом: “Але ж цього педосить!” – це дуже вдаряло по моїй самоповазі, я відчувала, що стаю *поганою жінкою*), – я западала в сон під Арсенів ряснолистяний шепіт (раз приснився був хтось безликий, хто торочив про мене з нудною несхитністю, притаманною звичайно обмеженим людям: “У неї прекрасний чоловік, якого їй біса треба”, – а й справді, здивовано подумала я не прокидаючись, якого мені біса треба, тож таки все гаразд, що тут скажеш – то був чи не єдиний раз, коли я спромоглася глянути на власний шлюб збоку й уразитися з його непролазної благополучності – наяву мені це ніколи не вдавалося, наяву мене гнітило хмарне відчуття неухильного самопониження, котре більше пасувало б тяжкому, давучому снові); Арсен мучився безсонням, і по якимсь часі мій сон знову розсували гарячі руки, я зі стогоном поверталася до нього, і знову був натиск, і агресія, і “ну-ж-бо-ну-ж-бо-ну-ж-бо-ну”, як стрясування іншого за плечі, і знову щемний трем розгортав мене навиліт, і ревма бурупилися, прокочуючись крізь пас, морські вали – раз, і вдруге, і втретє, – і от, розплющивши вранці очі, я вгледіла над собою сіру касарпяпу стелю, у

веселенький світло-зелений колір потиньковані стіни, крізь білі штори цідилося молочне світло, попереду була спільна відпустка, за нею – ціле спільне життя, таке ж, як зараз, – і, лежачи горілиць на тісному “полоторному” диванчику, я заплакала; “Що-небудь сталося?” – сирсоння спитав Арсен, угрузлий обличчям в подушку, я замотала головою, різко скошуючи траєкторії плину сліз по щоках: “Нічого. Спи.”, – він тяжко зітхнув і більше не обзивався. Не треба було нам одружуватись. А головне – я ж знала, що не треба, ще задовго до весілля знала, і Арсен, певно, також здогадувався, принаймні мої сумніви не так уже щоб наштотувалися з його боку на невидимий мур; але кожне з нас на свій лад прагнуло розімкнути собі життя цим *актом вільного вибору*. Еге ж, вільного. Чорта пухлого.

Як можете ви говорити про царство небесне, коли не зважаєте додати до свого зросту бодай лікоть?..

Як можемо ми говорити про свободу, коли не потрапимо на макове зерня змінити будь-що у власній душі?..

– Молодчина, – схвально кивнув Посланець, і Рада сторопіло видивилась на нього: що таке?!

– Все правильно, – пояснив він, широко всміхаючись.

Але ж я знала й інший ступінь свободи!

Писання “під диктовку”. Слова, що ринуть самі собою, – жодне з них не може бути довільно змінене. Кожен абзац, опливаючи, осуваючись па папір, відкриває наступний – ніби простуєш незнайомим коридором, не маючи апіякісінького поняття, куди він тебе виведе, але є легка, радісна певність знайденого шляху – тільки б не збитися, бо тоді просто перед носом глухо з’їжджаються темні стулки броньованих дверей, і ти лишаєшся по цей бік, бгаючи в руках уже проявлені в текст шматки живого десь-сущого твору, що був тобі розкритися, підпустив до себе – і от на маєш: вимкнувся, канув у пільму – нікому ніколи повік-віку він уже звідти не явиться. І можеш скільки завгодно гарикати на домашніх, шпурляти па підлогу книжки, лементуючи, що в цьому домі тебе ніхто не розуміє, ага, телефон! – хто-хто? – хай пішлють його ік стилій мамі! – та не хочеш ти їхнього чаю, па дідька він тобі здався, коли вже вони парешті второпають, що ти хочеш тільки одного – аби вони всі дали тобі спо-кій! ясно? спо-кій! – можеш до потьмарення, до розпаду збезглузділих слів на літери перечитувати те, що встигла записати, силкуючись відшукати в хащах власного почерку непомітний просвіт, натяк па продовження, промайпулий і зниклий обрис утраченої цілості, – стулки, скоро вже вони зімкнулися, мертво держать таємницю. Можна, чому пі, *вигадати*, намислити дальший хід твору – так? ні, здається, краще отак... а може, розвинути ощо-ось ліпню, щось вона тут зовсім захиріла (а була ж обіцяла якась, па мент заблиссле значення!), і отак – теж непогано, і в цей бік – теж півроку, і все це вже лайпо. За препрошенням.

Я ніколи нічого не вигадувала. Я *знала*, що писати, – або не знала (і тоді – не писала).

Два ступені свободи. Гелен і Кассапдра. “Невже ніколи ти того не бачиш, що *буде* – немипуче, невблаганне? Невже тобі не каже в серці голос: “Так буде, так! Так буде, не інакше!”?” – Його добродушний спокій: “По ширості сказавши – ні, ніколи”. – “Як же ти віщуєш? Що кажеш людям?” – це вона не дорікає, не жахається, вона цілком нелукаво допитується – за якими ознаками Гелен угадає, що саме сказати, бо ж коли “не бачиш” отого єдиного, що дійсно *буде* (а значить – є? Значить, десь там, за тими дверима, де обертаються сузір’я несотворених мистецьких творів, дихає, зачайвшись, “немипуче й невблаганне”, вже-суще, тільки що не прослизле в шпарку видимого “тепер”?),

коли воно закрите для тебе, тоді геть-чисто однаковісінько – “по барабану”, як казав Арсен, – що говорити.

І що писати.

І куди йти.

І кого цілувати.

І кого видавати вігілам.

– А ти ніколи не замислювалась, – сомпабулічним голосом обізвався Посланець – він вріс уже в крісло так вигідно, що здавався його невід’ємним наповненням, – чому незрячий Гелен всіма люблений і шанований, а видющу Кассандру ніхто не слухає, – гха-а?.. – це вихлипнута підняття голосу було таке несподіване, аж Рада сахнулась, і Посланець неприємно засміявся: тіль од піддашся, пересунувшись, тепер затуляла йому обличчя, перетинаючи-цілу постать на рівні грудей, і забілілі в цьому затінку зуби справили на Раду таке враження, начеб їх раптом вискалив куш. Одночасно щось мовби зсунулось їй у свідомості – вона зрозуміла Посланцеве запитання, побачила його цілком прозорим, так, як сонячного дня бачать крізь брижі па чистому плесі їхній відбиток на дні – рухливу золотаву сітку: побачила, чому він про це питає, – і жалібно тенькнула в пій, уриваючись струнка якоїсь слабенької надії па все-ще-буде-гаразд... І відповідь прийшла сама собою:

– КАСАНДРА КАЖЕ ЛЮДЯМ, ЯКИЙ Є СВІТ НАСПРАВДІ. А ГЕЛЕН КАЖЕ ІМ ТЕ, ЩО ВОНИ ХОЧУТЬ ПОЧУТИ.

Посланець зненацька напрочуд легко, як па таке замашне тіло, вивалився на осоння – мов дракон із печери – і, похиливши перед Радою круглу, наїжену короткою шерсткою голову, пробурмотів щось па кшалт: “Можна?..” Заки Рада встигла охапутися, він спритно підхопив її руку й торкнувся кісточок сливе ритуальним, безживним поцілунком, схожим па дотик опалого листка (першим, рефлексорним порухом приголомшеної Ради було чомусь – розтерти поціловане місце, наче забите: не те щоб цей доторк здався їй фізично бридким – але він, мов легенька змислова печатка, ствердив страшно невідворотність Радипого здогаду, з яким вона ще вагалася зживатись).

Коли ж це все почалося?..

Не-людина. Нелюд.

“І потім – ти недобра, – казав Арсен, походжаючи по кімнаті, – рвучко здійснює руку: – Пожди, пожди, я зараз спробую пояснити. Ти прагнеш зрозуміти людину – все одно як оволодіти нею, твоє співчуття, чи жалість, чи що воно там є, – якесь об’єктне, воно не наближує до тебе, а навпаки, віддаляє. Тобто це брак звичайної людської доброти, по-моєму. Ти просто не даєш себе любити” – Глибоко вражена, Рада насмішкувато ворухнула бровами: “Котик, ну що ти верзеш, я ж віддаюся тобі по десять разів на добу, в тому числі в непристосованих для цього готельних кріслах!” – “Ну от, маєш, – сумовито сказав Арсен, – я так і знав, з тобою неможливо балакати”

Зі мною неможливо балакати. Жити зі мною теж неможливо: мені ніхто не потрібен. Але це неправда: мені потрібні *всі і все* – не потрібен хтось один. Люди стерпні лише в їхніх часткових проявах: у нічному тролейбусі вираз обличчя чоловіка, па руках у якого заснуло, втопившись носиком у пухкі щоки, дівчатко-гномик у червоному комбінезончику; бабця з коричневим лицем, запнута терновою хусткою, її звислі, пусті груди й маслаки плечей під темно-зеленою витягнутою кохтою: “Дочко, а де тут обласна больниця?” – кошики, позв’язувані джгутами полипялих ситцевих бирид, – “А звідкіля ви, бабусю?” – “А з-під Яготина, зі Студепиків, може, знаєте?.. Не? Син у мене тут лежить, дитино, він у Прип’яті па станції робив, да й оце хоче іпвалідність получить, а воно лікарі подержать трохи, да й випускають”, – руки теж коричневі,

мов роз'ідені горіховим соком, і пахне від неї не по-міському – чи то сухотрав'ям, чи цвіллю, чи злежаним полотном; знов-таки в тролейбусі – молода жінка з розгорнутою книжкою на колінах, мокре волосся (дощ?), ніжний нахил голови, незручно підібгані під сидіння ноги, димчасті колготки з чорними лапатими квітами на щиколотках, вродливе, ледь-ледь позначене косметикою бліде обличчя, невловно припорошене темним нальотом страждання, вступлений у книжку погляд не рухається: одна зупинка, друга, третя – сторінка не перегортається; або навіть таке: здоровий мордань (бачу бічним зором), що не відстає від мене ні на крок, рип шкірянки, подув імпортного одеколону й дорогого тютюну: “Куда вы так торопитесь, девушка?” – добротна вгодованість, ситий прижмур, чемоданчик-”дипломат”, усі швейцари-викидаєли розганяються з поклоном з п'ятдесяти метрів, прекрасний, породистий подонок – усяка чистота породи завше тішить око... Неправда, тричі неправда, буцімто я не любила людей!..

І так само, як у дитинстві, я невіситимо рвалася бути прийнятою в їхні ігри – в їхні романи, їхні виробничі інтриги, їхні товариські вечірки й гуртові мандри: там-бо клетотіло, кипіло, місилось, ряхтіло, вирувало сміхом і слізьми, потім і гримом, п'яною блювотою й кров'ю з розтятих вен *повносили життя*, осяянне – в якихось своїх незглибимих, іще не звіданих мною потайних нуртах – нестерпною, чистою красою самоцінного смислу! Воно метляло людьми, воно випльовувало на мене ошматтям піни звинини своїх сюжетів – найчастіше таких, що їх завернув би авторові перший-ліпший редактор яко неправдоподібні, штучно сконструйовані чи, принаймні, позначені надуживанням *deus ex machina*, – і в тому всьому часом – ох, як же рідко! – наче в місцях тектонічних розломів, розсувався простір і горло обпікав високий кисень вивільненого духа: це було тоді, коли люди раптом розривали, мов Гулівер ліліпутячі мотузки, покручене плетиво незліченних обставин-котрі-доводиться-брати-до-уваги і – випроставшись – дорівнювалися до себе – таких, якими їх замислив був Бог (чи доля?): батько родини скидав із себе, як розношену одіж з чужого плеча, терплячу дружину, двох люблених дітей, квартиру чергу, авторитетну посаду на цікавій роботі, п'ятнадцять років урядженого життя – і, з зубною щіткою і парою білизни в портфелі, мчав літаком галасвіта, в чуже місто, звідки напередодні прийшла телеграма “ЛЮБЛЮ ЖДУ”, – щоб, усупереч розважливим прогнозам знайомих (“Перемежениться! Покажеться трохи та й вернеться!”), ніколи більше не повернутись; із студентських літ пам'ятаю невеличкого, щуплого, з довгими, як у кролика, передніми зубами п'ятикурсника Льоню Братка, котрий на останніх семестрових партзборах, де сповістили про введення військ в Афганістан, – а це був грудень, ледь не переддень Нового, 1980-го року, на рано смерклих вулицях сочилася вільгість і щасливі кияни, хляпаючи по брудній кваші, несли до своїх домівок ялинки й пакети з апельсинами – раптом, ні в п'ять ні в дев'ять, зажадав слова й, нервуючись, посіпаючи головою, мов хотів вигвинтити її з комірця, під загальне зняковіння (попервах навіть під легенький повзучий смішок – а насамкінець під гробову тишу) заявив про свій категоричний, але то таки категоричний! протест! проти! вводу! наших! військ! в Афганістан! – розуміється, з університету він вилетів кульовою блискавкою, здається, навіть зимової сесії не склавши, й замість наміченої аспірантури при кафедрі, подейкували, обійняв посаду вихователя в заводському гуртожитку, а згодом і взагалі аннігілювався в багатопверхових соціальних структурах тримільйонного міста – але та необорна, ірраціональна сила, яка піднесла була його на трибуну переломити собі життя, а всіх, хто сидів у залі, на мить обсіпала приском своєї долетворчої об'яви серед цих буденних декорацій, – та сила, яка виривала людей із заведеного, обжитого плину обставин-котрі-доводиться-брати-до-уваги й

шпурляла в темну хлань невідомого, – мала, я знаю, ту саму природу, що й Кассандрин “голос”, що й моє “письмо під диктовку”, – скоро вже вона дає про себе знати (а це, бодай раз на віку, трапляється кожному), то впізнати її й піти їй назустріч – шокрок усе більше світла, і легкої, спокійної певності все прибуває – це і є *свобода*: другий ступінь.

Чи цього я шукала?

Господи, і цього – теж, оскільки воно невіддільне від плоті життя: щоб стався розлом, мусить нарости ота давка, щільна буттєва м’якоть, котрій і належить розломитися, – мені так і не пощастило її наростити. Як у дитинстві скакати через вірвовочку, їздити на двоколісному велосипеді й плести на дротиках, я з роками навчилася бути товариською, популярною, любленою, навіть коханою, я переміряла на себе десятки компаній, я жаждиво пірнала в густий, насичений плин чужих життів, що, здавалось, здалеки мерехтів отим жаданим, підводним смислом: мене гнав між люди страх *непричетності*, тоскний досвід самотніх дівочих вечорів, коли, вкутана в ватяний кокон німої квартири, ковтаєш, як сльози, щемні напливи музики з освітлених вікон у будинку навпроти, збуджений, протягтий гострими вибухами жіночого сміху гомін запізнілої перехожої ватаги, а вже далеко за північ – скрадливий шурхіт шин по асфальту, стук дверцят, по паузі (що там, у тій паузі? в тінявій печері автосалону? шепти, прискорене дихання, шелест одерж, дзвякання жіночих браслетів?..) – лункий цокіт підборів, вереснули двері під їзду, поглинаючи уривок чужої тайни – і тиша; але це облудна тиша: десь там, в інших кварталах, по інших освітлених шибках прослизують людські силуети, спливає жагою стишена музика, на темних балконах ворухаться вогненні цятки цигарок – там щось відбувається! що? під високими склепіннями б’ють водограї, й прекрасні полонянки в серпанкових строях годують з руки жар-птиць?.. і грають карі коні, й струнки вершники заспокійливо поплескують їх руками в лайкових рукавичках, і лискучі від помади вуста, відбиті в сяйних стінках пінявого келиха, ворухаться, вимовляючи до когось невидимого найзначущіші в світі слова, нечутні за гулом застілля?.. ах, ну звідки я можу знати – що там, світ випромінює безмір таємничих можливостей, щось відбувається, щось вершиться – без мене, і – звідати, спізнати, проникнути, всотатися в тайну всіма змислами!.. Лю-у-ди, візьміть мене до гурту!.. І люди – беруть. І от уже *ти* крутишся в цьому вирі, ти мчиш у ніч чужими автомобілями крізь хвилю мокрих ліхтарних вогнів, ти розчахуєш двері в гарячі вибухи під’яскравлених алкоголем голосів та облич, ти, безвладно м’якнучи од виявленої тобі довіри, вислуховуєш перестороги, секрети, плітки (в тому числі й на свою власну адресу), ти розтягуєш до когось в усмішці лискучі на помаджені вуста, залишаючи багряні плямисті сліди на стінках келихів, тебе ждуть, тебе кличуть, тобі освідчуються, тебе бажають, і в усьому цьому, мов слабкий присмак солі, розчинено твій притамований подив: як, їм все ще не вдається розгледіти, що їхня дійсність насправді тебе *не поглинає*?!.. Що ти – позірно рухаючись, розмовляючи, сміючись, гніваючись, хвилюючись так само, як вони (краще! далеко краще!), – одночасно є відділена від них незримою скляною стіною, і кожної миті бачиш – ніби здалеки огортаєш відстороненим оком – їх, і себе в їхньому гурті, наче вплавленими в єдиний світляний кристал, виламаний із вселенського простору, – чужинка, диверсантка, підступно вникла в їхній світ, ні, ще страшніше – інопланетянка?.. (Дивно, з якою хворобливою хіттю вони потім вишукуватимуть у твоїх оповіданнях скалки власних портретів – і звичайно помилятимуться, бо, по-перше, ми ніколи сповна не здаємо собі справу, наскільки невпізнанно різниться наше бачення себе від нашого образу в очах інших людей, а по-друге – поміщені в тих оповіданнях на тектонічних розломах свого буття, в проміжках свободи, вони таки дійсно постануть

несхожими на себе повсякденних: зацілюють лиш обрізки – характерне слівце, звичка торкати співрозмовника за гудзики, вдало дібрані тіні для повік – дрібненькі кісточки, за якими не відновить вигляду звіра жоден палеонтолог).

Втім, вони й для мене продовжували існувати вже такими, якими я їх написала. Ось чому мені й не вдавалося обрости хоч трохи тривкою буттєвою плоттю – описане втрачало зміслову привабу спогаду, переставало хвилювати як щось окремішне, самовладне й незалежне від мене. Ніби спадав приплив, і я впиралася руками в мулке дно – в чисту матерію: засохлі темно-червоні винові обідки на денцях шклянок, утома й бажання взяти душ, нав'язливо-безглузді уривки розмов, як підхоплені каламутним потоком клапті газет, щось дражливе своєю необов'язковістю, позверхньою налиплістю на людську душу: конфлікти з начальством, проблеми з добуванням молочної суміші для немовляти, навіть у коханні – несподівано виставлений, мов навмисне для зашпортування при поцілунку, пористий ніс, побіжно завважена стрілка на колготках, – в цій протейськи-багатоликій, нудній і бездушній речовинності вже не лишалося (як колись – у вузлуватій фактурі кусючого плетива) місця для пожадної тайни смислу – Господи, а що, коли її взагалі не існує, тої тайни?..

Останнім її пристановиськом, замкнутим і суверенним, міг бути шлюб. Сім'я. Твердиня. О тихе сяйво вечорів, о затишок, о змора, о руки, що наллють у шклянку чай, о ніжний чоловічий усміх... Ось куди вони всі квапляться щовечора, ось що вони ладні боронити до зубів, напружившись кожним м'язом. Скільки я розучувала цю партитуру – місяць, два, три?.. Його рідня. Його друзі. Візити, візити, візити. Радісне перелицьовування на себе, оживляння – мов у дитячих книжечках-розмальовках – безбарвних, заялжених і невидних, як постійні епітети в фольклорі, слів: “дружина” (щось силуетно-блякле, стишене, обважніле – “жин-н-н”, – з повстяною ходою, і раптом у цей рисунок, наче на непівських фотках, де на заднику – море, пальми й отвір для голови, – бац: моя вибухова пластика, моя стрімка, розгонисто-довгонога постать – злившись із нею, слово “дружина” мовби й справді пригасило, злагіднило її гострі кути), “свекруха” (тут краї допасовувалися трудніше, попри бгання й розтягування, проміжок так і зостався зяяти: “свекруха” – мутно, невиразно – сварка, свердло, злі, вдавнені всередину губи, і щось від російського “старуха”, сиве й патлате, – Арсенова мама була маленька на зріст, худорлява, коротко стрижена жіночка з тих, що через постійну, трошки жалюгідну готовність тішитися життям утрачають нагоду будь-що в ньому зрозуміти, думати про неї як про “свекруху” я так і не наповажилась), “чоловік” (темна, похмуро-заклопотана істота, зі спини або в профіль, чомусь ніколи – фронтально; “а це – мій чоловік” – Арсен, високий, студзагонівського покрою: джинси, светр, ясний хлоп'ячий усміх – у мене якраз не було студзагонівської юності, може, тому?..). Наш сервіз. Наша ковдра. Нововідкрита, ледь присмачена самодостатньою жіноцькою гордістю приємність купувати чоловічу білизну й сорочки: хрумка твердість комірців, нехитра, але ритуально-езотерична наука згортати – рукавами досередини, планкою нагору. Все мацається, гладиться, скульптурно пеститься пальцями, мов виліплюється з небуття: взагалі, домінантне відчуття – просування помазки, домінантний змісл – дотик. Поїздки на їхню дачу в суботу й неділю: стіл, накритий під яблунею, новенька, з клейким карамельним духом цератка. Дуже смачне печиво – як ви його робите?..

Але крізь цю оновлену – підвладну тобі, освоєну – тілесність ти рвешся далі, далі, за блудним вогником смислу – доки тілесність не почипає виявляти перші ознаки бунту: дійсність змикається, ущільнившись, і виштовхує тебе в тоскне провалля саме тоді, коли всім довкола страх як весело. Одного разу було по-справжньому жаско – прозора стіна, що стояла між нею і людьми,

раптом обернулася на збільшувальне скло, і Рада вгледіла жвавi масні губи, розпарені пори, затоплені шкірним салом, різко освітлені наїжені волоски, жовтаві рештки страви в міжзубних щілинах, все це рухалося, сміялося, гомоніло, злите в суцільне кишiння органічної маси, та воно й було кишiнням органічної маси – Рада сплющила повіки й щосили, до сліпучих жовто-червоних дисків, натисла пальцями на очні яблука, причiм пальці здригнулись від огиди, впізнавши їх рухливу кулясту форму: вона, Рада Д., теж була скупченням органічної маси – Арсен помітив, тихенько спитав: “Що тобі?”, і вона ледве стрималася, щоб не розплакатись од удячності, – люди знову стали на свої місця. Але дедалі частішали тоскні провали, коли, відчуваючи всю вагу власного тіла в зайнятому ним просторі, безвиразно дивишся на людей довкруг себе: чому саме вони? чому ти оце зараз тут, з ними? – і чуеш у глухій порожнечі, котра виповнює тебе зсередини, слабкий шурхіт: небавом Рада втямила – це висипається пісок у клеписдрах, клеписдри виринули з лікарняного дитинства, де медсестра приторочивши Раду чорними мацаками провідків до блискучого металевого ящика, наостанку замикала їй погляд виставленим хронометром: “Коли весь пісочок висиплеться, перевернеш”, – і щезала за білою колишкою завіскою, і от, у запалій тиші залишалася тільки тонка біжуча цівка унаочненого – знелюдненого часу, стрімке спухання вохристої купки в долішній половинці клеписдр, куди, конозячись од солодкого жаху, намагалася протиснутись уява: як то воно – бути туди поміщеним? – Раді здавалося, що вона чує цей замкнений у шклі плазучий шурхіт, розсміяні люди довкола рухалися тягуче-смолисто, пісок витікав, хтось із Арсенових друзів пригравав на гітарі, завтра субота, й можна буде відіспатися; “Всі так живуть”, – стнали плечима подруги на її нерішучі й нечасті спроби що-небудь пояснити, але ж вона власне й хотіла цілий вік тільки одного – жити так, як усі, чому ж у неї нічого не виходило?.. Найцікавіше, що й писати тут теж майже не виходило – були плани, були задуми, ба й начерки, та все воно якось не зчіплювалося з цим хаосом безживних форм. Безживних, безживних. Форм, форм. А потім уранці розплющуєш очі в готельному номері й плачеш, утупившись зором у кут під стелею, де сходяться площини білого й зеленого тиньку.

Арсен мене любив. Ось іще одне слово, позбавлене смислу: любив. Я люблю, ти любиш, він, вона, воно лю-бе. Воно, любе. Люба моя. Так, любий. Ні, любий. Скільки чоловіків мене любило? Один, два, три, чотири... А К. – любив чи був закоханий? Р. – був закоханий чи просто рвонув на мене зі своєї глибокої кризи, як нічний перехожий на вогник таксі?.. А скільки невиказаних почуттів – а невиказані почуття для мене ніколи не існували, лиш улите в слова набувало відчутної ваготи справжності, межі почуттям і словом завжди лежить темний підзамчий рів, котрий людям так трудно дається перескочити і котрого в моїй свідомості зроду не було, – скільки почуттів витекло, не сягнувши сюди, по цей бік, де вони могли, замість розтікатися симпатично-чорнильними кляксами по чийось біографіях, принаймні здобутись на ймення?.. Так, як із тим хлопчиною – як пак його звали, Вітя? Володя? – який щось із рік був рясно мелькав на овиді – темний, незмигний погляд спід-лоба, що проникає тебе звідусюди, – а потім раптом похмуро запросив до себе на весілля – разом з К., здається, я тоді була з К., ну так, згадала, вони ж із К. однокурсники – десь із середини вечір почав наливатися непевною, гнітучою тривоگو, мов приходив у рух якийсь заммерлий, було, маховик, якого вже не спинити, навіть якби навалитися всім гуртом: п’яний наречений із збитою набік краваткою й намоклим – з-під крана – йоржиком, його темний, невидющо спинений погляд людини, що завагалася на краю прірви, розмиті виляски ніякового сміху, призначеного щось затлумити, обгорнутого собою, мов клоччям, – я не бачила, як він відштовхнув наречену – кучеряву повногруду реготушку, котра від

самого загсу опікувалася ним так, наче це вона привела його на світ, – не бачила, як він вивернув столика з закусками, але наростаюче склубочене замішання зняло мене з місця: “Пора”, – сказала я до К., й ми вийшли в передпокій, ушент нагуслий сизим чадом, і тут – чорт, як же його все-таки звали, того хлопця? – він невідь-звідки вигулькнув між нами, загородив мене плечима, вшпилюючи в кут отим незмигним темним поглядом, це була вже й не свобода, а – зрив з посторонків, запаморочливе балансування в порожнечі, ловитва тіней на стіні в божевільні, – так мені видалося тоді, поки я сама не відщепилася від того вечора й не збагнула, що (він допоминався, хто має піти зі мною: К. чи він – лице застигле, сам напнутий, як вантажний трос, – піти назавжди, назовсім, ось що це означало) – що то, власне, був єдиний раз, коли мені явилася любов у чистому вигляді – не відретушована співавторськими амбіціями адресата, не видозмінена до невпізнанності своїми множинними відбитками в кривих люстрах чужих переказів, не ввібгана в межі наявного людського досвіду – “точнісінько як у такому-то романі”, “моя мама розповідала, що в них у містечку, як вона ще була молода, трапився подібний випадок”, – любов самота, коштовний кристал, вирощений у лабораторних сховках душі і єдино до них і належний: виокремити, відділити, офірувати іншому – на! візьми! – значило zdeформувати, сплющити його, і я, до котрої ця любов була звернена, мала до неї не більшу причетність, аніж краєвид, що об нього перечіпаються щодень тисячі поглядів, – до геніальної картини художника, який обрав саме цей краєвид, щоб дати вияв своїй безтілесній творчій потузі, – може, тільки таке, замкнене в собі, перетворення духа й варт іменувати любов’ю?.. І тоді, безжурно розсміявшись йому у відповідь і помахавши рукою в чорній обтислій рукавичці – ну що-бо ти, Вовчику-Вітику, якесь таке посполите ім’я, вертайся до гостей, ми пречудесно знайдемо дорогу, – я несвідомо ошаддила обтулене прозорими стінками чужої індивідуальності почуття в його внутрішній кристалічній довершеності: королівськи-щедротний дарунок змученому хлопчині – неподілена, неторкана, моторошно-прекрасна, мов царівна в кришталевій труні, любов – капітал, на відсотки з якого можна жити до самої смерті...

Посланець кашлянув – як здалося Раді, трошки глумливо, і вона тут-таки відчула на своїх губах такий самий – трошки глумливий – посміх: скупі Посланцеві відрухи вона, несамохіть, ловила й відбивала докладно, мов вода в підземеллі – найслабшу продухвину світла. Ні, звичайно ж, йшлося не про широкосердий ласкавий жест з її боку – там, у передпокої, вражена, сливе збита з ніг цим навальним проривом довготамованої пристрасті, вона вмент оговталася, й безжурно засміялась, і помахала рукою, водночас огладжуючи затісну, впоперек побрижену на зап’ясті рукавичку, насамперед через те – а в таких речах чуття ніколи її не зраджувало, – що з цією незалежною, визрілою без її, Радиної, співучасті, любов’ю їй *нічого було робити*: ця любов сама прагнула проникати й оволодівати, вона могла виявитися гвалтівницькою й жорстокою, могла переколошматити на своєму шляху скільки завгодно життів, утягнувши-закрутивши їх, як у вирву смерча, – ох, та хіба ж не здогадувалася Рада, чого варт було оте цілорічне, впритул, мелькання! – але вона не потребувала нічого поза собою: нерозтрачено-страшна сила перетворювати виповняла її зсередини, і цій силі належало підкоритись – або відступити.

А Раді потрібна була дистанція. Їй завжди потрібна була дистанція – прозір, шпарина, відліт. Бо в тих шпаринах жили слова.

“Ти просто не даєш себе любити”.

Намагаюсь, любі мої. Намагаюсь не дати.

Ох, я-бо вже знаю: варто тільки трохи піддатися – і безживна матерія, глупа, тяжка речовинність, усе прибуваючи, як пісок у долішній половині

клепсидр, завалить, замкне тебе в собі, скує відрухи й помисли – “а хто це чує і бачить, той по коліна кам’яним стане”: стіл, лампа з ворсистим шаром пилу на абажурі, шафа з рипучими дверцятами, немита чашка з-під кави на підвіконні, все сталє, все незмінне, вистріпаний килимок до витирання ніг у передпокої, на вішаку чорна Арсенова куртка з приялженим коміром, за всім цим нічого не криється, скільки його не промацуй, – “а хто це чує і бачить, той по пояс кам’яним стане”, ти струшуєшся, як пес, ти силкуєшся розсунути, розхитати мертво застиглу яв, Арсенова мама щось до тебе говорить, і ти з бридливим жахом стежиш, як їздить туди-сюди, мов пластиліновий, її мокрий, ковзкий, морквяно наквацаний рот – повинен би чвякати, плоть, плоть, плоть, скрізь і всюди – сама плоть, нічого, крім неї, “а хто це чує і бачить, той увесь кам’яним стане”, – раз, повертаючись додому, це було вже по розстанні з Арсеном, вона почула в палісаднику збуджений дитячий вереск – і стала мов урита: між кущів блимали в траві білі нитяні колготки й червона кофтинка, регіт був небезпечно гострий, сливе істеричний, металася стрімка чорно-волохата пляма: “Джекi, ой Джекi . . . та не щипайся, ой Джекi, перестань . . .” – новий сплеск реготу, широко розсунуті, наче грубі ковбаси в перетяжках, круглі білонитяні колінця, Рада впізнала сусідську дівчинку – опецька-десятилітку з видутими губами й вічно сонним поглядом маленьких, мов ув останню мить похапцем прорізаних на лиці очиць; малá з неподобним, сороміцьки-закличним реготом качалася по траві, а Джекi – чорне прибудне цуценя – весело наскакував на неї зверху, і ця зжужмана, ніби справді в любовній грі, червона кофтинка, і гладкі дитячі ноженята, розставлені з інстинктивною хтивістю, і – “Джекi, ой Джекi, – вже задихаючись, – ну перестань же, протівний”, – все це, попервах пойнявши Раду млістю обридження, відтак зчепилося раптом у єдину цільну структуру, в якій Раді разом відкрилось усе майбутнє життя тлустого варгатого дівченяти в білих колготках: вона вгледіла її здоровенною молодою тіткою – безформна гепá, немите сіре волосся; юною матір’ю – здається, покинутою: чи то чоловік пив, чи за віщось сів, так собі, по-дурному, – з притуленим у ногах глевким шматком так само безокого людського тіста в голубій плетеній шапочці (хлопчик?), диб-диб, “Не хаді тудá!” – нарочито-верескливий, мов птичий скарк, голос, оце й усе, подумала Рада із спустошливим спокоєм людини, що нарешті прибилася до розв’язки, вся тайна і весь смисл, ось вона, повнота буття в чистому вияві, так-так, бо це – еталон, а решта все – пошуки смислу, лихоманкові нічні одкровення, настояне на каві безсоння з підійшлим до горла калатанням пульсу і навала слів, що втягує тебе в чорну діру потойбіччя, – то просто відхилення, девіації, щось наче розлад шлунка. А еталон, до якого все тяжить, – ось він. І добре, що вона негарна, – аби була гарна, ти б нічого цього не побачила, бо краса – теж відхилення: як і талант, як і любов. А хто це чує і бачить . . .

От не згадати зараз – чи це було перед тим, чи по тому, що їй приснилася смерть?.. Рада дерлася вгору по крутосхилу, хапаючись за порослі скупими трав’яними кущиками земляні виступи – і знеацька вгледіла зовсім поруч звітрені, ніздрюватого сірого каменю сходи, обгороджені замшілою поруйнованою балюстрадою, і тут-таки, не встигнувши забідкатися над безглуздям своїх зусиль – можна ж було по сходах! – побачила: просто до неї упоперек схилу чухрає відворотно розфарбоване, з масними кісьми й брезклою, в патьоках гриму шкірою відставної статистики, розсміяпе бабисько: смерть, зрозуміла Рада, а та вже гукала голосом базарної перекупки: “Давай-давай, я давно на тебе жду!” – “Постривай-но, – сказала Рада, я ще не накосилася (смерть глузливо викривила багряного рота), ще свого не зробила”, – і, вмент зваживши все, натхненно зажадала єдипоконечну – ну звичайно ж, єдиноконечну! – ціну: дати час написати роман – лиш один роман, такий, що вмістив би все, досі Радою пережите; “Ну що ж, – повагом мовила смерть,

видимо готуючись пристати на умову, але тут – поки остаточні слова ще не впали – Рада похопилася, щасливо вражена новою гадкою: “І потім – ще одну, всього одну невеличку повість – про те, як писався цей роман, перед лицем смерті – останній твір!” – їй аж дух забило від такої перспективи, боженьку, оце був би прорив, от де людська нога не ступала, після такого й справді можна вмирати! – “Ні, – сказала смерть, і сказала так, що стало ясно – торгуватися марно, – от про це – зась”. – “Ах ти суко, – закричала дійнята до живого Рада, зроду вона так не лаялася наяву, – та що ти в цьому тямиш, ти!” – страшно збуджена, підносячись од пружного напливу творчої снаги, випростала руки, мов демонструючи цій дурній лярві свою силу, – і дійсно, крізь таранкуватий сірий камінь почали пнутися гарячебарвні квіти, на балюстраді защебетали птахи – смерть стояла, мовчки споглядаючи, але якимось потаємним чуттям Рада й сама відала, що все це вже не має аніякогісінького значення...

– Аніякогісінького, – неголосно потвердив Посланець.

– Але чому? – спитала Рада; вона знов бачила перед собою рудий глеюватий схил в горбкуватих зелених проплішинах і те бабисько, так ненатурально яскраво, по-акторському прибране й розквацяне. – І чому про це зась? “The rest is silence”^{*} – так?..

– То не смерть була, – дуже серйозно сказав Посланець, – тільки посланиця смерті. Смерть ніколи не говорить сама – справляє службу та й годі.

– Коли тато вмирав од раку, – заговорила Рада через силу, мов підважуючи в собі якусь давно затрамбовану ляду, і звідти густо поплив липкий млосно-солодкавий дух, слабко змішаний з холодком спиртових розчинів і свіжовимитого лінолеуму, – я після операції сиділа в нього в палаті й зненацька відчула: смерть у ногах ліжка. Я підійшла й хотіла її відштовхнути, вчепилася в бильце, – вона неуважно вмовкла: на це не було слів. Посланець кивнув, притакуючи її безпорадному занімінню, і це несподівано роздрочило Раду: та мусять же бути слова! – Тягар! – вигукнула майже спересердя. – От на що це було схоже – на якийсь неймовірний, з цілу планету завважки, тягар – безформний, неокреслений у просторі, мене стисло, аж я задихнулась, тобто не те щоб я не змогла пройти крізь нього, але все враз стало інакшим – чи то я сама стала інакшою?..

– А бач, – лагідно, мов до дитини, сказав Посланець, – навіть таку просту річ не можна переповісти, а тобі закортіло – цілу повість, та ще звідки – з тамтого боку, вже з-за межі, написану. Ні.

– І що ж, – зачаровано спитала Рада, невідривно дивлячись, як вітер куйовдить іржаво-плямистий виноград на стіні, – ніколи ніхто цього не напише?

– Нема такої повісті, – Посланець по-пташиному приплющив очі, наче лишаючи Раду наодинці з наростаючим листяним шарудінням. – Взагалі нема. Ніде. В жодному із світів.

Треба, подумала Рада, піти вдягнути светра – кавове збудження вичахло, і, мерзлякувато натягуючи на зап’ястя рукави блузки, вона побачила, що шкіра на передпліччях узялася сиротами. *Ніде*. Це значить – нема й за тими броньованими дверима, в які ти весь земний вік призначена ломитися, людинко. Вспокійся. Спортивний светр із високим коміром, лежить у шухляді.

– І потім, – озався Посланець своїм млявим голосом, злитим із рослинними шелестами, – коли ти напишеш усеньке своє життя, байдуже, одним романом чи кількома, тобі вже самій не схочеться писати оту повість. Не буде потреби.

* "Далі - мовчання" (Шекспір, "Гамлет", акт V, сцена II).

– Чому? – луною відгукнулась Рада – цим разом просто па те, аби впасти йому в річ.

– Бо то вже нелюдські речі.

Он як. Нелюдські.

Вона так і зосталася сидіти в кріслі, не змінивши пози.

Сили, що правлять світом, доля, Бог – на який усе ж таки мізерний словник згорілося тут людство за цілу свою історію, надто коли порівняти з тим, що в декотрих мовах існують десятки слів на ознаку відтінків синьої чи зеленої барви! А спитати б – нащо мені здалися оті тридцять сім, чи скільки їх там, визначень зеленої барви, коли нема жодного, щоб відповісти, хто я в цім світі?..

В чому Рада якимось мутним крайчиком душі продовжувала подивляти Валентина Степановича, так це в тому, що для нього світ був фіксований ясно й твердо, мов кристалічні ґратки. Етика, казав Валентин Степанович, і це слово завжди звучало в нього красиво й повногрудо: кожна голосна встигала сповна спожити свою пайку повітря, – етика письменницької поведінки, казав Валентин Степанович, – Рада при цьому щоразу внутрішньо шулилася, мов перед нею, для наочності, обертали новорічну ялинку, загрозово розколихавши геть усі крихкі цяцьки мелодійним шклянним передзвоном, – етика письменницької поведінки, це те, казав Валентин Степанович, на чому тримається література, ви ж погляньте, до чого призводять щонайскромніші, казав Валентин Степанович, щонайскромніші спроби підторговувати власним хистом – погляньте на Ікса, і на Ігрека, і на Зет. Так казав Валентин Степанович. І не бракне їм духу нарікати на читача. Та про такого читача, як наш, повірте мені, Радочко, казав Валентин Степанович – а його книги виходили мільйонними тиражами, – західні письменники можуть іно мріяти. В кабінеті раз у раз угріто воркотав телефон, Валентин Степанович підносив трубку, і – на одним-єдину мить – затримуючи її в повітрі перш ніж покласти назад на важіль, спиняв на Раді отой вимовний, коштовний спалах двох перснів – ледь навскісно розтятих очей: маленька жертва на її честь, заціпка, накинута на двері перед-тим-як; Раду обсіпало приском, наче по шкірі провели дражливим густим ворсом, у його присутності вона взагалі слабла, він як ніхто вмів обволікати, обезвладнювати. Ах, Радочко.

Боже, казала вона йому – спершу тільки аби не мовчати, а відтак помалу-малу втягуючись, і дедалі стрімкіше, в магнетично темніюче жерло його всепожиральної уваги, – боже, як же ми паскудно живемо, Валентине Степановичу, я оце щойно йшла вулицею й виловлювала поглядом бодай одне обличчя, *розкриті* світові, як ото розкриваються вранці квіти, і ще діти так уміють – стояти й водити пальчиком по цегляному мурові в білястих подряпинах або дивитися на сонце крізь жовтий стончений листок, – і, знаєте, марно: кожне зустрічне лице привалене, як могильною плитою, якимсь насущним клопотом – кожен квапиться туди-то на таку-то годину, по дорозі купити те-то, подзвонити такому-то, господи, як же це бездарно – отак не бачити світу, в якому живеш, згортати його до вузького проміжку речей, котрими оперуєш!.. Таж кожен листочок на дереві, кожне яблуко на тарелі, кожна кузка під ногами – унікальні, казала вона, мов присвічуючи собі власною мовою і пускаючись, усе хутчіше, їй услід, і це пасмо вашого цигаркового диму снується так, як жоден інший дим на землі, це знають художники, що пишуть натюрморти, а ми загороджуємо собі овид шорами нами ж придуманих справ і не важимося роззірнутись до самої смерті!.. Валентин Степанович споглядав її наростаючий запал, розвільжений чудним непевним усміхом, той усміх наче намацував фокус, тремтливо коливався між ніжною поблажливістю й

мимовільним – чи то Раді тільки так здавалося? – збентеженням: “От і напишіть про це”, – вона вмовкала, наче з розгону буцалася об невидиму перепону: тобто як, до чого тут?.. Валентин Степанович поважнів, він завше поважнів, коли заходило про *літературу*, – бачте, Радочко, ви ще не здаєте собі справи, наскільки ті враження, навіть фрагментарні, котрі вам, письменникові, здаються малозначущими, ба й творчо нецікавими, і ви губите їх на ходу, можуть виявитися *потрібними людям*, – Рада загризала спідню губу, душна хвиля спротиву змагала її зсередини, це було так, ніби Валентин Степанович раптом без переходу забалакав по-давньогебрейському абощо, й вона напружено вслухалася в оскалки чужинських слів, силкуючись дістатися смислу, – як можна писати те, що тобі “творчо нецікаве”? Чи це й є – праця, щоденно по шість годин за письмовим столом, акуратне згрібання всіх округин на підстелений папірчик, це *потрібно людям*, пачоси й обрізки нігтів, старі селянки й досі не викидають їх на смітник, а збирають до купи й спалюють, мабуть, остерігаються, щоб яка-небудь ворожка їм не поробила, – Рада мовчала, внутрішньо підбираючись, несвідомо щільно стуляючи коліна, вона, певно, просто не є професійним письменником, от і вся гутірка, вона чекає, аж твір сам озветься з небуття, покличе її владним, глухим голосом, і хто знає, кому це потрібно, може, тільки самому творові, може, душам тих, що писали під цим небом до неї – різцем по глиняних табличках, гусячим пером при свічі; може, цей самий гул тоскно стискав їм серця, але чомусь не доступився до слів їхньої мови, – а може, й сама вона, Рада Д., нікому не потрібна: от торохне потемки якийсь наркоман по чолопочку, й маєш – на Берківцях два квадратів метри, чавунний штахетник і туя в головах – це коли пощастить із ділянкою, бо не на кожній дозволяється обгороджувати; поплачуть, звісно, пожуряться, але в яму за нею ніхто не полізе, а от Валентин Степанович, як астероїд, у кожній читацькій голові залишить по вирві, непоправна втрата, хто може сказати, скількох шедеврів ми недорахувалися, – недарма ж бо його видають мільйонними тиражами, і його дружина, тиха прозора жіночка з просвітленим поглядом чи то черниці, чи реконвалесцентки, якомсь, подаючи їм каву до кабінету, розповіла, ледве вловно шекерявлячи, як їй трудно оберігати творчій спокій чоловіка – люди достоту плавом пливають у дім, хто за автографом, хто аби лиш позирнути на своє божисько, одна жінка тицяла їй перед очі гаман з фотокартками: “ось-о, гляньте, я ношу його фото разом з фотографіями своїх дітей!” – страх як непросто всіх цих людей – відганяти, ну буквально відганяти, але, коли здумати – що написав би Валентин Степанович, аби став з кожним розбалакувати? – от і доводиться нести варту при дверях; Рада тупо водила пальцем по химерних арабських взорах диванного килимка: схоже на дитячі крутиголовки, виведи зайчика з лабіринту – вона так і не здолала вирішити, чи ця тирада означала, що їй належить, вибачившись, негайно вшиватися геть, чи, навпаки, пушитися з гордошів, що якраз її, Раду Д., крізь той одвірний фільтр пропущено, а відтак вона в якийсь спосіб – який? – причетна до Валентино-Степановичевої *праці*; “не всяк, хто рече до мене “Господи, Господи”, – невідь-чому мелькало в голові, але вона чавила цю думку, мов шойнорозкурену цигарку в попільничці, од Валентина Степановича одскакував будь-який сумнів, так наче його облягало потужне силове поле, і зрештою, він написав принаймні один беззастережно добрий роман, і ще один дуже непоганий, обидва саме під ту пору, коли його не друкували, Рада тоді ще була школяркою, і побожні шепти дорослих: Валентин Степанович пише щось надзвичайне, – курилися довкола неї, як із безлічі запаморочливих кадильниць: тремка, мревна, насичена передчуванням чуда атмосфера, потай передані з уст в уста уривки миготливих – що в них було правдою, що домислом? – історій: Валентин Степанович дав ляпаса високопоставленому чиновникові

(дуель!!); Валентин Степанович сидить під домашнім арештом; на Валентина Степановича вчинено напад невідомими особами; через Валентина Степановича труїлася нестямно закохана в нього дружина Такого-то, авжеж, того самого, насилу відволодали, кажуть, красуня, – з цих сліпучих кусничків смальти стягувався докупи повитий золатою млою силует, що на нього звести очі впритул неможливо, як і на сонце. А роман у нього тоді вийшов справді хороший: теплий. Як буває часом розмова з гарним чоловіком: наче й переповісти потім нема чогось особливого, звичайні собі житейські кавалки, а от же – гріє.

Почекайте, казала вона, зашпортовуючись у підставленій ним під ноги драбині, але ж як таки так писати, тож усілякі там фрагментарні враження, навіть образи – кольорові сни, бабусин життєпис, тістечко “мадленка” в чаї – то ще не мистецтво, вони навідують кожного, – робила паузу, мов, піднісши руку близько до вогню, відсмикувала, щоб не обпектися: от власне, їй завжди здавалося, що Валентин Степанович пише забагато! – засумлінно переносить усі свої враження поспіль на папір, занадто їх дорожить, а відтак більше *описує*, ніж пише, – Валентин Степанович з готовністю перекривав паузу: ну, по-перше, навряд щоб так уже *кожного*, – насмішувато підсмикнувши брови, – а по-друге, що ж, тим краще, коли так, ви-бо оповідаєте людям про них-таки, не про кого. От і знову її збувала з ніг ця непохитна логіка, гладенька, як мармур. Почекайте, трусила Рада головою, почекайте, але ж навіщо я маю переповідати людям те, що вже відомо?.. Як то – відомо? кому – відомо? – він рішуче закидав назад свою буйну поганську гриву, і між ними прослизала тінь неясної ворожнечі. – Та взагалі, відомо! – терялася Рада, болісно потерпаючи од власної без’язикості: божечку, ну яка різниця, кому чи скільки відомо, що це за соціологічний інтерес – нарешті приходили слова, але слушний момент їх повідати вже проскочив: мистецтво починається там, де звітує про себе цілість! ці-лість – одним-єдина у всесвіті, нечутно дише за броньованими дверима: відкрити, зірвати клямку, бо ж світ – він зовсім не такий, як нам здається, він грається з нами в піжмурки, і може, тільки божевільні й здогадуються, який він є насправді, то що ж за втіха водити пальцем по рисунку на дверях і твердити людям на тридцять сім ладів, що трава зелена, і на сорок, чи скільки їх там, – що небо блакитне?.. А може ж, вони тільки прикидаються такими, і трава, і небо, і варто нам одвести очі, як небо встеляється рудою, колихливою, мов водорості, травою, а трава, зміячись, переповзає мірадами сріблястих вужів з місця на місце?.. Всього цього Рада Валентинові Степановичу не казала – так вони й розкочувалися по своїх лунках, як більярдні кулі.

А проте ці розмови дивним чином спустошували Раду. Після них вона щоразу зазнавала якогось хворобливого словесного насланя, самотою тинялася вулицями, нічого не бачачи доокіл, бурмочучи до себе спізнені аргументи й розмотуючи нові, звернені до Валентина Степановича, монологи, котрим, розуміється, не судилося бути донесеними до адресата, – а час від часу стенаючись, і ціпеніючи, й гублячи думку під раптовим накотом ожилого спогаду: Валентин Степанович перетинає кабінет узяти з полиці альбом репродукцій – і за її кріслом ураз притамовує ходу, мов зависає в часі, затримавши стрілки годинника, їй здається, вона чує його віддих у себе на потилиці, і, обмираючи цілим, умент прозрілим тілом, – ні, ох ні, зараз він простягне руку, порух – не порух, нечутне нап’яття м’язів, і – човгання ходи по килиму, відринула хвиля, сліпе потріскування піни, що всякає у вогкий пісок, – тільки серце бухає в грудях так, що, певно, чути за стіною . . .

Втома давала про себе знати перегодом через ватяну непроникність

дійсності: Валентин Степанович ніби закутував Раду густою хмарою своєї присутності.

Поруч із ним Рада почувала й себе владно взятою в лискучу опуклу лінзу історичного прицілу – тільки чимось ця лінза їй муляла, як лабораторній комашці – предметне скло. Зрідка Валентин Степанович запрошував Раду на театральні прем'єри, у партер на літературні вечори, раз чи двічі – до майстерень знайомих художників; з'являючись будь-де, він розсував яв своєю давкою, ваговитою постаттю, мов запилюжену куртину, і обличчя, жести, вітальні фрази зривались докола нього в танок підсвічених порохів: небавом Рада зрозуміла – він зберігав різко відмінний від доколишнього ритм руху, точнісінько такий, як у себе в кабінеті, тож у кожному, навіть випадковому, оточенні опинявся в позиції диригента. Ці прилюдні з'яви бентежили Раду найдужче: інстинкт остерігав її – що далі од фокусу лінзи, то дужче викривлюється зображення; коли Валентин Степанович брався – своїм звичаєм з велемовною пишнотою – вихваляти Раду знайомим, загативши слухняно скупченим гуртком людський плин фойє чи проходу: “Прошу запізнатися – Рада Д. Читали?.. Знаєте, це покоління, котре зараз приходить у літературу, мене часом просто вражає...” – а знайомі, вступивши в Раду невидючі, силоміць одведені од природного центру тяжіння – постаті самого Валентина Степановича – погляди, вторували йому приглушеним чемно-подивованим помруком, – Рада щоразу відчувала, як десь у повітрі прокручується незримий і нечутний диктофончик: такого-то дня такого-то місяця такого-то року Валентин Степанович зізнався Такому-то, що покоління, котре зараз приходить у літературу, його часом просто вражає. У неї, Ради Д., не було такого диктофончика. І мільйонних тиражів у неї не було. І всенародної любові – теж. Стовбичачи при ньому, вона навіч бачила, зором багатогокого воружкого тлуму, щб в неї є: постава манекенниці, персикова шкіра й розкішне хвилясте волосся з медовим відсвітом, – і, як на дитячих “рентгенівських” малюнках, де чоловічок з патиками ручок-ніжок обведений наскрізними прямокутничками рукавів і холош, бачила крізь одіж свої стрімко розгорнуті плечі, і груди – якраз те, що треба, і віолончельно-вузькі стегна, і ноги довжини несказанної, й соковито випнуте гузенце. Файна ляля. Читали?..

Від вас віє свободою.

Від неї віяло вимкнутим звуком щенячого скавуління, котрий, хоч і не краючи слуху, продовжує тоскно коливати повітря. Все, що вона бралася тепер писати, здавалось їй, випромінює цей неприкаяний звук.

Рада почала уникати людей.

Проте Валентина Степановича годі було уникнути: він ловив її по телефону, кликав у гості: “Порожньо без вас, Радочко”, – фраза розламувала розмову нагло розверзтою безоднею мовчання, над якою лишалася ширяти, мов Божий вирок: вставай і йди до нього. Раз уночі, помалу западаючи в сон – лежала на лівому боці, скрутившись клубочком, – вона випорснула назад у притомність з криком: “Ні!” – коло ліжка невідь-звідки вигулькнув Валентин Степанович (причім Рада виразно споглядала, мовби з кутка кімнати, випрозорений, освітлений зеленовою прозолоттю контур власного, скрученого клубочком, тіла) і, вклякнувши поруч, огорнув її таким жаждивим, ярким, достеменно вичутим фізично – на душний дотик, на пріснувато-вільглий смак поцілунку, – глибоким напливом пестошів, аж Рада отерпла від насолоди, і чи не ця готовність остаточно здатися її й отямила: крик опору виніс її на собі з напівсну. Кепсько, подумала вона, зарившись лицем у подушку, ох як кепсько. Найдужче згнітила цілковита змислова реальність пережитого. Рада-бо знала: Валентин Степанович потребує її щодень усе ненадліше, але знала й те, що на якомусь закруті її власна відкритість перед ним уривається.

Ну а тоді з'явилася друком його нова книжка. І Рада її прочитала.

Валентин Степанович подарував їй сигнальний примірник. “Мойй дорогій людині, з любов'ю” – крупним, розважним, спокійно випростаним письмом: з любов'ю – до кожної окремої літери.

Вона – прочитала.

Книжка називалася “Мистецтво жити”. З епіграфом із Підмогильного – там, де поет Вигорський викладає за гальбою пива свою класифікацію мистецтв. Мистецтво жити.

Коли Рада перегорнула останню сторінку, лице їй жактіло (чомусь скинулася в мозкові – дурною рибою в побілілому ставку – сороміцька коломийка:

На тим боце при потоце
Смерека горіла,
Тато маму так кохали,
Аж почервоніли . . .).

Це була *моя* книжка: та, котрої я за цей час *не* написала. Мій ракурс. Мій розворот теми. Моя точка поцілання. Ба більше: вона з невинною безпечністю мінилася бульбашками моїх улюблених слівець і зворотів, моїх спостережень, зронених у розмові, гадок, дрібничок – “березневі виноградники, що тяглися вздовж дороги, чимось скидалися на спорожнілий концтабір”, “ в темній, навпереміну гойдливо освітленій зустрічними ліхтарями трамвайній шибі вона зненацька вгледіла себе старою”, – розуміється, все це було перекладено на його статечний, може, тільки трошечки пришвидшений, дихальний і м'язовий ритм, залите, мов густим сиропом, обволікаючою, спокійною ясністю його самовитої, шліфовано-плинної мови: я ніби тримала в руках рентгенівський знімок власної грудної клітини: моя, проте – невізнання. Гарна вийшла книжка – на одній хвилі написана; після тих давніх романів, мабуть, найліпша.

З мене виссали крізь невидимий катетер гарячий згусток мого житт'я – натомість уломилася смалка, свистюча пуста.

Раду немов замкнули в палату, де над койкою висить портрет Валентина Степановича, й прирекли мушкою погляду невідривно повзати по його рисах. Нарешті Рада осягнула, наскільки глибоко він потрапив оволодіти всім, що в неї було *свого*, перевівши стереоскопічність її внутрішнього житт'я на тверді, непроникні площини свого сприймання. Будь-яка думка тепер справляла їй біль, окрім хіба: встати з ліжка, пройти до ванни, розпечатати новий тюбик зубної пасти, вичавити на щітку товстого білого черв'ячка. Розчесати волосся. Почистити туфлі. Перед виходом з дому вона ретельно й доскіпливо добирала одяг: це ще належало до неї; колготки взяти не взиристі, а червоні гладенькі, і поверх вовняної сукні туго – широкий червоний ремінь, – вона з сонним, вегетативним задоволенням – так буває вдоволенням ситий шлунок попри гнітючий стан духа – видивляла себе в дзеркалі, мов укладала з кимось угоду: оце буду я. Але варт було зворухнутися якій-небудь живішій, пошуковій думці, що прагнула кволими пальчиками розсунути цей обложний тягар, як на неї тут-таки заявляв права невидимий Валентин Степанович: його розважливий голос радо вмикався під черепом, без упину падиктовуючи розлогі, щільно пригнані речення, котрі хутко позбавляли думку, думочку, думенятко її сутої сили, – слова, слова, слова, сухий шелест паперу: те, про що ви кажете, Радочко, мені дуже знайоме – в сімдесят восьмому році, коли видавництво завершило мені “Історію одної поразки” з редвисновком, де мовилося, що твір (із саркастичним притиском) “ідейно шкідливий”, і жодної душі в цілій Спілці не знайшлося, щоб пригадала собі, *що таке література*, мене обняло таке відлюдницьке обридження до світу, аж я вимкнув телефона й сказав собі: все.

Все-все. *Все*, до чого він торкався, одразу робилося “дуже знайоме”. Рада не зразу всвідомлювала, хто це стогне?.. Стогнала вона. Вона розбивалась об його незворушну історичну правоту, наче ластівка об шибку. І ще – господи, як же він нестерпно вправно й невтомно говорив, мов плів: очко вправо, накид, два очка разом. Мистецтво жити. А в зворотньому ряді всі очка вліво.

КОЛИ Б Я ВОЛОДІЛА МИСТЕЦТВОМ ЖИТИ, ТО НАЩО Б МЕНІ ЗДАЛОСЯ ПИСАТИ?

Критики готувалися повести мову про новий етап у творчості Валентина Степановича, а Валентин Степанович телефонував Раді і з захланням інтересом допоминався: як їй книжка?.. “Прекрасно, – неслухняними губами виштовхнула Рада, – я певна, що матиме шалений успіх”. Він мав би успіх, щоправда, й тоді, коли надряпав би крейдою три літери на паркані, бо все, що виводила його рука, пульсувало світним ореолом *імені*: голого тексту ніхто вже не бачив, усім в очу скакав, як після прямого погляду на сонце, сліпучий чорний диск. *Вона*, Рада Д., бачила голий текст – завжди бачила, завжди мовчки знала, що описування – ще не мистецтво, що, крім тих давніх речей, решта його книжок – шоденно по шість годин за письмовим столом, це потрібно людям, направлене шкельце історичного прицілу, особливо вдався авторові образ героїні, а хто ще зуміє так скупко, кількома штрихами віддати повносілий імпресіоністичний пейзаж, – що всі ті книжки *пахнуть папером*, і це її вперте мовчазне знаття манячило перед ним незавоєваною територією. “Правда? – радісно перепитував він у трубку. – Вам сподобалося? А коли ви до мене прийдете, я вас цілу вічність не бачив?..”

Втікати. Втікати в ліс і їсти траву.

Господи, та неуже ж таки справді частину свого життя треба покласти на те, аби, паралельно з текстом, витворювати власний міф – цю необхідну пропускну прокладку межі текстом і світом?!

– Тебе що ж, – спитав Посланець, – поважно обходить, скільки душ тебе вчитає – одна чи мільйон?..

Рада замислилась.

– У певному сенсі – так, – визнала чесно.

– Чому? – здвигнув він плечима

Рада була вже готова до цього запитання.

– Тому що я не хочу помирати. Не хочу шезати безслідно – як мій батько, як більшість людей. Розумієш, я трохи знаю, а ще дужче відчуваю історію – принаймні досить, аби сповна здавати собі справу, яка несправедлива її пам’ять. Яка вона жорстоко свавільна – здається, в Дільтея є про щось подібне, пригадую, я страх утішилася читаючи . . . А тільки ж пам’ять, тільки сила її притягання скупчує розсіяний дух, не даючи йому випаруватись. Скількох вона донесла до нас майже дотикально живими єдино завдяки рятівному пасові прижиттєвої поспільної любові чи ненависті!.. Тому і в Шевченка “слава – заповідь моя”, і це притім, що “на громаду хоч наплюй, вона – капуста головата”, – Рада пожвавішала, збадьорена так доречно намацаною підтримкою. – І водночас – скільки геніальних прозрінь проскочило повз наведений окуляр отої слави, скільки згоріло й перетліло манускриптів у монастирських схронах – що нам зосталося, “Слово о полку”, якийсь “Патерик”, якась “Палея” чи “Діоптра”, що ще?.. І скільки висхлих од пожару духа мучеників тайни підносили до зірок засльозені очі – й бачили речі, котрі й Іоаннові Богослову не снилися, – ну й що, і де їхні одкровення, і їхні вистраждані надбання – де? – вона вмовкла, нагло пойнята чудним відчуттям тканинної чужорідності, відстороненості свого вбрання, хоч якого заношеного – джинси, стара блузка, – від несподівано виокремленого тіла: ніщо, ніщо в просторі

нездатне врости в мене й стати мною. Та й тіло – теж не я. – І взагалі, – мовила змруживши вії: з-за дерев біло й неприродно вдарило сонце, – де вони самі? Куди пощезли?!

– Вони є, – аж ніби знуджено сказав Посланець. – Тільки не тут. Ти слушно спостерегла: пам'ять історії фальшива. Дарма гадаєш, буцім вона справді зберігає будь-чий розсіяний дух, – де там. Точнісінько так, як близькі люди підмінюють нас парсунами – нашими відбитками в їхніх спогадах: звідки й оте споконвічне прохання – “подаруй-фотку”, потреба вловити, спинити – од неспроможності вжитися, – так і пам'ять історії, слава, творить свої парсуни, – він говорив рівно й плинно, як говорять лектори багато разів переказане, і якоюсь частиною ества Рада тьмяно відчула: на думці в нього інше. – А чого, по-твоєму, – провадив незворушно, – від часу до часу нема-нема та й зчиняються суперечки – мовляв, яким же все-таки був Сковорода: посполитим улюбленцем, дотепником із сопілкою, що баяндрасив на бурсацький манір по торговицях і висіявся народіві в свідомість такими собі кристаликами байок-анекдотів – а чи, як свідчать ближчі до нього мемуаристи, похмурим самітником, ніким не збагнути “чоловіком божим”, з людської ласки годованим?.. Зміна парсун, та й годі. Ніколи пам'ять історії не виявить, яким він був насправді. Ніколи. Слава торгує гнилим товаром – а ціну бере ой яку високу. Саме ціна тебе й відстрашує.

Ціна?..

Рада машинально піднесла руки до горла, наче затуляючись: ну звичайно ж, ціна! За свій міф, за свою прописку в людській свідомості Валентин Степанович заплатив свободою, сам того не помітивши. Бідний Валентин Степанович, і що йому тепер лишається, як не одбирати її в інших?..

– Ні, – мовила й повільно похитала головою, мимобіжно здивувавшись: який же тягар тримають на собі в'язи! Ціле тіло було зараз для неї *відсутнім*.

– Ні. Це не для мене.

– А в такому разі май звагу не бажати розуміння, – підхопив Посланець, – бо розуміння є форма угоди. І тоді дозволь тебе спитати, – це вже бриніло майже ласкаво, – що ти робиш у цьому світі?..

Що я роблю в цьому світі?..

Зараз, зараз скажу. Вона з інтересом перечепилася зором об свої довгі випростані пальці з уперто ввігнутими сугавами. Я – посередкою, от. Я стою непроханим посередником між дійсністю як вона є – і людьми, котрі врешті-решт бачать дійсність так, як її відіб'є мистецтво – в тих барвах, під тим кутом залому. Це я приручаю дійсність для них. Шліфую, обточую, переливаю в форми слів – возношу до ряхтючого, коштовного *смыслу*. Тільки мною – моїм живим теплом, моїми вогкими соками, потом, слізьми, прискороною кров'ю, дихальним ритмом – освоєну, обігріту мить явленого буття люди потраплять розгледіти. Читання – завжди трошки канібальський акт. Іжте тіло моє, пийте кров мою . . .

Я не знаю, чи мене вчують. Не вельми це має бути приємно, коли всі сидять у теплій хижі серед темного лісу, а хтось один починає розхитувати стіни. Дає наздогад, що за тими стінами щось є. Неприємно. Незатишно. Приємно впізнавати відоме – от і напишіть про це, це потрібно людям. Ні вже, годі смітити словами: не “потрібно”, а – подобається. А що потрібно, і чи потрібно взагалі – хто годен нам повісти?..

Ну та дарма. Проживу як-небудь.

І тут Рада, котра дотепер усе легшала й легшала, мов поступово вивільнялася з тіла, раптом ухнула в нього, як у бездонний колодязь непроглядної, тоскної порожнечі, – навіщо, господи, навіщо? навіщо наново заповняти спустілу валізу свого життя людьми, приятнями, ложними

зобов'язаннями, сплесками емоцій, постільною білизною й розкладом руху літаків, наново вкручуватися в круговерть безглузлого, тупо-заведеного невільництва, щоб уряди-годи випльовувати його з себе з кров'ю й називати це – свободою?.. Їй здалося, що вона зараз завіє, як віє ночами в переліску покинутий господарями Чорниш, – тепер вона знала, що він при цьому почуває. Зненацька пішла обертом голова, і чорні, рева заціпені буруни дихнули в лице звідкись ізнизу, з темної хлані, смертельним поривом солоного вітру, сліпих колючих бризок, крижаного жаху – мить, і . . .

– ЛЕВКАДСЬКА СКЕЛЯ, – тихо, сторожко нагадав голос.

Рада розняла побілілі пальці, якими вчепилася була в бильця крісла. Її злегка млоіло – але вже залишково, як буває, коли літак щойно випірнув з повітряної ями. Підкотився відриг, коротко булькнув у горлянци. Рада перехопила незвичайно пильний погляд Посланця.

– Я знаю, – проказала повільно, начеб наново випробувала голосові зв'язки. – Але це теж не вихід.

– Аж ніяк, – погодився він. – І тому я тут, допомогти тобі. Свій перший круг у цьому житті ти завершила – далі вибір за тобою.

Він устав, заступивши сонце, – світло ніби пройшло крізь бляклу чоловічу постать, підтопивши її цинамковою млою.

– Я післаний запропонувати тобі свободу. Справжню свободу. Кажучи по-твоєму – третій ступінь.

.....
Третій ступінь свободи?!

.....
Він говорив. Вона розуміла далеко не все – найбільше це скидалося на глухий гул, або ж навалне стугоніння крові, яким звітує про себе те, що хоче стати словами. Її вкинуло в жар: у його одностайному бурмотінні був пекучий надих пустелі. Абсолютне світло. Багряні кола в очу. Третій ступінь свободи.

.....
Він говорив – ще трохи, ще недалеко. Розквітатися з цим світом остаточно, збутися залежності від нього в будь-яких формах. Останні слова Сковороди.

В людському світі нема свободи.

.....
Перестати бути земною жінкою. Вийти з-під тяжіння силових ліній долі. Скинути їх, як одіж із тіла. Неважко скинути й своє фізичне тіло – самохіть, наперед визначивши час і місце, як роблять буддійські ченці. І перейти до іншого стану. Глупо ж уважати, буцім ти справді дорівнюєш своєму тілу й минаєшся вкупі з ним. Потім, якщо схочеться, можна народитися знову – так шаман перед смертю сповіщає племені, в котрого з майбутніх правнуків переселиться його душа. Але там – за межею – час зникає, щезають перегородки між минулим і майбутнім. Міріади життів, що пульсують у різних вимірах – різних епохах і цивілізаціях, – відкриваються для проникання. Наскрізне бачення світів, світів, світів. Вільне ширяння вусебіч. Поглинання простору. Свобода.

.....
В людському-бо світі нема свободи.

.....
Хіба не мучать її часом тьмяні оскалки вочевидь чужих, не цим життям датованих споминів?.. Хіба не відкриваються в снах коридори, що провадять у завтра, і з легкою, неборною ясністю бачиш: буде – так?! То корчиться прищемлена душа, негодна вбгатися в обміряний кубічний об'єм людського світу: в ньому-бо – нема свободи.

.....
– Я прийшов провести тебе, – мовив він. – Ти стоїш на порозі. Вставай. Ходімо. Я покажу тобі, що є там, за тими дверми.

.....
– Вергілій, значиться, – тоскно зронила Рада, наслухаючи власний пустий – лункий, як кімната в незаселеному домі, голос. Так он що з ними всіма коїлося незадовго до смерті – з Гоголем, і з Франком, котрого ославили божевільним. І Свіфтове мовчання. І ще чиєсь, зараз не згадати... А ще ж поети з їхніми загадковими сконами – від Шеллі до Свідзинського. – В путі життя, на середині саме. От тільки одне. Якщо я побуваю там, я ж уже не повернуся сюди, правда?..

– Навіщо? – непорозуміло спитав він.

– А написати, – смутно мовила вона. Щось колихливе, як крило метелика, як надихнута вітром серпанкова завіса, тріпотіло на межах її овиду, але збочити туди поглядом не вдавалося – грані кругліли й замикалися. – Написати про все побачене. Скажуть, що я збожеволіла, – ну й хай. Зате буде написано. А там – може, дасть Біг, колись та розберуться.

– Ти не хочеш тоді писати, – несподівано м'яко сказав він. – Ти будеш іншою. Вільною. Будеш сама собою – навіть не уявляєш, наскільки більше, ніж можеш собі це дозволити зараз. Будеш цільною – замість розтікаться емоційною пам'яттю по вузькому часовому прозореві в кілька десятиліть, перечіпаючись об порізнені епізоди, – і, не в змозі одірватись од землі, навіть у кризьтисячолітньому прозрінні не підводити зору вище сандалій, – ти скупчишся в одній точці й злетиш. Те, що вгледити із висоти вільного духа, незмога переповісти словами. Та й навіщо? То вже *непотрібно людям*.

НЕПОТРІБНО ЛЮДЯМ!!! – ляпас – зблиск ножа – спалах у мозкові: дубль два!..

– Як?! – хтось за неї видав цей крик – наче випустив птаха. – Як ти сказав?! То й ти тієї ж?..

Тріпотіння по краях зору погасло. Майже одночасно їй зсередини бризнули в обличчя, осліпивши, – сльози і сміх.

А коли регіт відринув, і Рада вщухла, і, розтерши кулаками пластиліново-податливе, зчужіле мокре лице – ніби вминала на місце зрушені, було, риси, – знеможено розпласталася в кріслі цілим тягарем,

НА ТЕРАСІ НІКОГО НЕ БУЛО.

Був незручно викочений на середину столик. Двоє крісел, ув одному з яких сиділа сама Рада. Дві чашки з-під кави із задубілим темно-бурим хвусом на дні. Але не було відчуття, що в кріслі щойно сиджено, а з чашки пито.

Згори, з піддашку, пронизливо цвіркав нахабний горобець.

– А здох би ти, – вголос вимовила Рада.

Перед нею була порожня декорація, де актори – чи то пішли, чи то ще не приходили: різниці, власне, жодної, коли не знаєш, скільки тобі на неї випало дивитися.

По якімсь часі Рада Д. сиділа за письмовим столом, устроївши в машинку чистого аркуша. Хвилюку повагавшись – аркуш білів загрозливо, мов незаповнена пляма на старовинній мапі, – вона надрукувала перше самітне речення:

“Посланець не сподобався їй одразу”.

ДО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ФОРУМУ В ІЗРАЇЛІ

48*

СУЧАСНІСТЬ

1-8 вересня в Єрусалимі має відбутися Єврейсько-Український Форум, у якому візьмуть участь політичні діячі, науковці, митці, колишні політв'язні та правозахисники з Ізраїлю, України та інших країн. Буде продовжене всебічне обговорення проблем та перспектив українсько-єврейських відносин (як відомо, на початку червня 1991 року в Києві відбулася велика Міжнародна конференція на цю тему, і було вирішено зробити такі зустрічі традиційними).

До Єрусалимського Форуму редакція "Сучасності" приурочила публікацію ряду матеріалів, що належать перу авторитетних дослідників українсько-єврейських відносин.

ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН (XVI – початок XX ст.)

Не підлягає сумніву, що десь тепер, у недалекому часі, повинна розпочатися в Україні важлива зрізних точок зору наукова дослідницька праця в ділянці вивчення багатівікових українсько-єврейських взаємин. Хочу підкреслити ще раз - наукова. Важко знайти ділянку історії України, в якій ми мали б таке нагромадження стереотипів, як у системі поглядів на українсько-єврейські взаємини. Здається, навіть, коли йдеться про українсько-російські стосунки, то навіть там усе простіше й чіткіше. Стереотипи заідеологізованості та заміфологізованості, в першу чергу, в політичній сфері, дуже негативно впливали і впливають на розгортання наукових студій не лише на українському, але й по єврейському боці.

Кілька слів про основні течії досліджень. Спершу українська сторона. Для української радянської історіографії проблема просто не існує, бо важко кільканадцять агітаційно-прапагандистських брошур з псевдоісторичними екскурсами вважати історіографією. Треба шкодувати, що деякі неприхильні Україні чинники за кордоном все те, що формально носить штамп "Made in Ukraine" - куці брошурки, низькопробні статейки (зрештою, дуже часто єврейських авторів), подають як результат нібито наукової творчості

української радянської, очевидно, антисемітської, історичної науки.

Справжню історичну науку уявляю собі як об'єктивну наукову дисципліну, яка, при всьому нашому толерантному ставленні до плюралізму думок, не може бути нагромадженням плюралістичного різнобою з тої простої причини, що історична правда може бути лише одна - єдина. Тому на мене важке, якщо не гнітюче враження справляє значна частина доробку української діаспорної науки в цій ділянці. (Маю на увазі, в першу чергу, два збірники матеріалів з українсько-єврейських симпозиумів, видані у Нью-Йорку 1966 і в Едмонтоні 1988 рр.). Якщо будувати історичні дослідження лише на захисті від справедливих, а часто й несправедливих закидів, – то отримати від такого насильства над історичним матеріалом об'єктивну картину просто неможливо. Ця захисна, дефензивна тенденція, накинена українській історичній науці ззовні, не впливає раціонально з потреб безсторонньої історичної науки. Бо, якщо вже бити себе в груди, то принаймні треба знати завіщо. Часто, якщо читати те, що пишуть, з одного боку, українські історики, а з другого боку, єврейські, ви почуваете себе немов у кабінеті кривих дзеркал, в якому і права сторона, і ліва дають викривлені картини, хоча й акценти на цих картинах розташовано по-різному.

Отже, тепер про єврейський ряд дзеркал.

Єврейська радянська історіографія на Східній Україні закінчила своє існування на початку 30-х рр. з ліквідацією (частково фізичною) Єврейської історично-археографічної комісії Академії наук УРСР. На західноукраїнських землях єврейська історична наука скінчилася 1939 роком.

У сучасній ізраїльській (та не лише ізраїльській, але й взагалі єврейській, тут знову діаспорній) історіографії історії єврейства України нового (післясередньовічного) періоду панує тематика, пов'язана з загибеллю, винищенням, переслідуванням євреїв. Бажання, а навіть необхідність висвітлювати ці питання можна зрозуміти, але не завжди виправдати до кінця. Історія євреїв України, без сумніву, має чорні й криваві сторінки, але – вже якщо цілком спокійно розкласти цю історію на хронологічну сітку, то виявляється, що для періоду з середини XVI ст. (від часу посиленого переселення євреїв на українські землі) до 1914 р., тобто за трохи більше як 360 років, лише три-чотири роки (хмельниччина і гайдамаччина) можна вважати зоною міжетнічних конфліктів. (Відмовляюся розглядати організовані російським купецтвом Петрограду і Москви, а потім вже просто російською чорною сотнею, як політичним угрупованням, погроми виявом українсько-єврейського міжетнічного конфлікту – лише тому, що вони, ці погроми, відбувалися на території України або тому, що до погромників могли вербувати, зрештою, як виявляється за матеріалами погромів 1881-1882 рр. – не дуже інтенсивно, також українців).

Ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки кривавої

різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно на Україні на початку XX ст. не зібралось б близько третини світового єврейства. Важко уявити собі таке становище, при якому майже 30% народу мешкало б у пеклі (як Україну намагаються деколи змалювати деякі закордонні дослідники). Міграційна мобільність єврейського населення загальновідома: євреї завжди мали можливість – і у XVII, і у XVIII, і у XIX ст. – емігрувати з такого пекла за однієї умови: якщо воно справді було пеклом.

Незважаючи на все це, офензивна сторона історіографії постійно “вивчає” (хоча, правду кажучи, вивчати там уже нічого, все давновідомо, можна лише міняти певні нюанси) три-чотири роки різанини, а 356 рокам рівноваги приділяє мінімум уваги. Дефензивна, українська сторона також “висвітлює” три-чотири криваві роки (хоча й висвітлювати там уже нічого). Ні одна, ні друга сторони вперто не бажають переходити (є, правда, окремі винятки, але вони не роблять погоди, бо автори обмежуються дуже вузькими темами) до вивчення періодів рівноваги у відносинах між двома народами в цілому.

Чому? Це не єдине відкрите питання, що пролунає у сьогодишньому виступі.

Три-чотири криваві роки можуть кидати довгі тіні, але не можуть кинути тінь на 356 років. А ми повинні розуміти, що лише вивчення періодів рівноваги може дати правдиву, науково обгрунтовану відповідь на питання, чому саме доходило до таких кривавих конфліктів. Думаю, мистімо на порозі серйозних наукових досліджень і тому не можемо прийняти на віру такі наївні неісторичні пояснення, як:

1/ про відвічний і якийсь ірраціональний антисемітизм

українців;

2/ що євреї в Україні ніколи не були суб'єктом історії, а лише об'єктом – тим об'єктом між молотом і ковадлом (є така теорія: ковадло – це поляки, а молот – це козаки й гайдамаки), який при загостренні відносин між поневоленим народом та його поневоловачами завжди мусів стати жертвою;

3/ що євреї на Україні – це козел-відбувайло. Можу навіть (дуже умовно) погодитися на таке спрощене пояснення подій, але воно підходить лише для тих випадків, коли євреїв перетворюють у козла-відбувайла в результаті політичних, воєнних чи економічних невдач якоїсь держави. Можна говорити про євреїв як козла-відбувайла в Російській імперії – неможливо говорити про козла-відбувайла поза державною машиною, бо гласно чи негласно державно керований антисемітизм може існувати лише в межах держави, якій він (антисемітизм) нібито має принести користь. Як відомо, криваві роки євреїв в Україні були поза українською державною структурою, бо такої структури просто не було. Теорія “козла-відбувайла” тут ні до чого.

Не підлягає сумніву, що перед істориками постає питання пошуків джерел і пружин антагонізму, а їх можна знайти лише уважно вивчаючи періоди рівноваги. Цього, практично, не робили майже ніколи.

Чому? Невже неможливо і неважливо дослідити причини антагонізму, його повільне наростання до рівня катастрофічного спалаху? А може, вивчення джерел доведе існування періодів і територій, де такого антагонізму практично не було?

Студювання періодів рівноваги – це студювання відносин двох, а не однієї – сторін, з яких кожна була і є суб'єктом історії. Не буду характеризувати обидві сторони, але

хочу звернути увагу на певні елементи майбутніх досліджень, які, мабуть, особливо вимагають вивчення.

На єврейському боці: ступінь централізованості системи громад, їх підпорядкування владам та іншим диспозиційним центрам, роль верхівки у визначенні основних напрямів політики щодо панівної (польської, російської) нації, ступінь опортунізму і сервілізму (наприклад, роль у русифікаторській політиці царату), рівень консерватизму релігійних громад, економічна могутність єврейства, суспільне його розшарування, нівелювання чи суворе збереження міжетнічних бар'єрів. Чому нас, українську історіографію, цікавить аж такий широкий спектр проблем? Дуже просто: єврейські колонії були ж на українській землі та в оточенні корінного українського етносу.

На українському боці: джерела антисемітизму – релігійні, національні, економічні, побутові, якісь інші; типи антисемітизму; його вияви, територія поширення; пружини антисемітизму – роль зовнішньої провокації (це стосується не лише російських погромів євреїв в Україні, але й, наприклад, гайдамаччини 1768 р., російські документи щодо якої ще донедавна зберігалися під грифом “секретно” в архіві Міністерства закордонних справ СРСР).

Це дві групи негативних відтінків відносин, які дуже часто підкреслювали і підкреслюють деякі дослідники. А позитивні?

На єврейському боці: роль у торгівлі, культурні впливи, зв'язки на побутовому і громадському рівнях.

На українському боці: відсутність расового антисемітизму, велика повага до релігійності євреїв, абсолютно негативне ставлення у XIX–XX ст. до ідеї асиміляції євреїв українцями, єврейське питання в

українській історіографії, політичній думці, публіцистиці, літературі.

А далі? Дальші питання і відповіді може підказати лише дослідження періодів рівноваги.

Є одна спільна проблема для обох сторін: використання як українців, так і євреїв третіми силами для взаємного зудару (принцип “поділяй і пануй”), щоб не допустити до консолідації двох народів, консолідації, очевидно, дуже загрозованої для панівних в Україні чужих держав.

Кілька слів про методіку досліджень і про підміну понять.

Великого поширення в західній історіографії набув такий методичний—швидшеантиметодичний— прийом: наклеювати ярлик “український” на все, що діялось в Україні. При цьому повністю ігнорується те, що реальна політична влада протягом століть в Україні українському народові не належала. Що умови варварської сваволі, які панували в Україні—це не результат діяльності українського народу, а наслідок дій, які чинила над українським народом окупаційна влада чи то у вигляді Польської держави, чи у вигляді Російської імперії. Неукраїнці диктували умови і обставини, які віками тривали в Україні. Чужинці ніколи не намагалися перетворювати Україну в правову територію, бо це перешкодило б їхньому пануванню. Безмежне безправ’я, беззахисність населення, нехтування людською гідністю, нешанування життя—все це існувало в Україні до самого кінця Польсько-Литовської держави і було перенесене, а подекуди ще й поглиблене відносинами, які культивувалися в Російській імперії практично до революції 1905–1907 рр. Тоді Росія намагалася здобути (але через завзятий опір бюрократії таки й не здобула) статус правової

держави. Нелюдські умови стали тим ґрунтом, який протягом сторіч стимулював криваві міжетнічні конфлікти.

Довести легко: ліберальний політичний режим Австрійської монархії рішуче сприяв нормалізації єврейсько-українських відносин у Східній Галичині (про це я недавно писав в “Українському історичному журналі”, Київ, 1990, №10). Річка Збруч стала західною межею терену сваволі, безправ’я, терору.

Періоди рівноваги треба досліджувати в порівняльному плані: яка причина різких відмінностей між відносинами в Західній та Східній Україні? Чи справді винні тут лише українці і євреї?

До проблеми підміни понять належить намагання приписувати невірній українській стороні більше можливостей від тих, які, щодо українців, було зведено фактично до нуля Польщею і Росією. Деякі історики намагаються “дарувати” українцям у минулому свободу вибору, якої у них не було.

Українська історіографія, зі свого боку, переважно перебільшувала свободу вибору у євреїв. Здається, ми повинні зрозуміти, що основною умовою для поширення єврейських колоній в Україні, надання їм привілеїв внутрішньої автономії, завжди була вимога з боку польських магнатів, щоб євреї стали тим зряддям, при допомозі якого можна було б максимально експлуатувати країну і її народ. Просто, ясно і цинічно. Євреїв, що не хотіли брати активної участі в такому процесі, перетворювали в паріїв— або вони самі були змушені переходити на українську сторону. Навіть у роки кривавих конфліктів. Деякі представники польської аристократії (наприклад, Юзеф-Ігнаци Крашевський) дуже добре розуміли, що відповідальність за криваві розправи

лягає, в першу чергу, не на українську, а на польську сторону - і відверто про це писали. Зрештою, чесні представники польської верхівки знали про це ще раніше. Цитую канцлера Альбрехта-Станіслава Радзівіла з 1649 р.: “Козаки і чернь здійснили нечувані злочини, бо нечувані були наші гріхи”. Як явно перегукується він з єврейським хронікером часів хмельниччини Натаном Ганновером, що наводив біблійні слова: “Наші гріхи самі свідчать проти нас. Господь знайшов гріхи рабів своїх”.

Як до цього доходило - можна буде висвітлити лише уважно вивчаючи періоди рівноваги.

Підсумовуючи сказане, хоч коротко сказати про реальні можливості української історіографії досліджувати проблеми єврейсько-українських стосунків у минулому, в межах середини XVI–початку XX ст. Підставою кожних історичних досліджень є, в першу чергу, архівні матеріали. Необхідно підкреслити, що велетенська кількість архівного матеріалу, образно кажучи, тонни, якщо не десятки тонн, які мають безпосереднє та посереднє відношення до історії євреїв України – до їх етнічної історії, до їх релігійної історії, до історії єврейської культури і т.д. – лежать мертвим капіталом. Правда, принаймні щодо архівних матеріалів, у досить задовільному стані збереження, хоча й не у завжди задовільному стані з точки зору їх наукового опрацювання і цілком незадовільному з точки зору наукової інформації про них (не кажучи вже про публікацію історичних джерел друком).

У просто катастрофічному стані є книжкові фонди. У кращому випадку (там, де їх просто не встигли знищити) вони складені стосами, які переважно ніхто не чіпає. Але я мав нагоду оглядати, неофіційно, очевидно, фонди т.зв. концентрації

книжок київської Центральної наукової бібліотеки ім.Вернадського Академії наук України. Це підвали з сумішшю колекцій (частково перевезених з Ленінграда) унікальних друкованих видань, часом навіть рукописів, які періодично заливає вода центрального опалення, в які вривається каналізація, і не те що з упорядкуванням, а із звичайним збереженням яких повна безвихідь. Не набагато краще становище з фондами гебраїки і юдаїки у т.зв. резервному фонді Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника АН України. Німецьку войовничо антисемітську окупацію вони пережили, радянську систему дружби народів вони явно не переживуть.

У нас великі єврейські музейні колекції, які поволі, завдяки окремим палким прихильникам (наприклад, у Львові), починають витягати на світло денне. В Україні багато недонищених до кінця єврейських кладовищ, над якими поволі з’являється опікунче крило (маю на увазі групу ленінградських ентузіастів, що кожного літа працює в Україні). Однак усе це також дуже слабо і поверхово використовується, принаймні, у нас, як джерельний матеріал.

Якщо дослідження єврейсько-українських стосунків справді має вийти на наукові рейки та позбутися ознак дилетантизму, то не підлягає сумніву, це можливе лише при цілеспрямованій державній – частково, академічній – науковій політиці, можливо, підтриманій зацікавленими українськими і закордонними спонсорами. Першочерговою метою такої політики було б:

1/ підготувати відповідні наукові кадри; цілком відверто кажучи, не матеріальні нестатки (з якими можна боротися), а відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів є основною перешкодою в

розгортанні наукових досліджень;

2/ опрацювати програму охорони від знищення пам'яток єврейської писемності, книгодрукованої культури, взірців мистецтва, епіграфіки, будівництва – з переходом до реалізації цієї програми;

3/ опрацювати програму каталогізації та широкого інформування наукової та зацікавленої проблемою громадськості про пам'ятки єврейської історії в Україні – і знову перейти від проектів до дій;

4/ опрацювати плани наукового вивчення минулого єврейської діаспори в її українському ареалі, з поступовою публікацією історичних джерел, тематичних збірників, монографій та інших досліджень, перевиданням раніше написаних праць, що зберегли наукову вартість, зокрема, з ділянки українсько-єврейських взаємин, знову підкреслюю – в першу чергу, для періодів рівноваги. До речі, Львівське відділення Археографічної комісії Академії наук України для того, щоб сприяти об'єктивному вивченню кривавої спадщини часів хмельниччини, випускає першим томом серії “Східні джерела з історії України” єврейські хроніки згаданого вже вище Натана Ганновера, а також

Саббатая га-Когена і Меєра з Щебрешина мовою оригіналу разом з перекладом покійного вже професора Саула Борового. На мою думку, ми підходимо до моменту, коли доцільним стає відродження в системі Академії наук України поруч з уже організованим Кабінетом єврейської культури (в складі Центру національних відносин АН України) також колишньої Єврейської історично-археографічної комісії, хоча бу в вигляді структурної ланки сучасної Археографічної комісії АН України в Києві.

Дуже хотілося б, щоб наша наукова конференція дала реальні наукові результати, не залишилася лише хронікерською нотаткою в газетах. Треба побажати, щоб це був справді початок серйозної розмови та нормальної дослідницької роботи, присвяченої, в першу чергу, періодам рівноваги у багатовікових єврейсько-українських відносинах – і щоб ця наукова праця базувалася на безпосередніх українсько-єврейських контактах, в які не вмішувалися б треті сили, що так часто використовували як одних, так і других у своїх власних, а не в наших спільних, українських та єврейських, цілях.

м.Львів

УРОК ВТРАЧЕНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

І. ПОДІБНІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЄВРЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ 1900-1927 РОКІВ

В Україні початку ХХ ст. не існувало єдиного національно-політичного руху єврейського народу. Можна говорити про цілу низку єврейських політичних, культурно-політичних та релігійних рухів, окремі з них ворогували між собою. Проте можна виокремити деякі домінуючі тенденції, які віддзеркалювали загальний рівень єврейської національної та політичної свідомості на той час і досягнений на загал єврейством рівень розуміння політичних та соціальних проблем. На цьому загальному тлі політичної свідомості дуже позначився, з одного боку, вплив ідеологій, поширених в усьому суспільстві, а з другого, – єврейський історичний досвід та пов'язана з ним національна психологія.

В українському політичному житті в той час (якщо казати про національно свідомі українські сили, які не охоплювали всього українського народу) було багатобільше єдності, хоча й український рух було поділено на кілька партій. Українські партії, попри всі ідеологічні розходження, були об'єднані головним, спільним для них усіх гаслом національно-культурної автономії України. Лише Українська Народна Партія, яка

пізніше взяла назву Партії Соціалістів-Самостійників, від самого початку висувала гасло не автономії, а цілковитої самостійності України. Від III Універсалу в листопаді 1917 року, а особливо – після IV Універсалу в січні 1918 року всі українські партії офіційно перейшли на позицію цілковитого усамостійнення України. Отже, можна констатувати наявність певного спільного фронту українських національних сил у найголовнішому питанні, що стосувалося самого національного буття.

Такого єдиного фронту не було в єврейському русі. Єдине, що об'єднувало всі єврейські громадсько-політичні сили, – це усвідомлення своєї приналежності до єврейства, пов'язане з обуренням з антисемітизму та погромів. Усвідомлення незадовільного стану єврейського народу і необхідності поліпшити цей стан було ажніжк не достатнім фактором для появи якоїсь ідеологічної єдності. Не існувало ані єдиної мети, ані спільного уявлення про дальші шляхи розвитку єврейського народу.

Можна виокремити два крайні фланги єврейських суспільно-політичних сил у Російській імперії. На одному фланзі стояли єврейські асимілятори, які домагалися визнання рівних прав євреїв шляхом їхньої інтеграції в російському суспільному і культурному житті. Більшість

асиміляторів підтримувала російську партію Народної Свободи (так звану “кадетську”). Асимілятори були об’єднані в “Союз для досягнення повноправності єврейського народу в Росії” (пізніше – “Товариство повноправності єврейського народу в Росії”), що його очолював відомий діяч кадетської партії Максим Вінавер. Після 1907 року, під впливом хвилі єврейських погромів 1905-6 років, діяльність єврейських асиміляторів як об’єднаної політичної сили практично припинилася. На тому ж фланзі, але з багато вищим рівнем національної свідомості, перебували партії, які обстоювали культурно-національну автономію єврейського народу в імперії. Це була єврейська соціалістична робітничка партія (так звані “сеймівці”) та єврейська народна партія (“Фолькспартей”), які пропонували різні форми національної автономії для єврейства і виступали проти сіонізму, вважаючи його за практично нездійсненну мрію. Фактично позиція цих партій означала стриману форму асиміляції, якій було надано зовнішньої форми єврейської національної політики. Проти сіонізму виступала також єврейська соціал-демократична партія – Бунд, яка стояла на позиціях “класової боротьби” та “інтернаціональної пролетарської солідарності”

На протилежному фланзі стояла сіоністська організація, яку 1906 року перетворено на партію. Сіоністи-несоціалісти були найпослідовніші у обстоюванні суто національної ідеї, без домішки якихось спеціальних класових або економічних теорій. Існував і досить сильний соціалістичний сіоністський рух партія “Мізрахі”, попередниця нинішньої національно-релігійної партії Мафдал в Ізраїлі. Існували (і досі існують) також досить сильні антисіоністські релігійні єврейські сили.

Такий був, у найстислішому обрисі,

розподіл єврейських політичних сил на початку ХХ сторіччя.

Слід зазначити, що численні євреї (як і численні українці, поляки, грузини та інші) брали участь у загальнодержавних політичних рухах (тобто таких, які, будучи в ґрунті речі російськими, діяли на всій території імперії). Такі “іногородці”, як правило, досить швидко втрачали своє національне обличчя. Це чи не найбільше стосувалося і тих євреїв, які діяли в рамках російських опозиційних та революційних партій. Прикладом може бути той таки Вінавер, який твердив, що найбільшим другом єврейського народу і запорукою його світлого майбутнього є російський народ, або Лев Троцький, який заявив, що не заперечує проти загибелі єврейського народу, якщо це потрібне для перемоги пролетарської справи. Фактично це свідчило про цілковитий розрив цих людей зі своїм народом.

Які були взаємини між єврейськими національними силами в імперії та національними рухами інших народів, зокрема, українського? Це питання досі порівняно мало вивчене, хоча його дослідження могло б кинути світло на досить характерний бік внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії напередодні революції та громадянської війни.

Оскільки не існувало єдиного єврейського руху, то не можна й говорити про єдине ставлення з боку єврейських сил до інших національних рухів. Однак, не важко помітити дві головні тенденції, властиві, хоча і різною мірою, всім єврейським політичним рухам. Стосовно українського руху ці тенденції виявилися особливо виразно, оскільки переважна частина євреїв жила на українських теренах, а також і з огляду на сумне минуле українсько-єврейських взаємин.

Перша тенденція: почуття

відчуженості або навіть ворожості супроти українських національних прагнень та рухів. Таке почуття було наслідком єврейської історичної пам'яті. Євреї виразно і навіть з певною хворобливою перечуленістю пам'ятали, що найбільші хвилі піднесення української національної та соціальної боротьби (хмельниччина та гайдамаччина) супроводжувалися винищенням єврейського населення. Багатьом євреям здавалося, що таке поєднання української національної боротьби з масовими антиєврейськими ексцесами є іманентною властивістю українського національного руху і дасться взнаки за кожного нового раунду української національної боротьби.

Тут варто трохи відхилитися вбік і кинути ретроспективний погляд на єврейські погроми під час хмельниччини та гайдамаччини. Безперечно, всі антиєврейські ексцеси в українській історії були пов'язані з соціальною боротьбою. Євреї нищили під тим приводом, що вони є економічними експлуататорами і прислужниками іноземних гнобителів. Але твердячи це з достатньою підставою, українські джерела, як правило, не йдуть далі і не ставлять деяких питань, що, як здається, є конечними:

1. Чи євреї були коли-небудь бодай трохи вирішальним, визначальним фактором в економічному та соціальному гнобленні українського народу?

2. Яка частина євреїв була пов'язана з економічним та соціальним гнобленням українців?

3. Чи не було серед євреїв якихось верств (ремісників та торговців, наприклад), які сприяли економічному розвитку України і чи ці верстви не становили більшості серед єврейського народу?

4. Чи винищення євреїв могло сприяти соціальному та економічному визволенню українського народу, зміні його національно-політичного статусу і чи змінилося б на краще становище українського народу, якби всі євреї були винищені?

Відповідь на ці запитання вказала би, безперечно, на цілковиту безглуздість єврейських погромів з погляду українських національних інтересів. Виявилось би, що євреї були просто “козлами відпущення”, а єврейські погроми були наслідком політичної нерозвиненості української маси, її невміння політично мислити, аналізувати ситуацію з погляду своїх власних інтересів, відрізнити справжніх ворогів від уявних, визначати потенційних союзників. Давався взнаки також брак досвідченого і політично виробленого національного проводу.

І “Хмельниччина”, і “гайдамаччина” призвели до вирішальних історичних поразок українського народу: перша – до захоплення України Росією, друга – до остаточної ліквідації української козацької автономії.

Варто замислитися над питаннями:

Чи нема якогось зв'язку між фактами поразки української національної справи та тим, що значну частину революційної енергії українських мас було витрачено на безглузді погроми? (При тому погроми польських маєтків були, в ґрунті речі, так само безглузді, як і єврейські погроми). І чи поразці української справи не сприяла та погана репутація, що їй створили погроми?

Ці запитання мають значення для розуміння пізніших подій на Україні, зокрема – подій 1917-1920 років, і для розуміння нинішнього

стану українсько-єврейських взаємин, бо вони стосуються того історичного та психологічного тла, на якому ці взаємини розвиваються.

Хоча історичне минуле міцно сиділо в пам'яті євреїв, політична дійсність на початку ХХ сторіччя не давала підстав для антиукраїнських висновків. Український національний рух за цієї доби постійно висловлював свої демократичні та гуманістичні переконання, включно з прихильністю до єврейського народу та його національного визволення, українська преса була проєврейською. Це особливо стосується журналу Михайла Грушевського "Украинский вестник", що виходив від 1906 року в Петербурзі, а пізніше – журналу "Украинская жизнь", що виходив від 1912 року в Москві за активної участі Симона Петлюри. У цей час українські діячі, як і єврейські, послідовно виступали проти чорносотенства, яке тоді являло найбільшу загрозу для єврейства; різні українські кола вбачали в єврействі свого потенційного союзника в боротьбі за національні права. Позитивним змінам у ставленні єврейства до українського національного руху сприяли також події в Галичині, де виник рух за політичний союз русинських (тобто українських) та єврейських сил під час виборів. Справа в тому, що в багатьох виборчих округах з мішаним населенням поляки перемагали на виборах лише тому, що більшість місцевих євреїв голосували за польських кандидатів. При тому, одержуючи єврейські голоси, поляки не бажали визнавати жодних національних прав єврейського народу. Русинські ж провідники були ладні визнати всі національні права єврейської меншості, і це створило умови для тактичного союзу двох народів. Прихильником такого союзу виступав, зокрема, довголітній політичний провідник галицьких

українців Юліян Романчук. Завдяки цьому союзові були обрані єврейські представники до парламенту.

Цей прецедент єврейсько-української співпраці викликав надії, що подібна співпраця можлива не лише на Галичині. З найбільшою увагою і надією поставилися до цього з єврейського боку сіоністично-несоціалісти. Про це досить багато писали в сіоністській пресі, зокрема - Владімір Жаботинський та Даніїл Пасманік. Попри це, в масі єврейської громадськості все ще переважало недовірливе ставлення до українського національного руху. Жаботинський пізніше писав в "Автобіографії", що на початку сторіччя більшість сіоністських керівників поставилися "з явною байдужістю або й глузливо" до його намагань укласти союз з українцями.

Отже, "в пасиві" ми бачимо негативне історичне тло, а "в активі" – позитивне наставлення до єврейської проблеми з боку керівників українського національного руху та позитивний приклад українсько-єврейської співпраці в Галичині.

Продовжуючи цей підсумок "активу" й "пасиву", бачимо, що в "пасиві" була також традиційна орієнтація євреїв на державну владу. В українських джерелах це звичайно трактують як "орієнтацію на сильнішого", але насправді це було, насамперед, намагання зберегти лояльність до влади в тих країнах, куди доля закинула євреїв. Лояльність до влади в чужій країні є цілком природною і етичною поведінкою, і так само поводяться українці в діаспорі. Можливо, франкомовна меншість у Канаді так само трактує орієнтацію українців на англійську більшість як "орієнтацію на сильнішого"

З іншого боку, керівники єврейських політичних рухів розглядали все єврейство імперії як

поле для своєї діяльності. Поділ того, що їм здавалося “єдиним російським єврейством”, на частини (українську, польську, литовську тощо) означало б величезне звуження поля їхньої діяльності.

До “пасиву” належить і процес асиміляції, що охопив значну частину найосвіченіших єврейських кіл. Асиміляція відбувалася в російських мовно-культурних рамках, тобто була фактично русифікацією. Цей факт також не слід сприймати як ознаку якогось іманентного єврейського русофільства або “орієнтації на сильнішого”. Всюди в світі розсіяна і позбавлена своєї території меншість сприймає радше панівну, ніж будь-яку іншу мову та культуру, прикладом чого знову-таки можуть бути українці в діаспорі. Русофільство виникло в зрусифікованих єврейських прошарках, тобто спочатку йшла русифікація, а потім виникало русофільство.

Одначе, до “активу” слід зарахувати ще дві обставини:

По-перше, усвідомлення єврейським національним рухом своєї ідейної та духовної близькості до національних рухів інших народів імперії, хоча таке усвідомлення прийшло не відразу.

По-друге, наявність в усіх неросійських національних рухів імперії спільного ворога – російського імперіалізму, що його зняряддя на початку століття виступали, зокрема, російські чорносотенні організації.

Наявність такого “активу” призвела до того, що від початку ХХ сторіччя і до 1917 року єврейська позиція постійно зазнавала еволюції в бік чимраз більшої симпатії до українського національного руху. Найпершим і найпослідовнішим у цьому був Жаботинський, який у великій кількості статей, написаних

між 1904 та 1914 роками, виступав на підтримку українських національних вимог і обстоював єврейсько-українську співпрацю в справі завоювання національних та громадянських прав в імперії. Під впливом Жаботинського ідея єврейсько-української співпраці або, принаймні, діалогу, знаходила дедалі ширше коло прихильників серед єврейських інтелектуальних та політичних кіл. Так, 1910 року в петербурзькому тижневику “Еврейский мир” опубліковано статтю Йосефа Шехтмана про konieczність єврейсько-українського порозуміння. Київська українська газета “Рада” вітала цю статтю. Були й інші виступи в такому дусі.

Еволюція в єврейській позиції зайшла аж так далеко, що 1917 року саме єврейська меншість в Україні виявила найбільше бажання співпрацювати з українським національним рухом. Російська меншість в Україні від початку і до кінця українських визвольних змагань залишалася антиукраїнською і підтримувала єдність імперії, стаючи на бік кожної антиукраїнської сили. Польська меншість також була в більшості ворожою українству і, в найкращому разі, трималася нейтралітету. Попри це, погромів зазнала лише єврейська меншість.

Слід приділити увагу також тим різницям у ставленні до українського національного руху, які існували між єврейськими партіями. Ідеологічні настанови цих партій відбивалися також і на їхньому ставленні до національних рухів неросійських народів імперії. Соціалістичні та соціал-демократичні єврейські партії значною мірою орієнтувалися на позицію своїх ідеологічних побратимів серед російської опозиції, а позиції цих російських соціалістів були радше централістичні, ніж відцентрові. Це й призвело врешті до непослідовності

єврейських соціалістів у підтримці українських визвольних змагань. Набагато послідовніші були сіоністи-несоціалісти, які природно, не могли мати ідеологічно близького собі руху серед росіян. Сіоністи обстоювали ідею, що її можна назвати "інтернаціоналістичною інтерпретацією націоналізму". Ця ідея полягала в ствердженні інтернаціонального значення кожної національної культури, яка є неповторним і незамінним внеском до загальнолюдської культури і як така вимагає підтримки й захисту з боку всього людства. Крім Жаботинського, цю ідею обстоювали й деякі інші сіоністи-несоціалісти, і вона, врешті, стала серед них загальновизнаною. Сіоніст Г.Абрамович писав 1904 року в журналі "Еврейская жизнь":

« цілковита перемога націоналізму – це цілковита поразка шовінізму, бо лише там не може бути гнобителів, де нема пригноблених.

Звільнення всіх пригноблених

національностей створює єдино реальну підставу для їхнього зближення: доки є пригноблені національності, доти шовінізм зростатиме й розвиватиметься, а здійснення інтернаціоналізму за цих умов – найчистіша утопія. Лише тріумф націоналізму готує і уможливорює тріумф інтернаціоналізму».

Ідея підтримки неросійських національних рухів просіяла до найширших єврейських мас мірою того, як ставало дедалі ясніше, що імперська влада є в своїй суті антиєврейською (так само, як і антиукраїнською, якщо казати про українські національні аспірації) і що вирішення національної проблеми єврейства можливе лише в рамках загального вирішення національних проблем імперії. Що яснішою ставала ця думка, то більша частка євреїв переходила від підтримки загальнодемократичного руху кадетів до підтримки єврейських національних партій. Кадетська партія, обіцяючи надати всім громадянам рівні

громадянські права, була, в грубій речі, прихильницею збереження єдності імперії і не надавала достатньої уваги забезпеченню національних прав. Це врешті відштовхнуло єврейські маси від кадетів. Якщо під час виборів до першої Державної Думи 1906 року більшість євреїв голосувала за кадетів і з 12 єврейських депутатів Думи 10 приєдналися до кадетів, то 1917 року під час виборів до Українських Установчих Зборів величезна більшість єврейських голосів була віддана єврейським партіям, при тому сiоністично-несоціалісти одержали понад 70% голосів єврейських виборців. Щось подібне спостерігалося в межах усїєї імперії під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Одначе в українських органах – Центральній та Малій Радах – єврейські партії були представлені переважно соціалістами, що жодним чином не відповідало розподілові сил серед єврейства.

Пробудження могутніх українських національних почуттів, що яскраво виявилось 1917 року, було зустрінуте більшістю єврейської громадськості в Україні з великою симпатією і з надією, що співпраця національно свідомих сил обох народів приведе до їхнього національного визволення. Йосеф Шехтман – активний сiоніст, який трохи пізніше став одним з найближчих співробітників Жаботинського, видав 1917 року в Одесі брошуру “Євреї та українці”, в якій палково вів політичне пробудження українства. Він писав, зокрема:

«З єврейського боку українські національні прагнення зустріли природне співчуття, що його єврейство традиційно висловлює до всіх елементів, які пригноблені і борються за своє визволення. Українські ж керівні кола, своєю чергою, вдумливо і співчутливо поставилися до єврейського національного руху. (...)

Національні вимоги єврейського народу (...) без сумніву відповідають тій національно-політичній тенденції стосовно національних меншостей, яку виявляє українство, що відроджується. Перед євреями та українцями – широка путь національної співпраці. І так правдиво й щиро звучать вітальні слова, промовлені на українському студентському з'їзді в Києві представником “Геховеру” (єврейська студентська організація.-І.К.) студентом Нусом у промові, яку він розпочав українською, а скінчив гебрейською мовою:

“Хто, як не ми, діти пригнобленого народу, здатні зрозуміти почуття й переживання сусіди, який разом з нами зносив знущання й образи з боку старого режиму! Нас об'єднали спільні мрії та спільні цілі. Настала мить, коли наші мрії близькі до здійснення. Наш спільний шлях ще довгий, але ми віримо, що вільний український народ підтримає нас на цьому шляху!»

Як видно з цієї цитати та з багатьох інших єврейських документів того часу, 1917 року в єврейських політичних та громадських колах виникла атмосфера майже безмежного оптимізму у зв'язку з національно-політичним піднесенням українства. Євреям здавалося, що разом з українцями вони незабаром прийдуть до національного визволення, братерства й щастя. Ухвалення Центральною Радою закону про національно-персональну автономію викликало ще більше піднесення серед єврейських політичних та громадських кіл і об'єднало їх довкола ідеї українського відродження, попри деякі сумніви, які все ще існували. Під час голосування III Універсалу, який був першим кроком у проголошенні цілковитої самостійності України, всі єврейські партії (за винятком Бунду, який виходив зі своїх ідеологічних настанов) голосували за Універсал.

Д-р Моше Зільберфарб, який став першим міністром (секретарем) з єврейських справ, сказав у зв'язку з законом про національно-персональну автономію:

«Французька революція проголосила Права Людини, сьогодні ж прокламовано Права Нації.»

Цей оптимізм тривав не занадто довго. Вже під час обговорення закону про національно-персональну автономію виявилися перші загрози для єврейства ознаки, про які далі.

П.ВЛАДІМІР ЖАБОТИНСЬКИЙ ЯК ПРИХИЛЬНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Владімір Жаботинський був і залишається однією з найяскравіших постатей в єврейській історії. Він створив і очолив альтернативний рух у сіонізмі – рух сіоністів-ревізіоністів. Цей рух послідовно наполягав на виробленні нової єврейської національної політики, на відмові від негативної психологічної і політичної спадщини двотисячолітнього перебування в діаспорі.

До української проблематики Жаботинський вперше звернувся невдовзі після того, як став сіоністом. Сіоністом же він став 1903 року, після погрому в Кишиневі, який довів єврейству Російської імперії, яким нетривким і небезпечним є їхнє становище під владою царату. Обставина, що привела Жаботинського до сіонізму, поклала відбиток на його світогляд і політичний шлях. В основу своєї політичної концепції він поклав такі принципи:

1. Опертя єврейства, насамперед, на власні сили, вироблення в кожній ситуації власної національної позиції і національної політики на

принципах національної гідності та національного суверенітету. Це означало, зокрема, що євреї мають відмовитися від асиміляції в будь-якому іншомовному середовищі і від сліпого служіння будь-яким іншонаціональним силам. Єврейство може мати рівноправних союзників, але не може бути нічим слугою.

2. Принцип адекватної поведінки у взаєминах з іншими народами та іншими політичними силами. визнаючи і підтримуючи в принципі національні права всіх народів, єврейський національний рух на практиці підтримує дії інших політичних сил та рухів такою мірою, якою вони визнають і підтримують політичні та національні права єврейства.

3. Боротьба за автономно-національні права єврейства в країнах діаспори є обов'язковою і кінцевою для національного збереження єврейського народу, для консолідації його національно-політичних сил перед наступним переселенням до Палестини.

4. Нарешті, Жаботинський вважав, що загальнонаціональна мета – збереження народу і створення власної держави – має абсолютний пріоритет перед класовими, економічними і будь-якими іншими груповими інтересами, як також і перед будь-якими частковими соціальними завданнями.

Застосовуючи ці принципи до становища в Російській імперії, Жаботинський дійшов висновку про необхідність створити спільний фронт єврейських національних сил з національними силами інших неросійських народів для здобуття національних прав. Оскільки на той час національні рухи в імперії – включно з українським рухом – не ставили завдання цілковитого відокремлення від імперії, а говорили,

як правило, лише про національну автономію, той Жаботинський говорив про те саме. Але ніде в його творах нема твердження, яке б виключало або трактувало як небажаний цілковитий розвал імперії. Для єврейського ж народу було поставлено кінцеву мету: фізичний вихід діаспори і переселення до Палестини, а досягнення національної автономії (або іншої форми забезпечення національних прав) у діаспорі було лише попередньою метою на шляху до остаточної мети.

У національному питанні Жаботинський стояв на позиції, яка була цілковито протилежна до шовінізму. Та “інтернаціоналістична інтерпретація націоналізму”, про яку згадувалося вище, була засадничою в його світогляді.

При тому він заперечував проти участі євреїв у загальнодержавних (тобто, фактично російських) опозиційних та революційних рухах. Він писав:

«Наша самостійна ініціативно-творча участь у визвольному русі Росії цілком і без залишку поглинається полем національного питання, – і на цьому полі ми ще маємо виокремити нашу ділянку. Виокремивши шляхом аналізу єврейських національних вимог їхню загально-принципову основу, ми маємо закорішити її в свідомості переважних політичних сфер Росії, знайти і об'єднати союзників, чий інтерес тією чи іншою мірою збігається з нашими інтересами.» (Підкреслення наше.-І.К.)

Розроблені Жаботинським політичні напрями (ми навели цитату зі статті, де ці напрями подано) були покладені в основи програми, ухваленої конференцією сіоністів імперії 1906 року в Гельсінгфорсі (Гельсінкі), коли сіоністську організацію було перетворено на партію.

Виступи Жаботинського з української проблематики почалися 1904 року. Розуміючи, що український народ є другим за чисельністю в імперії, а Україна є настільки важливою з економічного та стратегічного поглядів частиною імперії, що її доля є вирішальною для долі всієї імперії, він рішуче виступив за визнання національних прав українського народу. При тому він наполегливо заперечував тезу російських великодержавників про наявність “єдиного російського народу”, який складається з великоросів, малоросів та білорусів.

Оскільки керівники українських національних партій визнавали національні права єврейського народу, визнання з єврейського боку українських національних прав цілком перебувало в річищі тієї політики адекватної поведінки, яку проголошував Жаботинський, і він завжди підкреслював цей факт.

Водночас Жаботинський оголосив похід проти асиміляції єврейства і проти тієї ролі, яку євреї відіграють як знаряддя русифікації неросійських теренів Російської імперії і як союзники поляків у Східній Галичині, населеній переважно українцями. Він палко підтримував єврейсько-українську співпрацю, яка саме тоді розпочиналася в Галичині, і підкреслював, що така співпраця має бути взірцем для будівництва єврейської політики взагалі, а на Східній Україні – зокрема. Він писав 1906 року в журналі “Украинский вестник”:

«У чому має полягати єврейська допомога галицьким українцям? По-перше, в цілковитому розриві з поляками – не для того, зрозуміло, щоб віддати свої голоси українцям, а для того, щоб жити й розвиватися самобутньо та самостійно, не дозволяючи нікому “використовувати” себе для поневолення іншої сторони. По-друге,

– в *ствільній праці з українськими народниками для цілковитої демократизації спорохнявілого політичного ладу Австрії взагалі, а Галичини зокрема і особливо. По-третє, в підтримці східньо-галицьких автономістів, які домагаються *home rule* для цієї української половини нинішньої “коронної” Галичини».*

Як бачимо, в цих “по-перше”, “по-друге” і “по-третє” міститься ціла політична програма, дуже характерна для Жаботинського.

Далі в тій-такій статті він зазначає, що українці Галичини, у відповідь на підтримку з єврейського боку, мають підтримати визнання національних прав єврейського народу в Австро-Угорщині, включно з визнанням мови ідиш однією з мов офіційного вжитку.

Багато докладніше Жаботинський заторкнув українську проблему в серії статей, написаних 1910-1913 років. Це було пов’язане з двома цілковито різними нагодами, які для Жаботинського були, однак, взаємодоповнюючі, як дві різні аспекти боротьби за національні права і національну самобутність. По-перше, це був його публіцистичний “наступ проти асиміляції” (як він це сам називав), а по-друге, - 50-річчя смерті Тараса Шевченка, що його тоді відзначали в українській та російській пресі.

Виступи Жаботинського перетворилися на кількарічну дискусію між ним та відомим російським великодержавником, видатним діячем кадетської партії Петром Струве. Струве, як звичайно, наполягав на існуванні єдиної російської культури, яка є нібито спільною культурою трьох східнослов’янських народів і має панувати на всій території імперії,

виступав проти визнання української та білоруської мов за повноправні національні мови тощо.

У своїх статтях, найяскравішою серед яких є “Урок ювілея Шевченка” (“Наука з шевченкового ювілею”) Жаботинський розробив теорію російського великодержавництва і довів, що кожний народ є окремим народом у тому разі, якщо він має свою національну свідомість, і лише національна свідомість є фактором, який визначає існування нації. Оскільки українці та білоруси мають свою виразну національну свідомість (що в українців підтверджено, зокрема, існуванням великого національного поета Шевченка), то вони є окремими народами з усіма наслідками, які з цього випливають. Він писав у статті “Наука з шевченкового ювілею”:

«Шевченко є національний поет, і в цьому його сила. ( ) Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчості. Через це його так люблять одні і через це його так боляться інші, і ця любов, і цей страх були би анітрохи менші, якби Шевченко був свого часу не народником, а аристократом на зразок Гете або Пушкіна. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме це й робила) - і Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу. ( )

Шанувати Шевченка - значить зрозуміти й визнати, що нема й не може бути єдиної культури в країні, де живуть сто й понад того народів: зрозуміти, визнати, посунутися й надати законне місце могутньому побратимові, другому за силою в цій імперії».

Розуміння значення української проблеми в комплексі проблем імперії висловилися в часто повторюваній

Жаботинським думці: дальша доля імперії цілковито залежить від того, чи будуть український та білоруський народи рішуче й послідовно обстоювати свої національні права. Російський народ, який за переписом населення 1897 року становив близько 43% населення імперії (Жаботинський зазначав, що й ця цифра напевно перебільшена), не здатний самотужки втримувати імперію, якщо українці та білоруси безкомпромісно заявлять про свою національну окремішність і рішуче вимагатимуть для себе всієї повноти національних прав. Якщо росіянам вдасться прилучити українців та білорусів до “єдиного російського народу”, вони разом становитимуть дві третини населення держави, і це забезпечить російське панування на всій імперській території, – такий був типовий хід думок Жаботинського.

Таке розуміння внутрішньо-політичної ситуації в імперії привело його до певного трактування ролі та кінцевої поведінки євреїв, що висловлено, зокрема, в таких його словах:

«Я радив і раджу єврейству Півдня дуже і дуже зважати на те, що українці-піонери вбачають в обрусілих євреях головних русифікаторів міської України. Але чому треба з цим рахуватися? Ажніж не тому, що обрусілий єврей в Полтаві не має морального права розмовляти, читати й слухати драму по-російськи. А тому і лише тому, що керівні партії національного українства визнають право на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожний пробісок націоналізації єврейства. Ця позиція цілковито коректна. Ці люди – щонайменше, тепер – розглядають нас як рівноцінний народ. Ці люди будуть свої взаємини з нами – щонайменше, тепер – на ґрунті добросусідського співжиття. А коли йдеться про

добросусідські взаємини, тоді слід і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіди є неприємною або незручною така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право».

Як бачимо, Жаботинський закликав єврейство рахуватися з вимогами та потребами національно свідомого українства і відмовитися від ролі русифікатора неросійських теренів імперії, – від ролі, що її виконувала (здебільшого, несвідомо) русифікована частина єврейства по містах.

Проте, вітаючи національне відродження українства, Жаботинський передбачав і можливі небезпеки. Його непокоїв той факт, що український національний рух і сама ідея національного відродження українства не зустрічають належного розуміння й визнання ані з боку єврейського національного руху, ані з боку інших опозиційних рухів в імперії. Жаботинський вважав, що молодий національний рух наражається на небезпеку стати на небажаний і небезпечний шлях ненависті до інших народів, на шлях деструктивний, якщо інші політичні рухи не підтримають його, не виявлять зрозуміння й прихильного ставлення, якщо він не відчує себе в сприятливій атмосфері доброзичливості з боку інших політичних і національно-політичних сил. Жаботинський писав:

«Український рух, що зростає коло самого нашого носу, ми вважаємо чимось на зразок спорту: їм нехтуємо, нехтували і будемо, мабуть, нехтувати і після ювілею (мається на увазі ювілей Шевченка.-І.К.). Чито засліплення від самозадоволення, чи зашкарублість людської думки керують нашими діями, і внаслідок цього ми припускаємося грубої політичної помилки, якої не можна пробачити: замість того, щоб цей рух, величезний за своїми наслідками, розвивався за підтримки найвпливовіших кіл передового

суспільства і зникав бачити в них своє опертя, своїх природних союзників, – ми примушуємо його перебиватися своїми власними силами, гальмуємо його успіхи промовчанням і не увагою, подразнюємо і штовхаємо в опозицію до ліберального та радикального суспільства. Зростання руху це не зупинить, але понівечить це зростання, спрямувати його в найнебажаніше річище – ось що не важко і ось чого слід було би постерегтися».

Пояснюючи цю свою думку, Жаботинський писав, що чорносотенці, використовуючи піднесення націоналістичних настроїв в Україні, пропонують свій – шовіністичний і юдофобський – націоналізм і часто знаходять для нього ґрунт у широких масах, бо ліберально-демократичні сили – єврейські та інші – не пропонують українській масі ідеалів позитивного, творчого націоналізму, не підтримують пропаганду такого націоналізму, яка виходить з українських національно свідомих кіл; замовчуючи, ігноруючи діяльність і саме існування цих кіл, фактично відкривають шлях до чорносотенної пропаганди. Водночас, ці ліберальні та національно-демократичні неукраїнські сили не готують себе до неминучої зміни ситуації на Україні і до взаємин з українським національним рухом, який раніше або пізніше визначатиме політичну ситуацію на українській землі. Жаботинський попереджав:

«Найтяжчі наслідки для майбутніх взаємин на цьому величезному Півдні Росії можуть з цього народитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не врахуємо всієї величезності того масового феномену, що про нього нам нагадує ювілей Шевченка, і не пристосуємо до нього всієї нашої позиції, всієї нашої тактики в справах місцевих та державних».

Як відомо, російські ліберально-демократичні та соціалістичні сили не виявили бажання підтримати український національний рух, бо перебували, здебільшого, на позиції великдержавництва. Єврейські ж національні сили зрозуміли конечність підтримки українського руху занадто пізно. Внаслідок цього обидва народи – український та єврейський – прийшли до революційного вибуху 1917 року психологічно не підготовлені до ідеї співпраці, до ідеї спільності своїх інтересів, і це мало найнегативніші наслідки для обох народів. Попри співпрацю єврейських політичних партій з українським урядом 1917-1919 років, між обома національними рухами і народами існувало недовір'я і явно недостатнє взаємне розуміння, що сприяло трагічним подіям того часу.

Під час цих подій Жаботинський воював у складі створеного за його ініціативою єврейського легіону британської армії, і тому період революції та громадянської війни в Україні майже не відображений в його творах.

Але восени 1921 року він знову зустрівся з українською проблемою, коли уклав угоду з представником українського уряду Максимом Славинським про організацію при війську УНР єврейської жандармерії для оборони єврейського населення від погромів.

Коротко все зводилося до того, що при армії УНР, яка готувалася до нового походу на підрадянську Україну (на той час уряд УНР і 15-тисячне військо були інтерновані в Східній Галичині – на польській території), буде створено єврейську жандармерію, яка не братиме участі у воєнних діях, а матиме лише єдине завдання – оборону єврейського населення від погромів. Цю угоду було підписано Славинським від імені уряду УНР, а Жаботинським – від свого

власного імені. Справа в тому, що на той час Жаботинський був єдиним серед визначних єврейських керівників, хто був згодний провадити переговори з урядом УНР і мав настільки великий вплив, що міг очолити практичну організацію єврейської жандармерії.

Практично цей план не було здійснено, оскільки відбулося вторгнення українського війська на підрадянську територію. Але є дуже характерним, що єврейські політичні сили використали цей епізод для надзвичайно різких і тривалих нападів на Жаботинського. Його звинувачували, по-перше, в контактах з “погромниками”, покладаючи на український уряд відповідальність за погроми, а по-друге, – в тому, що він посварить сіоністський рух з більшовицьким режимом. Очевидно, обидва ці закиди були хибні. Щодо провини українського уряду в погромах, то слід було вдатися до докладної аналізи подій в Україні, тоді виявилось б, що провина Петлюри та інших найвищих українських керівників є спірною. Щодо надії на встановлення добрих взаємин сіоністів з більшовиками, то такі надії побудовано на нерозумінні справжньої природи більшовизму, який завжди був непримиренним ворогом сіонізму. Але подібний хід думок досі властивий значній частині єврейської громадськості, а особливо – її лівого крила

Отже, наука Жаботинського досі не засвоєна переважною частиною єврейських політичних сил у світі, як в Ізраїлі, так і поза ним. Однак, ця наука зберігає актуальність і залишається дороговказом для тих, хто займається проблемою єврейсько-українських взаємин, як і для тих, хто замислюється над проблемою єврейської національної політики.

ІІІ. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО–ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН 1917—1920 РОКІВ ТА 1926—1927 РОКІВ (ПІД ЧАС ПРОЦЕСУ ШВАРЦБАРДА)

Раніше говорилося про той оптимізм, який виник у багатьох єврейських національно-політичних колах в Україні в зв'язку з українським національно-державним відродженням і проєврейською політикою Центральної Ради 1917 року. Єврейські політичні партії радо увійшли до Центральної та Малої Рад. Це були п'ять єврейських партій, які фактично репрезентували все єврейство України: сіоністи, Бунд, Ферайнігте (об'єднана партія єврейських соціалістів), Поалей-Ціон і Фолькспартей. З цих партій три – Бунд, Ферайнігте та Поалей-Ціон – були соціалістичні, а Фолькспартей у більшості практичних питань підтримувала соціалістів. Лише сіоністи послідовно стояли на несоціалістичних позиціях.

Серед єврейських представників у Центральній Раді соціалісти становили 80%, що жадним чином не відповідало ступеневі впливу соціалістів на єврейські маси. На виборах до Українських Установчих зборів сіоністи одержали понад 70% голосів. Отже, маючи за собою понад 70% єврейської маси, сіоністи мали лише 20% єврейських представників в українських державних органах. Це сталося тому, що єврейські представники до Центральної та Малої Рад не були обрані євреями, а були запрошені українським керівництвом. А що серед українських керівників соціалісти становили величезну більшість, то вони й запросили переважно своїх ідеологічних побратимів з єврейських політичних кіл. Це мало негативний вплив на дальший перебіг єврейсько-української співпраці.

Справа полягала в тому, що серед єврейських політичних кіл саме сіоністи були найменше пов'язані з російським політичним впливом і з імперським уявленням і тому були готові йти найдалше в співпраці з українськими національними силами. Сіоністи, не будучи ідеологічно близькі до українських керівників-соціалістів у питаннях економічних категорій політики та класової боротьби, були дуже близькі до них у розумінні національних проблем, і це було важливіше, ніж ідеологічна близькість соціалістів. Адже українська революція була, насамперед, національною, а не соціалістичною.

Єврейські соціалістичні партії, а особливо Бунд, відчували свою спорідненість із загальноімперськими соціалістичними партіями більшою мірою, ніж з українськими соціалістами, тоді як сіоністи такої спорідненості не відчували. Отже, якби сіоністи одержали більшість серед єврейських представників в українських державних органах – відповідно до їхнього впливу на

єврейські маси, то це призвело би до багато тіснішої співпраці між єврейськими та українськими національними силами. І, напевно, жаден сіоністський діяч не перейшов би на бік більшовиків, як це сталося з деякими єврейськими соціалістами (як, проте, і з деякими українськими).

Готовність українських національних сил притягти національні меншості до українського державного будівництва була фактором історичного значення. Мав цілковиту рацію Моше Зільберфарб, коли він порівняв закон про національно-персональну автономію з досягненнями французької революції. На жаль, цю подібність можна продовжити: французька революція, проголосивши права людини, негайно почала масово рубати людські голови, а українська революція, проголосивши права національних меншостей, втонула в хвилі єврейських погромів.

Перші ознаки майбутніх непорозумінь і конфліктів з'явилися ще 1917 року, на першому ж засіданні

Центральної Ради, де обговорювали проект закону про національно-персональну автономію. Єврейська газета "Рассвет" так звітувала про обставини обговорення цього законопроекту:

«Засідання являло собою суцільну навіть не лайку, а якусь знущання з "меншостей", тобто з євреїв, які пхаються з якимись автономіями. Зал дихала не лише ненавистю, а й презирством і зустрічала єврейських ораторів не вигуками схвалення або незадоволення, а суцільним реготом. Щоправда, за кілька днів схаменулися, застєбнулися на всі гудзики і схвалили проект, але справжнє ставлення представників України виявилось саме на першому засіданні, коли в людей на язиці було те саме, що й на думці».

Можливо, в цьому звіті про засідання Центральної Ради фарби занадто згущені і якоюсь мірою дається взнаки антиукраїнське настановлення, але всі об'єктивні і проукраїнські настроєні автори, яких жадним чином неможна підозрювати в антиукраїнізмі, – Арнольд Марголін, Соломон Гольдельман, Йосеф Шехтман та інші одноставно стверджують, що єврейські діячі, які співпрацювали в українських державних органах, перебували у складному і неприємному становищі. Вони мусіли кожним своїм кроком доводити свою лояльність, перебуваючи під пильними і недовірливими поглядами з боку українців, і ця недовірливість постійно збільшувалася, доходючи часом до роздратування і відвертої ворожості. Про найважливіші рішення уряду єврейських членів уряду часто не повідомляли або повідомляли з великим запізненням, на найважливіші урядові засідання їх часто просто не запрошували. Чомусь представникам інших національних меншостей вибачали їхню байдужість або й ворожість до української справи, але від євреїв вимагали, щоб вони були

більшими патріотами України, ніж самі українці. Українська громадськість визнавала право російської та польської меншостей мати свою власну національну позицію, навіть таку, яка суперечить українським інтересам, але якщо виявлялося, що євреї також мають свою національну позицію, це трактувалося як державна зрада.

Причина цього полягала, імовірно, в політичній нерозвиненості української маси і частини провідної верстви, в наявності застарілих упереджень. Такі видатні українські особистості, як проф. Грушевський, Олександр Шульгін, Максим Славипський, Левко Чикаленко та інші перебували на високому політичному та ідейному щаблі і розуміли безглуздість тих звинувачень, які від кінця 1917 року дощем сипалися на голову єврейського народу, але численні інші українські діячі і українська селянська маса цього не розуміли.

С.Гольдельман так схарактеризував керівну верству, що висунулася в провід України на початку революційних подій:

«Керівна еліта, що стояла тепер на чолі українського національного руху, була, за своїм соціальним складом, здебільша дїтьми селян, сільських духовних та народних учителів. Ця верства встигла досягти певного рівня освіти і засвоїти собі світогляд модерного соціалізму та ідеали національного відродження європейських народів. Цей табір провідників національної революції складався переважно із дуже молодих людей – людей старшого віку були там одиниці, – часто студентів, яких захопила хвиля руху і наклала на них часто непосильні завдання і тяжку відповідальність. На ділі цей тягар виявився з часом надто тяжким для їх духових сил і здібностей».

Очевидно, були й такі українські сили, які намагалися

використати гасло антисемітизму, щоб згуртувати довкола себе українські народні маси. Такі сили були у війську, в керівництві вільного козацтва (Ковенко), серед гайдамаків, в партії соціалістів-самостійників тощо. Директорія від самого початку свого існування була змушена значною мірою спиратися саме на ці кола, бо в їхніх руках була військова сила. Хоча С.Петлюра, безперечно не був юдофобом і був людиною високих ідеалів, він за часів Директорії опинився в залежності від отаманів, значна частина яких була настроєна різко антиєврейськи, і тому його спроби боротися проти погромів були неефективні. Про це той таки С.Гольдфельман писав:

«Ця залежність від настрою солдатчини й гайдамаччини сприяла тому, що головна команда не сміла виступити проти погромних настроїв війська, щоб остаточно як їй здавалося, не загубити свого авторитету.

Отже, на нашій крові і нашій руїні тримався авторитет вищої військової влади. Явище, з котрим жидівська опінія ніколи не примириться, явище, яке довго не забудеться і принесе багато шкоди українській державності. На цій бездіяльності Головної Команди і Петлюри, на цьому пасивному відношенні до погромів і базуються ті твердження в єврейській пресі, що обвинувачують Петлюру в погромній співучасті.

Ці обвинувачення є безпідставні. Майбутній історик революції, який захоче обміркувати цю страшну криваву добу не однобічно, найде безумовно і оправдуючі мотиви для тієї пасивності українських керівників.

Він їх буде шукати в їхньому власному національному нещасті того

часу, коли їх власний народ від них одвернувся і єдиною їх надією були рештки їхнього війська. І вони, може, проти волі, з болем і жахом, мусли заплющити очі перед негативними сторінками цієї їх останньої слабкої надії – знову дістатися на свою, чужинцями окуповану територію, знову здобути симпатії народних верств, знову одержати можливість будувати свою національну державність . .

У цьому тексті Гольдфельмана помітно деяку суперечність, бо гірке звинувачення сусідує з виправданням. Таке роздвоєння було властиве єврейським колам, які підтримували УНР. Від того часу, коли в січні 1918 року в Києві сталися численні антиєврейські ексцеси, єврейство України відчуло, що воно ледве чи може розраховувати на українську владу як на гаранта порядку та своєї фізичної безпеки. Вбивство голови Спілки євреїв-воїнів Йони Гоголя військовим комендантом Києва і керівником вільного козацтва Ковенком було епізодом, який став певною віхою в українсько-єврейських взаєминах. Справа в тому, що Йона Гоголь був палким прихильником УНР і одним з тих єврейських діячів, які обстоювали єврейсько-українську співпрацю. Замість підтримати його і спертися на таких людей, як він, його та його заступника Боярського позвір'ячому забили на подвір'ї київської комендатури, коли вони прийшли туди просити захисту для єврейського населення від погрому. Цей випадок породив серед єврейського населення переконання, що антиєврейські ексцеси викликано не політичними причинами, а виключно юдофобією, – що єврей-прихильник УНР може бути забитий українським військом так само, як єврей-більшовик.

У тому, що справа полягає зовсім не в політичних звинуваченнях, євреїв переконувало також те, що політичні звинувачення змінювалися

за кожної влади, а погроми тривали. Прихильники УНР творили погроми під тим приводом, що всі євреї більшовики, більшовики робили погроми під тим приводом, що всі євреї підтримують УНР або денікінців, денікінці робили погроми під тим приводом, що всі євреї підтримують УНР або більшовиків. Отже, політичні звинувачення були лише прикриттям, яке змінювалося залежно від того, хто чинив погроми.

Керівники єврейських партій, які підтримували УНР, кілька разів звертали увагу керівників держави та армії на той факт, що звинувачення євреїв у масовому більшовизмі є безпідставні, що більшовицька армія складається з представників багатьох народів, і українці в багатьох більшовицьких частинах становлять більшість, у деяких випадках – навіть величезну більшість. Ба більше, два українські найкращі полки у повному складі перейшли на бік більшовиків, численні більшовицькі керівники були українцями (такі, як Ворошилов, Будьонний, Ю.Коцюбинський і безліч інших). Хоча серед більшовицьких ватажків було багато євреїв, вони не мали нічого спільного з єврейською масою і були зрадниками свого народу. Більшовицька політика не мала нічого спільного з єврейськими національними інтересами. Єврейська маса в Україні перебувала під впливом єврейських партій, які підтримували УНР, і жадним чином не могла перебувати під впливом більшовиків. Якщо трохи пізніше – 1919 та 1920 років – серед єврейських мас в Україні справді поширилася думка, що більшовики є меншим злом порівняно з іншими режимами, то це сталося тільки через те, що більшовикам вдалося створити враження, що вони є принциповими супротивниками погромів (попри те, що вони самі чинили іноді погроми). Євреї України в своїй масі жадним чином не поділяли більшовицької ідеології та практики, вони лише вирішили, що з кількох лих

треба обрати найменше. Якби влада УНР довела, що вона здатна придушити погроми, як це довели більшовики, єврейство України до кінця підтримувало би цю владу, і це створило б деякі передумови для стабілізації української влади, як і для зміцнення її авторитету за кордоном.

Це, звичайно, аж ніяк не заперечує того факту, що орієнтація євреїв на більшовиків як на рятівників від погромів була історичною помилкою, бо більшовизм врешті виявився не найменшим, а найбільшим з усіх лих. Але залишається незаперечним, що не більшовизм єврейської маси спричинився до погромів, а навпаки – погроми призвели до поступового сповзання єврейства в бік більшовизму.

Слід підкреслити, що всі ці факти (а це такі факти, які доведені численними документами того часу) слід згадувати аж ніяк не для того, щоб ганити будь-кого або вимагати від будь-кого каяття. Історію слід використовувати для того, щоб витягти з неї певну науку і не повторювати старих помилок. Аргольд Марголін у книзі “Україна і політика Антанти” висловлює думку, що УНР зазнала поразки з двох причин: через занадто лівий напрям її політичних керівників і через те, що не вдалося припинити погромів. Мені здається, що друга причина мала набагато негативніші наслідки, ніж перша. УНР загинула через анархію, безладдя, через те, що її ім’я і сама ідея української державності були скомпрометовані погромами. Значна частина народної енергії за того критичного часу була спрямована не на досягнення національних цілей, а па безглузде винищення і грабування євреїв, і це призводило до складу армії регулярній армії УНР, так і серед селянських повстанців. Врешті, не лише євреї, а й здорова і економічно активна частина української маси схилилася до думки,

що більшовики здатні найкраще забезпечити порядок і нормальне життя, і це призвело до того, що від 1918 року і до кінця визвольних змагань дедалі більша частина українців переходила на бік більшовиків. Як і за часів хмельниччини та гайдамаччини, винищення євреїв жадним чином не могло поліпшити національного, політичного чи економічного становища українського народу, але призводило до розкладу, руїни і, врешті, до поразки. Мав цілковиту рацію Левко Чикаленко, коли він сказав про погромницьки настроєних вояків українського війська: “Вони втоплять українську свободу в єврейській крові”.

Євреї через погроми втратили якусь кількість людей, але не зазнали поразки своєї національної справи. Для українців погроми були головним фактором, що призвів до поразки, і тому можна з певністю твердити, що головною жертвою погромів був український народ та його національна справа.

Досі український національний рух важко страждає від тієї поганої репутації, яка виникла внаслідок погромів. Він навіть страждає набагато більше, ніж для цього є історичних підстав. Більшовики, російські великодержавники і, на жаль, деякі єврейські кола зробили дуже багато для того, щоб скомпрометувати український національний рух і створити враження, ніби погромництво лежить у самій ідейній засаді цього руху. Для російських великодержавників та більшовиків така антиукраїнська пропаганда є доцільною, бо український рух є найбільшою загрозою для російської імперіалістичної ідеї. Для євреїв антиукраїнська пропаганда є шкідливою, і вони роблять велику помилку, коли, виходячи з суто емоційних спонук, підтримують цю пропаганду, надаючи послугу (несвідомо, звичайно) своїм лютим ворогам – більшовикам та російським чорносотенцям.

Проти антиукраїнського міту слід боротися, але не можна проти міту боротися іншим мітом. Таким мітом є поширене твердження, що українці під час визвольних змагань простягли дружню руку євреям, а євреї зрадницьки перейшли на бік більшовиків. Насправді це виглядало дещо інакше. Ідея, втілена в законі про національно-персональну автономію, справді була ідеєю простягненої руки, але дальша дійсність брутално закреслила ті чудові речі, які було покладено в підвалини української державності, і годі звинувачувати в цьому виключно євреїв.

З цього погляду дуже показовим є інший історичний момент, який поклав своє глибоке і болюче тавро на українсько-єврейські взаємини. 1926 року єврей Шварцбард забив у Парижі Симона Петлюру, а 1927 року паризький суд виправдав його.

Слід відразу зазначити: існують поважні підозріння, що Шварцбард був радянським агентом, але не можна казати про це, як про остаточно доведений факт. Хоча існують численні свідчення про зв'язок Шварцбарда з радянським агентом Володіним, про його більшовицьке минуле тощо, але доки не виконано докладного наукового дослідження всіх пов'язаних з цим питанням документів, не можна беззастережно твердити, що Шварцбард діяв як агент Москви.

Однак є незаперечним, що Москва використала вбивство Петлюри євреєм для шаленої пропагандної кампанії задля компрометації українського національного руху і посилювання українсько-єврейської ворожнечі.

Реакція української та єврейської громадськості на акт вбивства Петлюри і процес Шварцбарда може бути цікавим і повчальним прикладом для дослідження масової

психології. На жаль, лише більшовики вміло врахували і використали психологічне тло українсько-єврейських взаємин, а українці та євреї не встояли проти хвилі негативних емоцій і, врешті, постраждали внаслідок цих подій.

Шварцбард не був єврейським політичним діячем, і його ім'я було цілковито невідоме. Убивство в єврейській традиції завжди розглядалося як абсолютно неприпустимий для єврея вчинок, який за будь-яких обставин викреслює людину з числа членів єврейської громади. Отже, здавалося б, вчинок Шварцбарда мав бути засуджений єврейською громадськістю або, принаймні, не викликати співчуття. Але сталося прямо протилежне. Єврейська громадськість оголосила Шварцбарда героєм і ніби взяла таким чином на себе відповідальність за його вчинок. Без жадного сумніву, це могло статися тільки через те, що світове єврейство було важко травмоване погромами в Україні і підсвідомо потребувало якоїсь бодай символічної сатисфакції. Убивство Петлюри й стало такою символічною сатисфакцією. Для єврейсько-українських взаємин це мало фатальне значення, – можливо, ще більше, ніж самі погроми.

Українська емігрантська преса в своїй більшості, включно з паризьким журналом “Тризуб”, що висловлював погляди середовища Петлюри, зайняла спочатку цілковито коректну супроти єврейства позицію. Українські часописи наполягали на тому, що провину за цей злочин у жадному разі не слід покладати на єврейство в цілому, бо убивство Петлюри є справою рук тих, які хочуть остаточно погіршити українсько-єврейські взаємини. Аналогічну позицію спочатку зайняв і Жаботинський. У статті “Кримська колонізація”, опублікованій за кілька днів по вбивстві Петлюри, він писав:

«...ні Петлюра, ні Винниченко, ані решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають, "погромниками". Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю цей тип українського інтелігента-націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними вчиріс, разом з ними провадив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів - єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів південної Росії не переконують, що людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо це веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути, до правди, що причина полагає не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, а в об'єктивнім "антисемітизмі обставин».

Позиція Жаботинського, висловлена в цих його словах, не була підтримана єврейською громадськістю, і навіть його власний журнал "Рассвет", що виходив у Парижі, не цілком погоджувався з ним. Врешті під тиском єврейської громадської opinii і сам Жаботинський мусів дещо змінити свою позицію стосовно Петлюри, хоча він до кінця (як і журнал "Рассвет") наполягав на конечності єврейсько-української співпраці і висловлював прихильність до українського національного руху.

Для єврейської громадськості всього світу вбивство Петлюри і процес Шварцбарда були якимсь карнавалом помсти, а цілий світ сприйняв версію щодо провини Петлюри та українського руху в такому вигляді, як це подавала єврейська та радянська преса. І це означало нову трагедію у взаєминах між обома народами.

Проте майже до кінця процесу більша частина української преси за кордоном зберігала більш-менш стриманий тон стосовно

єврейського народу. Але виправдання Шварцбарда паризьким судом було тією останньою краплею, яка прорвала греблю. Виступи української закордонної преси після виправдання Шварцбарда набирають відверто антисемітського забарвлення, із загрозами на адресу єврейської меншості в Україні. Ось деякі приклади:

«Жиди кидаються тільки на слабих, на тих, що лежать на землі, і тому вони якраз вибрали Петлюру» ("Новий час", ч.122).

«Українському народові зроблено важку кривду, якої ми не можемо сховати до кишені. Перш за все для загладження пропасти, яка твориться між українцями і жидами, останні мусять дати сатисфакцію українському народові» ("Діло", ч.242).

«Завтра до цього може вже запізно, сьогодні - це є час (статтю написано ще перед вироком.-І.К.). Коли ж процес скінчиться оправданням убивці, - тоді про порозуміння з жидами говоритимуть тільки запродавці або ідіоти» (Д.Донцов у "Літературно-Науковому Віснику").

«За весь час паризького процесу всі жидівські газети і політики вили як гієни проти нашого народу. Зухвалий жидисько Торес, адвокат Шварцбарда, допускався на судовій залі щохвили образи нашого народу. А ті жиди, що були колись міністрами в уряді Петлюри, пішли тепер на більшовицьку службу і собі уїдають на Петлюру і на український народ» ("Українська громада").

«Український нарід добре запам'ятає собі це, і коли повстане суверенна українська держава, тоді буде винесений вирок не тільки в справі Шварцбарда, а й в справі всього жидівського народу, який гльорифікує тепер наємного вбивника. Але й тепер український нарід витягне

консеквенції. Для всіх без винятку українських політичних організацій співпраця з жидами повинна від нині бути виключена. З ворогом, який плямує наше національне ім'я і то в той час, коли Україну закуто в кайдани неволі, може бути тільки боротьба ("Українська нива", ч.59)

Можна зрозуміти те глибоке засмучення, що часом мало не сягало розпачу, яке було викликано вбивством Петлюри, виправданням убивці і антиукраїнською кампанією в пресі в багатьох країнах. Але якби навіть за таких сумних обставин українці втрималися на своїй попередній стриманій позиції і далі звинувачували б не єврейство, а виключно ворогів єврейсько-української співпраці, вони виграли б цей раунд пропагандистської боротьби, бо виглядали б політично розумнішими і гуманнішими, ніж усі ті кола, які розгорнули антиукраїнську кампанію. Але, на жаль, аж настільки політично виробленими і стриманими українці не виявилися. Вони не втрималися на своїй початковій шляхетній позиції і скотилися до юдофобських виступів, чим фактично підтвердили антиукраїнські твердження в єврейській і неєврейській пресі і дали своїм ворогам свіжий козир для дальшого проведення антиукраїнської пропаганди. Єврейська реакція на вбивство

Петлюри була суто емоційною і, отже, в ґрунті речі шкідливою для єврейських інтересів, і тут єврейство виявилось політично не на висоті. Але так само не на висоті виявилася українська громадськість за кордоном, коли вона піддалася так само емоційним спонукам і почала нападати на єврейство, хоча Шварцбард діяв явно не в єврейських інтересах. І, коли українська преса зображала хворобливу єврейську реакцію на вбивство Петлюри несподіваною і нічим з українського боку не викликаною, то це було не шире: видавці українських газет самі чудово розуміли, якими подіями в Україні викликано цю хворобливу реакцію єврейства на вбивство Петлюри.

Ці події мають свої глибокі наслідки, які даються взнаки донині. Якщо тепер ми думаємо про поліпшення українсько-єврейських взаємин і про справу української незалежності справу, потрібну не лише українському народові, а й всьому світові, - то ми маємо зробити висновки з тих історичних періодів, коли завдяки не лише акціям наших ворогів, а й завдяки нашій власній непередбачливості, зайвій емоційності, бракові політичного глузду в нас, між нашими народами посилювалася ворожнеча, безглузда і шкідлива для всіх нас.

Нью-Йорк.

ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Серед євреїв переважають сильні антиукраїнські настрої, котрі базуються як на історичних фактах, так і на стереотипізації. Джозеф Ліхтен, який тривалий час займався дослідженням українсько-єврейських стосунків, понад три десятиліття тому писав: “Тут ми маємо справу з проблемою, яка, перш за все, стосується людських почуттів . . . На протязі понад трьох століть одне покоління євреїв за другим виховувалися на концепції повинності українців у нерозбірливому антисемітизмі та нелюдських жорстокостях до євреїв . . .”¹ Він говорив про переважання узагальнень, почуття колективної провини й звинувачень.

Зві Гітельман у своєму нещодавньому дослідженні, присвяченому сприйняттю радянськими євреями українців, висловив припущення про “наявність певної готовності повірити в український антисемітизм” та про те, що єврейсько-українські стосунки великою мірою “зумовлені подіями минулого, що застигли у вигляді легенд”².

Так само сильні антиукраїнські почуття превалюють і в польському середовищі. Скажімо, професор Єжі Томашевський, який сміливо і відкрито заторкнув на сторінках польської преси складнощі у польсько-українських відносинах, зазнав різкої критики з боку своїх співвітчизників-поляків і навіть був звинувачений у зрадництві³.

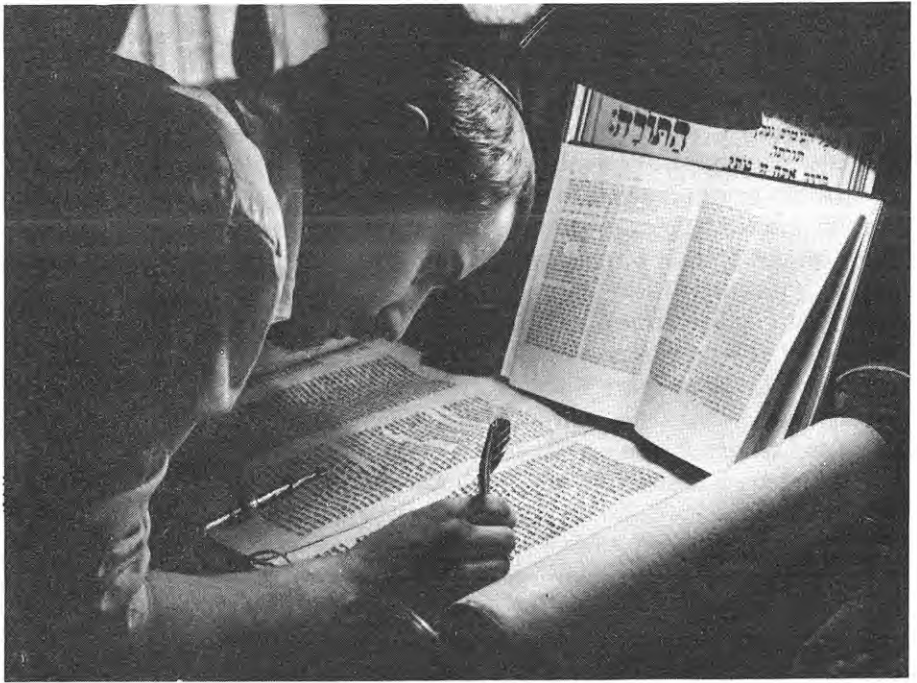
Багато євреїв, як і поляків, сформували надзвичайно негативне ставлення до українців; тож треба бути і обережним, і водночас сміливим, оприлюднюючи результати своїх пошуків та висловлюючи судження, які можуть бути багатьом не до вподоби. Почну з припущення, що історія українсько-єврейських стосунків є надзвичайно складною, тому, аби мати точну картину, характерну для того чи іншого історичного періоду або географічного регіону, видається необхідним здійснити чималу кількість досліджень монографічного типу. Якщо, наприклад, ми говоримо про українців та євреїв у Східній Європі в першій половині ХХ століття, то в цьому випадку ми маємо справу з двома великими групами фактів і проблем, пов’язаних, з одного боку, з Польщею, а з другого – з СРСР. Моєю метою є дослідити вельми специфічне й дещо вузьке питання, а саме: сприймання євреїв та їхній імідж в українській пресі Польщі у міжвоєнний період (1920-ті – 1930-ті роки). На моє припущення, це, бодай деякою мірою, відтворило тогочасне ставлення українців до євреїв. Значення такого дослідження подвійне: 1) воно здатне відтворити сучасне ставлення українців, і 2) сприяти нашому розумінню ставлення українців до євреїв в період Другої світової війни та голокосту. Як відомо, українці та євреї становили дві найбільші національні меншості у міжвоєнній Польщі, а відтак, цілком природним видається те, що стосунки між цими меншостями завжди впливали на польські справи. Більше того, на українсько-єврейські стосунки впливали, в свою чергу, проблеми найважливіших сусідів Польщі – Советської Росії на Сході та

Веймарської республіки, а згодом і нацистської Німеччини на Заході. Все це говорить тільки на користь того, що дослідження української преси в Польщі, крім висвітлення безпосередніх українсько-єврейських стосунків, прояснить також і вплив ширших чинників.

Газети і журнали, використані у цьому дослідженні, представляють увесь спектр українських політичних сил у міжвоєнній Польщі, крім крайньо лівих, тобто комуністичних, видань, яких не можна знайти на Заході. Треба відзначити, що більшість українських періодичних видань у міжвоєнній Польщі мала коротке життя; вони часто зазнавали утисків з боку офіційної влади Польщі. Щоденна газета “Діло” була, безумовно, найбільш важливим українським національним рупором у Польщі аж до часу припинення свого існування у 1939 р.⁴ Мої спостереження базуються на вивченні наявних річних підшивок соціалістичного “Громадського голосу”, центристської “Діло” й аж до правих націоналістичних видань, таких, як донцовський “Вісник”, “Українські вісті” та вульгарний часопис “Фронтом”.

Статті й коментарі, що мають відношення до євреїв, будуються на певній кількості добре визначених тем, які мають більш-менш постійну й тривалу політичну чи економічну природу або, навпаки, проваються конкретними одномоментними подіями. Так, редакційна начебто поміркованого “Діла” у вересні 1922 р. проголошувала: “Євреї у всьому світі підтримують тих, хто має силу й владу. На українських землях євреї постійно прислужували ворогам українського народу”. В редакційній євреїв звинувачується у русифікаторстві та колонізаторстві у минулому та в тому, що їх використовували як “зброю (в руках) кожного пригнобленика українського народу”⁵. В той же час у статті говорилося про “нового єврея”, про “людину національного відродження”. Отже, українсько-єврейська співпраця ставала можливою лише за умови протистояння євреїв чужому впливові (очевидно, польському).

Так звана “справа Штейгера”, яка проіснувала з вересня 1924 р. до остаточного рішення по ній у грудні наступного року, викликала певні відгуки в українській пресі. Як відомо, свідчення українців у згаданій справі та їх інформація про можливого вбивцю Ольшанського, котрі могли б полегшити виправдання звинуваченого – єврейського студента-юриста, не стали очевидним і недвозначним фактом. Про початкову стадію процесу “Діло” повідомила, не приймаючи жодної з сторін, м’яко докоряючи захисникам Штейгера за їх антиукраїнські наклепи на адресу можливих злочинців. Видання також відзначило той зиск, який дістала внаслідок судового процесу антисемітська преса⁶. Коли восени 1925 року цей судовий процес завершився, “Діло” виступила з різкою критикою захисту на процесі, підтримуваного євреями та сіоністами, зокрема на адресу радника захисту Рінгеля, за їх нападки на українських націоналістів та звинувачення останніх у колабораціонізмі з німецькими “хрестоносцями” (нацистами). Як стверджувала “Діло”, ці звинувачення мали на меті очорнити українські громади в цілому. Був створений новий союз єврейських пропольських асиміляціоністів, що діяв не так на захист Штейгера, як, перш за все, проти українців⁷. У жовтні 1925 р. Ольшанський – молодий українець, який з наказу Української військової організації здійснив замах на життя польського президента, визнав у Берліні цей факт, розповівши про його подробиці. Реакція “Діла” була двоїстою: виступивши з критикою УВО за здійснення судового процесу над невинною людиною, газета продовжувала нападки на “єврейські кола”, які “самочинно взяли на себе роль звинувачів нашої (тобто української) громади”. Особливо ятрив почуття українців той факт, що єврейські політичні діячі та єврейська громадська думка зробили все від них залежне, щоб показати полякам свою лояльність і вказати пальцем на винуватців – українців. Аргументація “Діла” супроводжувалася висловлюваннями, які

можна назвати симптоматичними для навіть поміркованого ставлення українців до євреїв. Заключні ремарки у “справі Штейгера” містили твердження, що “ця справа була перетворена на найважливішу подію у Європі та Польській республіці з усією типовою енергією, расовою ненавистю та відвертістю . . . ”⁸.

Головною подією 1920-х років стала польсько-єврейська “Угода” (1925р.), або “компромiс”, чи “договір”, між польською владою та Єврейським клубом (“Коло”) у Сеймі, за якою єврейська сторона обіцяла підтримувати певні польські інтереси та політичні кроки, тоді як польський уряд погодився на деякі “поступки” єврейській меншості у Польщі⁹.

Вже восени 1924 року “Діло” писала про “таємну гру (яка забезпечила об’єднання) двох полюсів – польських антисемітів та єврейських націоналістів” Чільною фігурою у цій зрадницькій антиукраїнській грі, за визначенням газети, став Леон Райх, на той час голова Єврейського клубу, представник галицьких євреїв. У статті східно-галицьких єврейських політичних лідерів брутално звинувачувало у колонізаторських тенденціях; містилися там і інсинуації щодо прислужницької природи євреїв, їхньої тенденції до ототожнення себе з представниками влади й сили (в цьому випадку, з поляками)¹⁰. Опублікований на початку 1925 р. в “Ділі” загальний аналіз ставлення євреїв до українців містив відомості про таке ставлення з боку різноманітних політичних угруповань польських євреїв, виділяючи окремо східно-галицьких сіоністських лідерів як аморальних опортуністів, зрадницька поведінка яких була смертельно небезпечною для місцевої більшості (в даному випадку – українців). Одночасно в статті наголошувалося на тому, що євреї, які проживали у Советській Україні, здійснювали там політику співпраці з місцевими українцями, зрікаючись русифікаторських нахилів¹¹.

У 1925 р. реакція українців на польсько-єврейське зближення досягла свого піку. Вкінці червня “Діло” писала: “Це злягання надміру чутливих семітів з надзвичайно гарячими антисемітами являє собою останній ступінь морального та етичного звородіння. Воно свідчить також про занепад сіоністської ідеї, про

ліквідацію єврейської нації як окремішності, з її ідеалами та ідеологічними прагненнями”¹².

“Новий час”, близький у поглядах до “Діла”, писав тоді: “Ще за часів польської історії євреї були кровопивцями (вошами), котрі являли для українського народу навіть більшу загрозу, ніж польська шляхта”. Такі епітети, як допошики, лихварі, паразити, – теж вживалися у цій статті. І “Діло”, й інші українські газети знов і знов критикували євреїв за відсутність у них солідарності з українцями та іншими національними меншостями в цілому в їхньому протистоянні польській більшості. При цьому превалюючим підтекстом було звинувачення євреїв у підлості й зрадництві.

Незважаючи на це, варто зауважити, що тоді, коли “Діло” і “Новий час” вживали свої образливі означення для всіх євреїв взагалі, соціал-радикальний “Громадський голос” атакував саме єврейських сіоністів”¹³.

Як уже зазначалося вище, важливими є не тільки українські коментарі як такі, але й їхня тональність. В описах євреїв, їхньої поведінки найбільш вживаними була тематика і символ, безпосередньо пов’язані із словами “діло” та “ділок”, що відповідало українізованому варіанту ідиш “гешефт” та “гешефтьяр”¹⁴. Ці і подібні їм вирази, вочевидь, сприяли виробленню чи кристалізації в українського читача власного сприймання євреїв. У довжелазній заключній статті з приводу вищезгаданої угоди “Діло” знов повернулася до колишніх звинувачень, які були непрямо пов’язані із особливостями сприйняття українцями українсько-єврейського минулого: “. . . колективний організм українського народу вкритий великою кількістю подряпин і ран, що їх підступно завдали “польські” та “малопольські” євреї”. У статті євреї подавалися як люди, що історично жили коштом українців, а відтак мусли пристосовуватися до більшості (тобто, українців), серед і за рахунок якої вони існують”¹⁵.

Іншою, вельми значущою темою для української преси 20-х років стало вбивство Симона Петлюри та наступний суд над Шаломом Шварцбардом. З цього приводу українські та єврейські історики висловилися діаметрально протилежно”¹⁶.

Однак, у контексті нашої дискусії важливою є не тільки історична правда (яка, звичайно, багато важить сама собою), але, пасамперед, ті образи й символи, котрі були генеровані згадуваними подіями. Сучасний дослідник українського націоналізму відзначив, що Петлюра, після його вбивства, “зазнав маттєвої трансформації в національного мученика і героя” і що його смерть “набула чітко виражених містичних обертопів”¹⁷. Саме зі сказаного вищевпливає необхідність вивчення реакції українців на смерть Петлюри та наступне виправдання Шварцбарда. Через кілька днів після вбивства “Діло” у біографічному нарисі, присвяченому Петлюрі, патякала на те, що сліди від вбивства тягнуться до “російсько-єврейських кіл”, де їх і треба шукати”¹⁸. Передовиця цього видання, під назвою “Мерзотний міф”, започаткувала загальну атаку на позиції єврейської преси в цьому питанні. В статті, зокрема, містилася заява про те, що “расове походження злочинця (спричинилося) до перетворення всієї єврейської та юдофобської преси па смердючу каналізацію, котра намагалася втопити у власних помыях громадську думку культурного світу Багата уява цієї східньої раси малює такі варварські сцени насильства з боку українського народу, від яких кров холоне в жилах – і це незважаючи па те, що український народ століттями возив на своїй спині майже третину світового єврейства”. Як і в інші подібні моменти історії, українська реакція, емоції українців базувалися на негативних образах минулих історичних стосунків. Іншим вельми важливим і типовим феноменом українсько-єврейських стосунків є той факт, що певні історичні моменти та фігури минулого сприймалися українцями та євреями діаметрально протилежно. Скажімо, з неприхованим гнівом стаття описувала

зганьблення євреями “героїчного періоду” в житті українців (тобто, намагань Петлюри досягти національної незалежності). Дійшло до повного заперечення “облудного міфу” про антиєврейські погроми українців та до протестів проти висунутих євреями звинувачень на адресу українців у колективній провіні останніх за загибель під час громадянської війни “якоїсь тисячі чи другої євреїв”. І знов євреїв називали російськими та польськими патріотами, носіями загарбницьких культур. Їх також звинувачувалося у приєднанні до ворогів українського народу, допомозі більшовикам у нищенні українців. Доходило навіть до звинувачень на адресу “світового єврейства” та до обурення погромами, влаштовуваними єврейською пресою проти неповинних ні в чому українців. Нижченаведена цитата, очевидно, можна розглядати як типову, що відтворює загальні антиєврейські настрої: “це (тобто, антипетлюрівські звинувачення з боку євреїв) є уособленням неприхованого, крикливого садизму, нестримного лиходійства та первісної люті всесвітніх хазяїв та всесвітніх рабів, але, перш за все, – рабів власної розперезаної натури”¹⁹. У зв’язку з цим цікаво зауважити, що, за словами редакторів “Діла”, редакція видання отримала численні листи від читачів з Польщі та з українських еміграційних осередків за кордоном, в яких висловлювалася підтримка позиції газети у справі Петлюри. Здавалося, що це вбивство та наступний вибух антиєврейських почуттів стали точкою єднання для української громади, яка доти мала певну розбіжність думок, а подекуди виявляла й відкрити ворожнечу між своїми членами²⁰. В цьому контексті примітно вирізнявся серед інших видань радикал-соціалістичний “Громадський голос”. В статті під назвою “Проти чорносотенства” газета звинуватила як єврейські, так і деякі українські періодичні видання у роздмухуванні ворожнечі у єврейсько-українських стосунках. Зокрема, звинувачувальній критиці було піддано такі українські видання, як “Новий час” та релігійна “Нова зоря” – їхня діяльність прирівнювалася до єврейських актів насильства проти Петлюри й Христа. Цілков у дусі соціалістичного класового підходу “Громадський голос” звернувся до читачів із закликом: “Українські трудівники повинні недвозначно відмежуватися від цих чорносотенних погромницьких верещань”^{20-а}.

Справа Петлюри-Шварцбарда поновно з’явилася на сторінках української преси у зв’язку з судовим процесом над останнім, котрий відбувся 27 жовтня 1927 року; при цьому аргументи й точки зору, які висувалися, знов базувалися на історичних аспектах сучасних і минулих українсько-єврейських відносин. Євреїв звинувачували у відверто негативному ставленні до української боротьби за незалежність, а єврейську пресу було затавровано за її екстремістську антиукраїнську позицію: “Вістря меча, направлене у спину українському народові, виблискує в кожному рядку єврейської преси, у кожному слові єврейських лідерів”²¹. І єврейська пропаганда, і єврейські фінансові структури, і єврейський “інтернаціонал”, котрий начебто користувався підтримкою французької інтелігенції, звинувачувалися у атакуванні “заюшеної кров’ю України”. І знову було повторене вже знайоме: “На жаль, всі євреї були й залишаються в таборі тих, хто має силу . . . , в таборі ворогів української державності, української культури; в таборі експлуататорів. Всі вони (євреї) були агентами чужих сил, представниками закордонних інтересів”²². У редакційній, опублікованій по ухваленню вироку, “Діло”, піддавши аналізу вплив наслідків суду на майбутнє українсько-єврейських стосунків, зробило висновок про те, що поведінка євреїв завдала непоправної шкоди цим стосункам. Газета відзначила також факт існування незначної єврейської меншості всередині величезної більшості українців, і те, що прірва між цими двома народами дедалі збільшується. Євреї, за словами видання, мусили зрозуміти, що вони живуть па національній території українців²³. А через кілька днів світ побачила значно поміркованіша редакційна стаття авторства Дмитра Левицького, президента УНДО. В ній визнавалося, що

евреї постраждали на українській землі; автор редакційної поклав відповідальність за це на окремі елементи всередині українського населення та на українських лідерів. Закінчувалася стаття у миролюбному тоні, надією на краще майбутнє для стосунків між двома народами та визнанням потреби українців та євреїв у співробітництві та дружбі²⁴.

Превалюючим у проблемі ставлення до євреїв стало для української преси 30-х років питання економічної напруженості між українцями та євреями, які проживали у Східній Галичині. Вся політика, всі заклики українців з цього приводу мали на меті максимальну економічну кооперацію між українським населенням регіону; це, в свою чергу, стало причиною зростання суперництва з євреями – власниками магазинів та шинків у невеликих містах та в селах Галичини. Було кілька спроб вижити з своєї землі кількох єврейських фермерів. Значне зростання українського кооперативного руху у різних галузях виробництва й торгівлі супроводжувалося публічними пропагандивними заходами під гаслом “кожному своє” та, в окремих випадках, антиєврейськими терористичними актами.

Періодичне видання “Джуїш кронікл” (“Єврейська хроніка”) надрукувало в січні-лютому 1934 р. цикла репортажів свого польського кореспондента Джоеля Канга. Цикл мав спільний заголовок – “Український тероризм”. У ньому розповідалося про різні аспекти й форми антиєврейських проявів з боку українців Східної Галичини; а ситуацію, в якій опинилися тамтешні євреї, було кваліфіковано як “антиєврейське пекло”²⁵. Невдовзі ці репортажі передрукували й інші газети. “Діло” й “Новий час” відверто виступили проти, як вони писали, тотальної антиукраїнської кампанії. При цьому “Діло” наголошувало саме на економічній основі українсько-єврейських стосунків та на “аномальності єврейського економічного панування на території, що етнографічно належить українцям”. Газета звинуватила євреїв не тільки у монополізації шинкарства, але й у тому, що вони надали єврейського архітектурного та національного характеру тамтешнім (українським) містам²⁶. Стосовно ж українського антисемітизму видання підкреслило: мали місце лише спровоковані неонаціоналістичною молоддю окремі випадки, які дістали сувору критичну оцінку з боку УНДО та “Діла”. “Ціла організована українська громада, – зазначала газета, – стоїть осторонь цих діянь і висловлює своє негативне ставлення доних . . .” На переконання “Діла”, повторювані євреями звинувачення всіх українців у антисемітизмі лише сприятимуть перетворенню українців на справжніх антисемітів²⁷. Наступні матеріали – анонс та стаття, написані з цього приводу керівництвом УНДО та редакцією видання, містили різку критику на адресу антиукраїнської кампанії, розв’язаної у єврейській пресі і, зокрема, статей в “Джуїш кронікл”, які, на думку авторів допису, специфічно впливали на світову громадську думку. І знов “Діло” висловило своє глибоке невдоволення ставленням євреїв до українців; при цьому винуватцями зародження ненависті українців до євреїв газета називала останніх. Було там згадано й про те, що в багатьох читацьких листах до редакції “Діла” містилися скарги на адресу євреїв за об’єднання ними своїх інтересів не з інтересами українців, але з інтересами поляків²⁸. Пролунала й критика “Нового часу” в бік “Джуїш уклі” та її польського кореспондента, цього разу – з приводу розповсюдження фальшивих звинувачень та розв’язання антиукраїнської кампанії. Як писав “Новий час”, головною метою цих дій з боку місцевих євреїв були не так міркування тактичні, як мотивація прохання польських євреїв до світового єврейства по допомозу. Але антиєврейська кампанія, якщо вона взагалі існувала, була започаткована польськими націоналістами – членами націонал-демократичної партії (ендеками)²⁹.

У другій половині 30-х років українська преса писала про зростання

антисемітських настроїв серед поляків та про запровадження в ті часи у Польщі антиєврейського законодавства. Помірковане “Діло” попереджало певні прошарки місцевої української громади проти передчасних радощів та ейфоричних сподівань, аргументуючи це тим, що “українці не зможуть повністю замінити євреїв . . . (прийдуть) часи, коли деякі професії та робочі місця будуть повністю недосяжні для українців”. Адже обидва народи – як український, так і єврейський – мають однаковий статус: статус народу без держави³⁰. Стаття на цю тему мала й відповідний заголовок, який просто попереджав: “Після євреїв – наша черга”. У статті згадувалося, зокрема, про те, що саме українське, а не польське духовенство виступило проти антиєврейських проявів³¹. А “Діло” в той час, з неприхованим жалем відзначило на своїх сторінках, що від польсько-єврейської угоди 1925 р. не залишилося нічого³². Однак, газета писала й про те, що українці ніколи не будуть об’єднуватися з поляками на основі антисемітизму; видання заклиало єврейську та українську громади в Польщі до консолідації³³. 1930-ті роки і, зокрема, друга їх половина, охарактеризувалися чітко визначеним зменшенням обсягу й впливу лівацьких та поміркованих українських видань за одночасного посилення впливовості праворадикальної націоналістичної преси. Тут слід урахувати й те, що на згаданих тенденціях позначилися, з одного боку, українська політика советського режиму, а з другого, – зростання в Європі звторитаризму, фашизму й нацизму³⁴. Антирадянські та пронацистські настрої, що зростали серед місцевих українців, з часом акумулювалися, проявляючи себе не тільки в ставленні українців до євреїв, але й у матеріалах, які з’явилися в українській пресі.

Підтвердження наведеної думки дає “Вісник” – найбільш відоме ідеологічне та літературне видання у Східній Галичині, яке виходило у Львові під редагуванням Дмитра Донцова. Біограф Донцова впевнений: “Вісник зіграв важливу й велику роль у формуванні української духовності на всіх українських землях у міжвоєнний період”. До того ж видання мало значну читацьку аудиторію, особливо у середовищі студентів та представників вільних професій. Отже, згаданий часопис можна було б назвати найвпливовішим виданням-місячником кіл української інтелігенції^{34а}. У міжвоєнний період політичні інтереси Донцова недвозначно перемістилися до елітарності, фашизму та крайнього націоналізму. Сам Донцов не тільки мав величезний вплив на молоде покоління, але й значною мірою впливав на хід української політичної думки. Його радикалізація певною мірою була зумовлена “справою Петлюри”. Поступово ставлення Донцова до євреїв стало навид’ємним компонентом його загального світогляду³⁵. Так, уже в 1926 р. Донцов писав: “ євреї є винні, жахливо винні як такі, що сприяли утвердженню російського панування на Україні”. І ще – з приводу звинувачень євреями українців як ініціаторів єврейських погромів: “Чого бояться ті гієни? А, погромів Втім Яких погромів? Не було погромів на Україні. Там була громадянська війна ”³⁶. Важко сказати одразу – чи було єврейське питання центральним у ідеології Донцова; однак упродовж тридцятих років воно постійно з’являлося мало не в кожній з його статей, вміщених у “Віснику”. Про що б не йшла мова – про “об’єднаний фронт”, Францію або, тим більше, про Советську Росію – ніколи не забував він згадати про єврейський елемент. Одним з типових способів робити це було вживання єврейських прізвищ у принизливій та іронічній манері. Скажімо, коментуючи в 1934 р. тактику “об’єднаного фронту”, Донцов писав: “Французька соціалістична партія та російська соціал-демократія (меншовики), тобто блюми і абрамовичі, створили з московськими бандитами об’єднаний фронт”. У цьому контексті він писав також і про “радісний виск, який підняв джаз-банд масонсько-єврейської преси на честь об’єднаного фронту та Кремля”. З ненавистю і сарказмом писав він про “цих троцьких, бела кунів, самуелів, ейслерів” – “тих іноземців , які

насмілилися диктувати іншим своє соціальне, політичне та культурне кредо”; перераховував він у своїх дописах і сучасних “лицарів меча”: “радеків, кагановичів, берій (?) та цедербаумів”³⁷. Коментуючи у 1935 р. (очевидно, під псевдонімом) вбивство нацистського чиновника у Швейцарії, здійснене студентом-євреєм (Давідом Франкфуртером), Донцов з обуренням таврував усіх євреїв взагалі: “ми точно знаємо, що постійним бажанням Ізраїлю є підірвати традиції інших народів”. Обговорюючи впливовість єврейської громади у Великобританії та Швейцарії, він дійшов такого висновку: “Цим покидькам світового масштабу ще не вдалося вгризтися в твердиню нового Риму (Англію) Франкфуртери не змогли перетворити Швейцарію на відправний пункт своїх темних інтриг Але сьогодні голіафи далеко не такі дурні, якими були вони колись у минулому”³⁸.

Хоча сам Донцов та його “Вісник” писали про вплив євреїв та їхню підірвувальну діяльність у різних країнах і суспільствах світу, головне вістря його пера було спрямоване саме проти зв’язків між євреями та більшовиками, які, звичайно, виставлялися у вигляді зловісної змови проти людства і, зокрема, проти українського народу. Типова тактика Донцова в цьому випадку полягала у використанні прізвищ вищих советських керівників єврейського походження з наступним змалюванням їх у вигляді “традиційних” євреїв. Скажімо, Максим Литвинов, советський міністр закордонних справ, став у Донцова “емігрантом з Білостоцького гетто – Литвиновим-Валахом”, а Карл Радек – “Радеком-Собельзоном (згодом Тарновим)”³⁹.

Донцов часто говорив про три “зловісних” інтернаціонали – соціал-демократичний, комуністичний та єврейський, як про ворогів українського націоналізму. Так, у 1934 році в одній із своїх статей Донцов зазначав: “Перш за все, нам необхідно переконатися в тому, що Україна не перетвориться на осідок міжнародного соціалізму. Україна міжнародної пролетарської солідарності – це Україна “міжнародних каналів”, це – Україна шварцбардів, піпкасів, красних та блюків”. І далі: “Нам треба переконатися в тому, що вищі кола українського суспільства не будуть єврейськими, що серед них не буде людей (або членів секти), котрі отримуватимуть директиви від міжнародного жидівства, яке активно підтримувало не тільки більшовизм, але експропріацію нашого селянства на користь своєї раси”⁴⁰.

Однак, хоч Донцов вочевидь зазнав впливу фашистських і нацистських поглядів на євреїв, його ставлення до євреїв було другорядним щодо ставлення до більшовиків, на відміну від сприймання євробільшовизму Гітлером. У середині двадцятих років він писав: “Євреї таки винні, жажливо винні в тому, що вони допомагали російському пануванню утверджуватися на Україні”, але – євреї не можуть бути винними у всьому. Справжнім винуватцем всього є російський імперіалізм”⁴¹. Стаття, що з’явилася у “Віснику” в 1938 році, була присвячена саме цій темі: “Наївні антисеміти, котрі вірять у “жменьку євреїв-узурпаторів, які правлять цілим російським народом”, котрі тупо аналізують більшовизм, зводячи його до іудаїзму, не в змозі зрозуміти, що “єврей” є наслідком, а не причиною; що він є вторинним за походженням паразитичним феноменом Сини Ізраїлю вкорінюються тільки там, де є підходящі умови, де суспільна структура має вади, де нехтується національною та людською автентичністю . . . , де прижилися загальна деморалізація та расовий занепад Вавілонська державна структура у російському варіанті створює ідеальні, райські умови для Ізраїлю. Ось чому світове жидівство вважає СРСР найкращою модифікацією Росії”. Стаття провіщала швидкий кінець владарюванню в СРСР національного конгломерату та його прибічників”⁴².

Советські чистки та судилища, які відбувалися в тридцяті роки, призвели до появи в українській пресі численних коментарів стосовно євреїв. Так, “Новий час” називав Япа (Івана) Гамарника (видатного воєначальника, який здійснив

самогубство під час чисток) “одеським хлопчиком-євреєм Янкелем Гамарником”, жорстоким придушувачем України в 1918-1925 рр. А генерала Йону Якіра (якого заарештували й розстріляли) було подано як “шмонтес лойна якір”⁴³. В статті про Белу Куна (єврея з походження, лідера більшовицької республіки в Угорщині, яка недовго проіснувала в цій країні) наголошувалося: “Бела Кун, справжнє прізвище якого – Коен – угорський єврей, комуніст . . . , дегенеративного вигляду, але дуже талановитий демагог і конспіратор. Садист.” Видання звинувачувало його у переслідуванні та вивезенні українців з Кримського півострова, а відтак – у polegшенні заселення цього краю євреями, якому сприяли євреї-мільйонери Америки. Його знищення Советами газета лаконічно прокоментувала: “собаці – собача смерть”⁴⁴.

Однак, у той самий час “Діло” намагалося диференціювати пропоновані читачам підходи до існування євреїв за советського режиму. Коментуючи у 1938 році зміну ставлення у Європі до євреїв, видання зазначало: “В українській громаді немає якогось особливо ворожого ставлення до євреїв. Ми не можемо звинувачувати польських євреїв за те, що їхні браття у Більшовії під проводом Лазара Кагановича поневолюють транспіровських українців оскільки єврейські націоналісти в Польщі не можуть впливати на своїх братів по вірі у СРСР . . . Ми не ототожнюємо легальні єврейські організації (у Польщі) з (єврейськими) молодчиками в КПЗУ (Комуністична партія Західної України), ми також певні, що національне жидівство знаходиться у ідеологічній опозиції до цих молодчиків”⁴⁵.

Яким же було ставлення Донцова та його “Вісника” до Гітлера та нацистської ідеології? Очевидним є те, що Донцов був полум’яним прихильником суцільного націоналізму, пропагованого фашистськими ідеологами у міжвоєнній Європі. Він закликав до національного активізму, наголошуючи на важливості національного цілеспрямування та вихваляючи ідею “сильної людини”. В той самий час він не мав чітко сформульованого філософського підходу до проблеми, а його світогляд являв собою радше збірку коментарів та точок зору з різних

питань і проблем, які здавалися йому надзвичайно важливими, але насправді були добряче приправлені сильними емоціями. Навряд чи хтось знайде у “Віснику” чітку ідентифікацію з гітлеризмом чи нацизмом, хоча загальне порівняння зробити можна. В кінці тридцятих років Донцов неодноразово критикував вплив євреїв на політику та лідерів тих чи інших держав, намагаючись наслідувати Гітлера. Отже, “Вісник” звинуватив Сполучені Штати та Францію у самоідентифікації з антигерманськи настроєними єврейськими колами “як синів Ізраїлю”. При цьому застосовувалася стандартна тактика писання, властива Донцову: “едді кантор, міс дороті томпсон, брати маркса, Чарльз Чаплін – усі розпочали наступ проти нацистських варварів”. У статті розповідалося про “120 мільйонів арійців за океаном, що перебувають під ярмом Ізраїля” та про жажливу силу “єврейського навіювання”. Коментуючи аитинімецьку критику, “Вісник” завжди протиставляв поодинокі вбивства у нацистській Німеччині масовим знищенням у СРСР⁴⁶.

У довжелезній статті під заголовком “Загадка III рейху”, яка побачила світ за кілька місяців до початку війни, Донцов, здається, сприйняв гітлерівський аналіз ролі євреїв у світових стосунках. Він повністю погоджувався з Гітлером у тому, що три елементи були безпосередньо винні у небезпечній хворобі німецького національного організму: веймарська буржуазія, соціал-демократія та міжнародне жидівство, яке, “немов сарана спустилося на розорену землю з тим, аби експлуатувати її . . . , отруїти її отрутою порнографії, гедонізму . . . , чистого мистецтва, та й просто – духом більшовизму”. Донцов повністю погоджувався з Гітлером та Розенбергом у тому, що німецька демократія та соціалізм були насправді створені євреями, контролювалися ними у їхніх власних корисливих інтересах. “Захопивши пресу, театр, мистецтво, кіно, вони (євреї) кастрували дух німецького народу . . . .” Такі євреї, як Адлери, Лібкнехти та Фейхтвангери були громадянами світу, ізраїльськими раввінами, котрі заразили собою німецьку пресу та літературу духом космополітизму. Навіть Генріх Гейпе був найпершим ворогом Німеччини. Донцов не стидався висловлювати своє захоплення Гітлером та маленькою елітарною групою його прихильників, котрі завдяки своїй нездоланній силі волі змогли “повернути німецькому народові втрачену віру”. І все це було зроблене, незважаючи на “мільярди синів Ізраїлю”. Ізраїль був змушений “схилити свою голову” перед новою вірою і владою Німеччини. Остаточна розгадка таємниці гітлерівського III рейху, за Донцовим, полягала у героїчному дусі, силі волі та почутті важливості власної місії, притаманних невеликій групі людей. Переносючи ці ідеї на українську ситуацію, Донцов дійшов висновку, що “. . . остаточне право перемогти в історичному розвитку належить тим народам, які в змозі зростити в своїх надрах таку групу людей . . . ”⁴⁷.

“Українські вісті”, газета націоналістичного спрямування, у 1930-х роках намалювала вельми непривабливий портрет євреїв. Це можна було побачити з статей та інших матеріалів на єврейську тематику, а також з різного роду фельєтонів. Очевидно, газеті подобалося зростання негативного ставлення до євреїв у Німеччині, Італії, Угорщині та Румунії та відмова інших держав підтримати євреїв у скрутну для них годину. Євреїв змальовували у вигляді експлуататорів українців та мерзенних, пробільшовицькому настроєних покидьків⁴⁸. Особливого наголосу набули антиєврейські інтонації у 1938-1939 рр. Частково це було пов’язане з короткобжиим, але вельми напруженим ідеологічно та емоційно епізодом встановлення української автономії у Закарпатті. Один з авторів писав про “каправих жидівок” (маленьких єврейок з вибалушеними очима), “малих жиденят” та їхніх “пейсатих батьків”, які живуть у бруді та хворобах⁴⁹. Такі п’сання давали українському читачеві те, що начебто респектабельний “Вісник” намагався розповісти на більш високому політичному

та ідеологічному рівні. Євреї у Карпатській Русі, а також єврейська преса виставлялися ворогами української незалежності, прибічниками мадяризації та чехізації цього регіону. Часто-густо до них зверталися, як до “жидків”⁵⁰. Стаття обговорювала проблему, “як жиди пауперизували Карпатську Україну”⁵¹.

Говорячи про нацистську Німеччину та її ставлення до євреїв, треба згадати й про те, що помірковане “Діло” не мало усталеної точки зору. 1936 року воно опублікувало звернення уніатського єпископа Івана Бучка, в якому той виступив проти антисемітизму, звинувачуючи гітлерівців у новому язичництві та у гріху спалення книжок. Бучко виступив на підтримку гнучкої антинацистської політики німецького кардинала Фаульхабера та австрійського кардинала Іннітцера⁵². Однак уже через два роки “Діло” заговорило про “...прихильне ставлення Третього рейху та його фюрера до української проблеми” і засудило зображення УНДО як германофобської організації, на кшталт польських ендеків та гітлерофобів-євреїв. Видання навіть дійшло до виразів типу: “...ми не належимо до антинімецького ендеко-єврейського фронту”. Газета віддала належне Німеччині за її інтерес до України та за її ненависть до Росії. Статті рекомендували читачам послуговуватися у своїх висновках, перш за все, національними інтересами українців. Висловлювалися навіть сподівання на можливу війну, оскільки “будь-яка війна у Східній Європі повинна принести активізацію та актуалізацію української проблеми”⁵³.

Якщо “Діло” було в числі поважаної середини видань, що писали про цю проблему, а “Вісник” – політичним націоналістичним журналом ідеологічного спрямування, газета “Фронтом” була прикладом найбільш нерозбірливого, надзвичайно спрощеного друкованого органу з усіх, що впливав на розум українців. Ця газета давала зразок найбільш вульгарного, порочного підходу до єврейського питання, який набув поширення у другій половині 1930-х років. У газеті майже не було статті, яка б не мала заголовка, що таврував би євреїв як найбільше у світі зло, поєднуючи їхнє ім’я з комунізмом та більшовизмом. У той час, коли “Вісник” писав про єврейських діячів, які мали міжнародне визнання, “Фронтом” не гребувала обговорювати аморальні вчинки сусідів та роботодавців євреїв. Статті та коментарі супроводжувалися коміксами та карикатурами антиєврейського та антибільшовицького змісту. У розділі реклами та оголошень містилася об’ява про те, що “єврейські фірми та підприємства є матеріальним базисом комунізму. Ось чому жоден чесний українець ніколи не має справи з ними. Ми не подаємо реклами для єврейських фірм”⁵⁴. “Фронтом” був настільки екстремістськи настроєний у своїх антиєврейських пропагандистських вихватках, що навіть “Голос нації” – інше націоналістичне українське видання – звинуватило його у створюванні погромницької атмосфери⁵⁵.

Огляд української преси у міжвоєнній Польщі вказує на чітку диференціацію та диверсифікацію у висвітленні єврейської теми, певному спрямуванні друкованих матеріалів та в добірці тематики для статей. Одночасно можна зробити висновок про те, що найбільшої інтенсивності антиєврейська тема набула у 1930-ті роки, особливо у їхній другій половині. З одного боку, статті в українській пресі прагнули відтворити погляди, поширені на той час серед місцевих українців, однак, з другого боку, вони самі формували ці погляди. Видається надзвичайно важким точно визначити читацьку аудиторію згаданих видань та впливовість публікованих ними матеріалів, тобто – те коло населення, до якого тим чи іншим шляхом доходили матеріали української преси. Ми можемо припустити, що українська преса чимало спричинилася до сприйняття українцями антисемітської ідеології та пропаганди нацистів, що, в свою чергу, бодай частково вплинуло на ставлення українців до євреїв у часи другої світової війни та Голокосту.

Я хотів би подякувати професорові Богдану Будуровичу, панові Доу Сольчанику та Канадському інституту українських студій за їхню допомогу та щире підтримку мого дослідження українсько-єврейських стосунків у Польщі міжвоєнного періоду.

Переклад з англійської
Валерія Іжакевича

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Ліхтен Дж. Дослідження українсько-єврейських відносин // *Анали Укр. акад. наук та мистецтв у Сполучених Штатах Америки*. – Уінтер-Стрінгс, 1956. – С. 1160, 1162.
- ² Гітельман Зві. Сприймання сучасними євреями українців у Радянському Союзі: деякі емпіричні спостереження // *Мак-Маст. ун – т, м. Гамільтон (Онтаріо) // Доп. на Макмастерській конференції з єврейсько-українських стосунків у історичній перспективі*. – 1983. – Жовт. – С. 32-33.
- ³ *Нерт*. – 1984. – Листоп. (№231). – С. 16-19.
- ⁴ Найкраща дослідницька праця про українську пресу в міжвоєнній Польщі – див.: Еугеніуш Місіло. *Праса українська в Полске (1918-1939 рр.)*. – Кварт. історії пол. преси. – Т. 23, №4. – С. 57-88. Див. також: Едвард Д. Випот. *Праса міжвоєнної Польщі, 1918-1939 рр.* (з неопублікованого), 1983.
- ⁵ *Діло*. – 1922. – 12 верес. – С. 1.
- ⁶ *Манівцями*. // *Діло*. – 1924. – 29 верес. – С. 1-2.
- ⁷ *Сіоністичні прокуратори*. // *Діло*. – 1925. – 5 листоп. – С. 2.
- ⁸ *У новій фазі* // *Діло*. – 1925. – 22 груд. – С. 2. Для докладнішого опису та аналізу “справи Штейгера” див.: Коржеч П. *Діло Штейгера*. // *Сов’єт джуїш еффейрз*. – 1973. – Т.3, №2. – С. 38-57.
- ⁹ *Див.*: Ландау М. *Євреї як національна меншість у Польщі, 1918-1928 рр.* – Єрусалим, 1986 – С. 209-258.
- ¹⁰ *На похилій площині*. // *Діло*. – 1925. – 4 січ. – С. 1-2.
- ¹¹ *Наше жидівство*. // *Діло*. – 1925. – 4 січ. – С. 1. Про ставлення євреїв до українізації в СРСР у сер. 20-х рр. див.: Альтшулер М. *Між націоналізмом та комунізмом*. – Тель-Авів, 1980. – С. 155-177.
- ¹² *Асимілянти та асимілятори* // *Діло*. – 1925. – 27 черв. – С. 1-2.
- ¹³ *Для огляду української преси по даній тематиці див.*: *Споріднені душі* // *Діло*. – 1925. – 30 черв. – С. 1-3.
- ¹⁴ *Див.*, наприклад: *Політичні краков’яки* // *Діло*. – 1925. – 1 лип. – С. 3-4.
- ¹⁵ *За польськими плечима* // *Діло*. – 1925. – 7 лип. – С. 1-2.
- ¹⁶ *Див.*, напр.: Гунчак Т. *Переоцінка Симона Петлюри та українсько-єврейських стосунків, 1917-1921 рр.*; Чайковські З. *Відновлення*. // *Джуїш соушл стадіз*. – 1969. – Т.31. – С. 163-213.
- ¹⁷ *Мотиль А. Поворот вправо. Ідеологічні причини та розвиток українського націоналізму, 1919-1929 рр.* – Нью-Йорк, 1980. – С. 49.
- ¹⁸ *Носії великої ідеї* // *Діло*. – 1926. – 29 трав. – С. 1-2.
- ¹⁹ *Огидна легенда* // *Діло*. – 1926. – 30 трав. – С. 1-2.
- ²⁰ *Велика втрата* // *Діло*. – 1926. – 5 черв. – С. 2.
- ^{20-а} *Проти чорносотенства* // *Громадський голос*. – 1926. – 26 черв. – С. 2.
- ²¹ *Подвійна бухгалтерія* // *Діло*. – 1927. – 27 жовт. – С. 1.
- ²² *Самоціль* // *Діло*. – 1927. – 28 черв. – С. 1.
- ²³ *Сталось* // *Діло*. – 1927. – 29 жовт. – С. 1.
- ²⁴ *Левицький Д. Після паризького процесу* // *Діло*. – 1927. – 2 листоп. – С. 1.
- ²⁵ *Джуїш кронікл*. – 1934. – 19, 26 січ., 2, 9, 16 лют.

- 26 Антисемітизм українців та небезпечна гра жидів // Діло. – 1934 4 лют.
- 27 Частина II вищезгад. статті // Діло. – 1934. – 5 лют.
- 28 Протиукраїнська жидівська кампанія триває досі // Діло. – 1934. – 12 лют.
- 29 Кому потрібний цей великий шум? // Новий час. – 1934. – 22 лют. – С. 2.
- 30 Нові акти антисемітизму у Польщі // Діло. – 1937. – 14 трав.
- 31 Після жидів – черга на нас // Діло. – 1937. – 30 трав.
- 32 Протижидівська стихія у Польщі // Діло. – 1937. – 1 лип.
- 33 Чи можливе і актуальне українсько-жидівське порозуміння? // Діло. – 1937. – 4 серп.
- 34 Вплив радянської політики колективізації на українське населення в СРСР висвітлював Конквест Р. Жнива розпачу: радянська колективізація та терор-голод. – Лондон. – 1986 р. А вплив нацистської Німеччини на українців аналізував Ришард Торжецький у кн. “Квестія українська в політиці III Рейху” (Варшава, 1972).
- 34-а Майкл Сосновський. Дмитро Донцов: риси політичного портрету. – Нью-Йорк – Торонто. – 1974. – С. 175, 182.
- 35 Мотиль А. Поворот вправо. – С. 72-73.
- 36 Там же. – С. 73. Цитується з кн. Донцова Д. Симон Петлюра. // Літ.-наук. вісн. – 1926. – Т. 5, №7/8. – С. 326-328.
- 37 Донцов Д. Точка над І // Вісник. – 1934. – Жовт. – С. 759.
- 38 Сганарель, Давід Віндзор та Давід Франкфуртер // Віспик. – 1937. – Січ. – С. 53-54.
- 39 Донцов Д. Український вакуум і рідка колтунерія // Віспик. – 1934. – Лют. – С. 137.
- 40 Донцов Д. До консолідації // Вісник. – 1934. – Квіт. – С. 304.
- 41 Донцов Д. Симон Петлюра, в цитуванні Олександром Мотилем, “Поворот вправо” / Там же. – С. 73.
- 42 Стаття була надрукована, очевидно, під псевдонімом Донцова. Див.: Змупчілло С. Роковані години // Віспик. – 1938. – Черв. – С. 421-422.
- 43 Новий час. – 1937. – 14 черв. – С. 2.
- 44 Там же. – 1937. – 19 черв. – С. 4.
- 45 Сучасне положення жидів // Діло. – 1938. – 8 верес.
- 46 Р.О. Облудники гуманітаризму // Віспик. – 1939. – Лют. – С. 117.
- 47 Д.Д. Загадка III імперії // Віспик. – 1939. – Трав. – С. 326-342.
- 48 Див. прим.: Рогаті конгресологонери // Українські вісті. – 1937. – 2 трав. – С. 8-9. І ще: Сирена // Українські вісті. – 1938. – 31 жовт. – С.4.
- 49 Українські вісті. – 1938. – 12 серп. – С. 4.
- 50 Див., прим.: Українські вісті. – 1938. – 17 жовт. – С. 1; 3 листоп. – С. 2; 5 листоп. – С. 2; 2 груд. – С. 1; 9 груд. – С. 2; 1939. – 23 січ. – С. 1; 9 лют. – С. 1.
- 51 Верховинська акція // Українська вісті. – 1938. – 3 груд. – С. 3.
- 52 Єпископ І.Бучко проти антисемітизму // Діло. – 1936. – 18 верес.
- 53 За самостійний український підхід до інших народів // Діло. – 1938. – 14 серп.
- 54 Осьдесять прикладів заголовків таких статей: “Євреї виганяють українських робітників”, “Таїмниця єврейського успіху”, “Євреї та комуністи на шляху до своєї загибелі”, “Не продавайте кінську гриву євреям”, “Лісвики у пазурах євреїв”, “Чого хочуть жиди?”, “Давайте розкриємо їхні маски й пляші”, “Жиди хочуть диктувати робітникам”. Ці статті побачили світ у двох окремих випусках “Фронтом”(№ 7 від 2 листопада 1936 р. та № 10 від 20 грудня 1936 р.).
- 55 Бодунік О. На похилій площині // Голос нації. – 1936. – 8 листоп. – Реакція “Фронтом” на цю статтю з’явилася у № 7 цієї газети від 20 листопада 1936 р.

Леонід ПЛЮЩ

“БОРОТЬБА З ЄВРЕЯМИ — ЦЕ БОРОТЬБА З НАМИ...”

Від 7 по 9 червня минулого року в Києві, з ініціативи Республіканської асоціації українознавців. Товариства єврейської культури, Культурно-просвітницького товариства імені Шолом-Алейхема, було проведено міжнародну конференцію “Проблеми українсько-єврейських взаємин”. У конференції брали участь інтелектуали України, Ізраїлю, Росії, США, Канади та інших країн. Запросили й мене як члена ізраїльського та американського товариств єврейсько-українських зв’язків.

У візі мені було відмовлено (залишався у реєстрі осіб, яким небажано було навідуватися до колишнього СРСР), і тому я лише надіслав тези своєї доповіді щодо ролі антисемітських та антиукраїнських міфів. (Ідеться тут про міф як особливу категорію сучасної масової психології, передовсім як про “непросвітлену” ірраціональну психіку. Інші підходи до міфа, скажімо, узв’язку з його культурою і життєтворчою функцією, я не розглядаю.)

Міф виникає як інтенсивна емоційна генералізація однотипних фактів дійсності. Ця генералізація систематизується у певну сукупність “міфологем”, “ідеологем”, які мають тенденцію не залежати од тієї дійсності, що їх породила (у психіатрії цьому відповідає – систематизоване маячіння). Тривкість міфа попри факти, які йому суперечать, пояснюється, зокрема, тим, що “набір міфологем” є свого роду селективним фільтром – ситом, яке відбирає факти та затим забарвлює їх у певний оціночний колір. Міф обирає, ніби *прогнозує* минуле й прийдешне за допомогою *упереджень* і *забобонів*, часто психологічно оформлених у вигляді *передчуттів*. Для антисеміта єврей, котрий вчинив щось позитивне – це виняток, що потверджує правило. Задля самозбереження паралогічна свідомість міфносія користується і з інших засобів опору небажаним для нього фактам, – приміром, не помічає або забуває їх. Саме так “працюють” антиукраїнський, антиросійський та інші шовіністичні міфи, різнячись хіба що ступенем своєї внутрішньої “досконалості”. Антисемітський міф “удосконалювали” протягом тисячоліть, автім, і менш викінчені злостиві міфи містять у собі величезний запас деструктивної енергії. Вони не лише параноїзують носія міфа, а й провокують “ворога” на відповідний реактивний міф. Або ж на дії, які, зрештою, потверджують “передзнання” міфносія. Так виникає своєрідний принцип взаємопов’язаності і просто взаємопотреби антагоністичних міфів та міфносіїв-опонентів, котрі за допомогою свого двійника реалізують свої фантазії у побуті (свого часу цей процес непогано описав Сартр). Звідси, зокрема, та очевидна віддзеркалена подоба вульгарності шовіністичних міфів, вульгарності, що про неї писав Ю. Гаврилов як про ідею, що пішла на панель. А хіба на панелі можна вести ідейну боротьбу? Хіба можна боротися з міфом, вдаючись до етичного кодексу, наукової аргументації, фактів і взагалі рацію? Адже міфологізована свідомість не чує і не бажає чути “супротивника”. Яскраве

свідчення тому – багаторічна полеміка московського “Огонька” з націонал-більшовиками “Молодой гвардии” та видань, подібних до неї. Схоже, ліберально-демократичні публіцисти навіть не мають на меті переконати ідеологів расизму: шовіністичне мислення – “мислення” свідомо нечесне, нечесне насамперед із самим собою. Метою полеміки, очевидно, є одверта розмова з читачем, просвітлення суспільної свідомості, яка у тоталітарних країнах наскрізь міфологізована. Упродовж десятиріч система штампувала її саме такою, за допомогою “білих” плям необізнаності, “чорних” – викривлення правди, “сірих” – напівправди, за допомогою примітивного маніхеїзму, орвеллівського думання надвоє та позбавлення слів їхнього автентичного сенсу, підміни релігії “релігійним” атеїзмом тощо. Розпочате заповнювання білих плям, викриття історичні брехні – один із шляхів відновлення гуманістичної, моральної свідомості. Наскільки послідовна у цьому ліберально-демократична преса?

Якось, будучи у Москві, я запитав у багаторічного в’язня ГУЛАГу, анархістки Зори Борисівни Голумбієвської: “Як ви, єврейка, могли бути розвідницею погромника Махна?”

Зора Борисівна здивовано відповіла: “А як ви, вже знаючи, що вся радянська історіографія перейнята брехнею, і надалі вірите образу Махна-погромника?”

Цю розмову я пригадав, побачивши портрет Нестора Івановича у червневому, 25-му числі часопису “Огонек” за минулий рік. Поряд із ним – портрет Льови Задова, начальника махновської контррозвідки. Портрет Махна подано безкоментарів. Під портретом Задова слова: “До революції кримінальний злочинець”. Що хотів цим сказати Юрій Гаврилов, автор статті “Трагедія відходу од Батьківщини”? Що Махно, як нас учили в школі, також був кримінальним злочинцем?

Стаття Ю.Гаврилова містить роздуми щодо огидності антисемітизму, погромів, а також стислий виклад історії антисемітизму в Російській імперії, коротку історію погромів дореволюційних та пореволюційних, часів громадянської війни. Махно, поданий без жодних текстових пояснень, напевне, ілюструє відомий образ. Дивна річ, адже автор ніби не зважає на старі кліше. Про це свідчить те, у який спосіб він захищає євреїв від звинувачення у надмірній участі в революції, більшовицькій партії та в Чека:

“...погромники не брали на озброєння хвацьких антисемітських висловлювань “видатного учителя Карла Маркса”... а нечисленна, порівняно з шестимільйонним єврейським населенням, секта політиків-демагогів поділяла свої симпатії поміж Бундом, меншовиками та есерами, і лише найбільш необізнані з теорією Маркса та не прихильні до одчайдушного ризику терористів приставали до більшовиків, до Леніна...”

Навряд чи варто так спрощувати Маркса та євреїв-революціонерів, як, зрештою, і самих лєнінців. Спрощення здатне призвести саме до тієї міфологізації історії, що проти неї бореться демократія. Однак тут важливіше інше: навіщо Ю.Гаврилов видає за правду сталінську “історіографію” про Махна? А може, він вважає його за бандита як революціонера? Ні, бо неподалік од Махна подано портрет “революційного” (якої партії?) Романа Передери, “незламного оборонця єврейських мас від погромів”. Поруч... “прогримілий петлюровець Тютюнник”. Чим ото він “прогримів”? Знову – невиразне посилання на більшовицькі легенди. Чи знає читач (та й сам Ю.Гаврилов), що “петлюрівців” Тютюнників було кілька? Один із них, Максим Тютюнник, командуючий київською дивізією, якраз і був “незламним оборонцем єврейських мас”, який розстріляв восени 19-го року близько сотні погромників. Але на портреті інший – Юрій. Чи знає читач, що Юрія Тютюнника чекісти так само, як і Бориса Савінкова, заманили

у пастку, якимось чином “уговтали” (як раніше “уговтали” петлюрівського міністра Пінхаса Красного), і він викладав у червоній академії, за його-таки іронічним висловом, “тактику бандитизму” (партизанської війни), працював в українському кіно і був співавтором сценарію довженківської “Звенигори”?

Ким він тільки не був!.. Але передовсім Юрій Тютюнник був есером, і це визначало його ставлення до соціал-демократа Петлюри. Був час, коли він ставився до нього вороже. Можливо, цим і пояснюється тимчасова поблажливість чекістів, які його загарбали? Не знаю. Як і Ю.Гаврилов, я не історик, а історія громадянської війни і досі ще настільки “партизована”, що такі постаті, як Юрій Тютюнник, майже цілком повиті хаотичним інформаційним “галасом”, історіографічною ентропією. (До речі, збіг прізвищ у ситуації “галасливого” перекручення історії спричиняється до свідомої і несвідомої гри ними, як це було, скажімо, на паризькому процесі над вбивцею Петлюри, де спробували приписати найблагороднішому петлюрівцю Я.Шульгіну чорносотенні статті його антиукраїнського родича (дядька) В.Шульгіна.)

Ю.Гаврилов більш-менш точно переказує історію розвитку антисемітизму в Росії. Щоправда, впадає в око відсутність справи Бейліса. Тільки трохи зачеплено Сталіна, хоча всім ясно, що нинішню хвилю чорносотенства спричинила ота масова антисемітська пропаганда, що її як отруту всмоктувало моє покоління у 40-50-ті роки. Згодом настав “ліберальний” період процентових норм без антисемітської держпропаганди, який потім знову поступився місцем двадцятирічному періодові ідеології держантисемітизму, котра вже нерідко збігалася з геббельсівською пропагандою. Коли на початку перебудови М.Горбачов запевняв французьке телебачення, що “у нас нема антисемітизму”, а через рік-два висунув завдання боротьби з “антисемітизмом і сіонізмом”, він тим самим немов запропонував подальшу модель періоду “дружби народів”. Ліберали засуджують антисемітів, націонал-більшовики борються із сіоністською (вона й жидомасонська) загрозою, а прокуратура і всі поліції не помічають антисемітизму. І це обіцяло сумні наслідки. Ю.Гаврилов мав рацію, коли писав: “Імперське мислення має на думці відвернути відповідальність од центральної влади, яка оберігає свої тарілки”. Одвертають – на нацменів-погромників, які, на жаль, справді існують. Однак, хоч би що коїли азербайджанські омонівці і решта погромників скрізь (я, так само, як і Ю.Гаврилов, не знаю винятків), у всіх страхіттях локалізованих громадянських воєн часів “перебудови-перебідови” знати пальці отого імперського “мислення”.

Як показує Ю.Гаврилов, таку ж картину можна було спостерігати й перед революцією. Шкода лише, що у свідки він бере, за його ж словами, “стару книжку” “Єврейські погроми 1918-1921” (М., 1926). Рік видання підвів Ю.Гаврилова. Це – рік, коли Петлюру убив спровокований чекістами Шварцбард. Знаючи роль партії та ЧК у радянському книговидавництві, розумієш, що ту книжку було видано для того, щоб добити Петлюру та його уряд, добити морально, домазюкати міф про петлювців. Мені поки що не вдалося роздобути те видання, і я змушений обмежитися даними, наведеними у статті Ю.Гаврилова, який, вочевидь, необережно робив свої висновки саме на його основі. Якщо ж я не помиляюся, тоді зрозуміло, чому він не звертається до звірств Махна. Бо не Махно був потрібний у 26-му, а його ворог, Петлюра. І не Тютюнник, котрого невдовзі заарештували знову і затим, у 29-му, розстріляли. Мабуть, знов-таки, у зв’язку з убивством Петлюри, не наведено й справу Бейліса. Не з руки було, бо серед тих, хто тоді у Парижі боронив ім’я Петлюри, звинувачуваного в погромах, була людина, котра відіграла провідну роль у захисті Бейліса та у викритті справжніх убивць Андрійка Ющипського. Це – член Генерального Суду Центральної Ради, член уряду Директорії, український посол в Англії та па Паризькій мирній конференції Арпольд Давидович Марголіп. Справа Бейліса

(за перевищення повноважень, за приватне розшукування вбивць Кивська Судова палата виключила Марголіна із адвокатського стану) була лише одним з-поміж судових процесів над погромниками, що в них брав участь Марголін. У 1908 році він захищав членів Лубенського комітету оборони єврейського населення від погромів, до складу якого входили фундатори української партії хліборобів брати Шемети, а також український соціал-демократ А.Лівицький, згодом (1920 р.) прем'єр-міністр "петлюрівського" уряду.

У дивний спосіб Ю.Гаврилов вводить А.Марголіна до свого тексту. "Зрозуміло, в розмаїтті противників більшовизму знайшли собі місце й представники багатих єврейських кланів: Гессенів, Вінаверів, Біккерманів. Вони вчасно перебралися до Європи, давали гроші на білу ідею..." Ця термінологія й фразеологія також похідна від більшовицьких агіток. Хитрі багаті євреї. Клани. І це – про такі благородні фамілії, як Гессени й Вінавери? Ще гостріше про прихильника Української Народної Республіки: "представник уряду Петлюри на мирній конференції у Парижі єврей Марголін не лише вигороджував юдофобів-убивць, а й звинувачував більшовиків в організації погромів з метою дискредитації Директорії Української Республіки". А чому б не замислитися – як той погромний уряд здогадався призначити своїм представником на конференції єврея? Замилував очі, купивши Іуду? А може, навпаки, – уряд боровся з погромами, і тому Арнольд Марголін цей уряд репрезентував і захищав?

Ю. Гаврилову бракує точності й тоді, коли він пише, що ні білі, ні петлюрівці не мали в армії євреїв. Мали. І в Махна був не лише Задов і не самі лише ідеологи, комісари від анархізму. Можна порекомендувати для публікації в "Огоньке" непогано документовану самвидавівську статтю В.Литвинова "Махно та євреї" (див. № 28 від 1983 р. ізраїльського часопису "22"). Автор зазначає, що "багато частин махновської армії були цілком єврейськими". Махно й махновці суворо розправлялися не тільки з чужими, а й зі "своїми" погромниками. За умов, коли на Україну сунули загарбники з Росії (дві ворожі одна одній армії, біла й червона) і з Німеччини та країн Антанти, за умов, коли українська революція трагічно розколювалася ніби на три революції – національну, політичну й соціальну, коли кожна партія, ба навіть окрема особа були в стані розламу, висмикнуті із нормального життя першою світовою, розрухою й громадянською війною, – солдати та їхні командири, отамани повстанських загонів і звичайних банд переходили із одного війська в друге, укладаючи короткочасні союзи й пориваючи їх. Це була "війна усіх з усіма". Вся громадянська війна була суцільним погромом, що його озвіріла військова маса чинила на мирному населенні, і єврейські погроми – лише один вимір, може, найбільш драматичний, бо громили за національною ознакою.

Однак євреїв громили також із соціальних та партійно-ідеологічних мотивів. І за національною ознакою нищили не лише євреїв. Коли червоні вперше вдерлися до Києва, людей нерідко розстрілювали тільки за українську мову або за портрет Шевченка на стіні. А здебільшого так робили білі.

У скорботному реєстрі погромів Ю.Гаврилов не зазначив антиєврейських погромів, заподіяних махновцями й червоними. У 18-му році "есерівський" (хіба?) партизанський загін отамана Метли (Мітли?), який тимчасово пристав до армії Махна, збунтувався проти "батька" і, покинувши його, принагідно розгромив єврейську "колонію № 2". Махно розправився з ними... Однією з причин розправи з Григор'євим також був антисемітизм "червоного отамана"...

Єврейські погроми влаштовували й будьопнівські частини у 20-му році, богунці із тарашапцями та інші червоноармійці (жахливі погроми у Глухові та Новгороді-Сіверському у березні – квітні 18-ого (див. Э.Грингроз. "Правда и правдоподобие?" – у єрусалимському журналі Єврейсько-українського

товариства “Діалоги”, 1988, № 17, 18; “Багрова книга”, ред. С.Гусев-Оренбургский, Харбін, 1922; И.Чериковер “Антисемитизм и погромы на Украине 1917-18 гг.”, Берлін, 1923; А.Д.Марголин “Украина и политика Антанты”, вид. С.Ефроса, Берлін, 1921 тощо). Коли у Коростені Червона Армія 13 березня 1919 р. вчинила єврейський погром, його припинили петлюрівці, які саме приспіли туди. Хіба випадково, що після арешту погромних петлюрівських старшин погромники-козаки переходили до червоних, зокрема, до тарашанців? А от уже на єврейські погроми із соціальних мотивів червоні командири поготів заплющували очі...

Щодо бунтівних частин війська УНР, то тут були загони, відмінні своїми поглядами. Тут було чимало колишніх офіцерів та солдатів царської, а згодом і гетьманської армії, де особливо глибоко вкорінилися чорносотенні настрої. Були й свідомі провокатори – як білі, так і червоні. Це неодноразово відзначав у своїх наказах по армії Петлюра. Є також свідчення різних соціалістів – українських та єврейських. (Див. книжку Соломона Гольдельмана “Листи жидівського соціал-демократа про Україну”, “Тамойн”, Відень, 1921, згадану книжку Марголіна тощо.)

Ю.Гаврилова обурило, що на Паризькій конференції А.Марголін “звинувачував більшовиків в організації погромів з метою дискредитації Директорії Української республіки”. Справді, це твердження видається парадоксальним, якщо не знати методів, до яких вдавалися більшовики у боротьбі зі своїми противниками. Пригадаймо цинічні інструкції Леніна щодо боротьби з “попами” або розправу над повсталими моряками та робітниками Кронштадта. Як свідчить голова Кронштадтського ревкому С.Петриченко, влада демонструвала своїм бійцям “військовополонених кронштадтців” – комуністів, переодягнених в офіцерську або фінську форму, – аби довести, що у Кронштадті орудують “золотопогонники” й білофінні-інтервенти. Кронштадтське гасло багатопартійності Рад подавалося як “Ради – без комуністів” тощо. Не обійшлося й без брехні про кронштадтський антисемітизм. Брехали тоді не менш, аніж нині про Тбілісі-89, Карабах-88, Прибалтику-91... Тепер в Україні опубліковано текст інструкції Троцького для агітаторів. Цитую за виступом Є.Сверстюка на Київській конференції 7-9 червня. “Якщо будуть грабунки у Червоній Армії, то слід запевняти, що це роблять повстанці-петлюрівці, які пристали до Червоної Армії. Радянська влада поступово розстріляє усіх петлюрівців, махновців, повстанців...”

Неймовірно? Рівень цинізму, зрештою, не вищий, аніж у провокаціях проти церкви й Кронштадта. Звичайно, ця інструкція Троцького потребує наукової перевірки, щоб відкинути можливість фальсифікату, сфабрикованого ворогами Троцького. Але так само перевірки потребують історичні дані стосовно сил, антагоністичних Троцькому.

Зокрема, перевірки потребують історичні кліше щодо погромів “петлюрівців” та відповідальності за них керівництва УНР і передусім Петлюри. Сумлінні дослідники зазначають, що тоді, коли Петлюра оволодівав ситуацією, погромів не було. Скажімо, у кам’янецький період, коли у другій половині 19-го, за словами Марголіна, “Петлюри та урядові вдалося, нарешті, оздоровити армію, яка залишалася у їхньому розпорядженні” (Марголін тут додає, що на той час влада Директорії обмежувалася тільки Подільською губернією, а армія налічувала 50 тисяч чоловік). Доти мало не єдиною справжньою армією, а не збіговиськом повстанців, які подуріли од охлократії та отаманщини, були війська Української Галицької Армії (УГА) та Січові стрільці, очолювані полковником Є.Коновальцем, полковником А.Мельником та іншими (А.Мельник уже в січні 19-го видав наказ, у якому пригрожував погромникам та провокаторам військово-польовим судом, potwierдивши погрозу розстрілом двох козаків за

погромницьку агітацію). У Західній Україні “самостійницьких” погромів взагалі не було, так само, як і у районах, де діяла УГА. І лише коли стрільці (січовики, за Гавриловим) почали розпаскуджуватися, зраджувати Директорію, переходити до червоних і білих, тільки тоді серед них з’явилися погромники. Однак не випадково саме в УГА були єврейські частини, які воювали за самостійну Україну. Східноукраїнські євреї були у своєму загалі зрусифіковані і тому віддавали перевагу федерації з Росією. (Навіть такі завзяті українофіли, як Марголін, лише наприкінці війни почали розуміти небезпечність федерації для народів імперії. На його оборону можна зазначити, що з ілюзії федералізму розпочинали багато які його українські товариші: Марголін був членом партії українських соціал-федералістів... Зате політичні єврейські партії (а надто ліві) здебільшого підтримували саме Раду та Директорію, бо не бажали ані повернення старого ладу, ані більшовицького експерименту над народами колишньої імперії. Тому у складі Ради, в усіх її урядах, були представники від єврейських партій: С. Гольдельман від “Поалей-Ціон” – міністр праці, А. Марголін від “територіалістів” – заступник міністра закордонних справ; міністри з єврейських питань (М. Зільберфарб, В. Лацький, А. Ревуцький, П. Красний), як зазначає Марголін, брали участь у розв’язанні загальнодержавних питань, а не лише пов’язаних із проблемами єврейської меншини. Відсутність сіоністів Марголін пояснює соціалістичним характером українських урядів. Попри це, сіоністи України, такі як В. Жаботинський, підтримували Раду й Директорію. Коли “сіоністська фракція при Центральній Раді запропонувала утворення єврейської самооборони”, “військовий міністр Симон Петлюра палко підтримав її”. “Опиралися цьому і, врешті, поховали цю пропозицію єврейські соціалістичні партії”. Пропозиція виходила од сіоністів, і тому соціалісти побоювалися, що “буржуазні реакціонери” запанують над єврейськими масами і порушать вагу соціалістів у єврейському середовищі” (*И. Клейнер. Петлюра и евреи // Форум. – 1982. – № 1; Жаботинский и Украина // Там само. – 1982. – № 4 і Русско-украинско-еврейский треугольник в СССР и ... в Израиле // Там само. – 1982. – № 9.*)

Як зазначає Клейнер, “соціалістичні погляди Петлюри не завадили йому підтримати згаданий план, а єврейським соціалістам ідеологія не дала можливості збагнути, у чому полягають єврейські інтереси”. Вельми точне зауваження, яке має безпосереднє відношення до теми відповідальності за погроми. З-поміж усіх есдеків та есерів керівництва УНР Петлюра був одним із нечисленних винятків, вмів сприймати критику життя і змінювати свої марксистські догми під тиском дійсності. Нехай суворими методами, однак Петлюра припинив “анархію” охлократованої вольниці у війську, поклав край переслідуванню “буржуазної інтелігенції” й “попів” і, зрештою, взагалі вийшов із партії соціал-демократів, свідомий того, що, очолюючи армію, має бути незалежним від партії. Це коштувало йому звинувачення у “диктаторстві”, а згодом навіть фашизмі, – і це після того, як йому вдалося зупинити погромницькі тенденції в урядових військах! Як зазначає Марголін, на відміну від своїх колишніх соратників, що, відмівившись від подальшої боротьби, закидали йому “зраду” партійної доктрини, Петлюра до кінця боровся за ідеали незалежної демократичної України. Уже перебуваючи зі своїм військом за кордоном і готуючись до повернення на Україну, Петлюра врахував попередній досвід та повернувся до старої ідеї загонів єврейської самооборони. У 21-му році його представник Максим Славинський, товариш Марголіна по партії і старий друг Володимира Жаботинського (до речі, одного із авторів дореволюційного журналу Петлюри “Украинская жизнь”) зустрівся із сіоністським лідером для того, щоб укласти угоду про організацію при війську Петлюри єврейської жандармерії, котра мала займатися “виключно захистом єврейського населення від погромів”

Цим епізодом неодноразово послуговувалися для дискредитації і самого Жаботинського, і сіоністів загалом: його покладено в основу міфа про Жаботинського-фашиста, міфа, що ґрунтується, зокрема, на легенді про Петлюру-юдофоба. Жаботинський з притаманною йому гостротою і послідовністю уже на схилку життя підсумував (добре знаючи, що дражнить ортодоксальних гусей): коли я помру, ви можете написати на моїй могилі: “Це була людина, котра уклала угоду з Петлюрою”.

Одразу ж після вбивства Петлюри Жаботинський у статті “Кримська” колонізація” відзначав “факт, що ані Петлюра, ані Винниченко, ані інші видатні члени цього українського уряду не були отими, як їх називають, “погромниками”. Хоч особисто я їх не знав, однак я добре знаю такий тип українського інтелігентнаціоналіста соціалістичних поглядів. Я зростав поряд з ними, разом з ними боровся проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ні мене, ні решту мислячих сіоністів південної Росії не переконують, що людей такого типу можна вважати за антисемітів...”. Арнольд Марголін, який знав Петлюру особисто і співпрацював з ним, такої ж думки. Ось дещо з його особистих вражень від Петлюри: “жодної демагогії, жодного хизування – лише здоровий глузд і безмежна любов до свого народу”, “вельми відійшов од утопізму російської соціалістичної думки” (що, на мій погляд, і дало Петлюрі можливість ефективніше боротися з погромною стихією), “тверезі державні погляди, безмежна любов до України, вміння орієнтуватися”...

Але, зрештою, важливі не суто особисті якості Петлюри і ставлення його до євреїв, росіян, поляків тощо. Важливі його справи, що їх не відокремити од справ Центральної Ради й Директорії.

Жаботинський під тиском різних політичних сил погодився з тезою щодо відповідальності Петлюри за погроми як голови уряду. Я б узагальнив це твердження: Петлюра винен у тому, що програв. А втім, у громадянській війні програли всі, кому не вдалося вихопити свій народ з імперського кострища. Вигравши, лєнінці затим програли в 30-ті роки, коли їх розстріляли однопартійці, – бо створили щось протилежне тому, за що билися у 17–20-му. Виграла врятована й оновлена лєнінцями імперія.

Та й не Петлюру захищав на Паризькій конференції А.Марголін, а уряд демократичної Української Народної Республіки.

За “рожевого періоду” української революції до першого складу Центральної Ради та її уряду ввійшло 50 представників єврейських партій. “Рада беззастережно йшла назустріч усім вимогам нацменшин” (І.Клейнер). Рада прийняла найдемократичніші на той час закони, і сьогодні багато чого із Конституції УНР не застаріло і могло б допомогти розв’язати такі складні проблеми, як-от кримсько-татарська та інші. Громадянська війна, що розпочалася з нападу московської Червоної гвардії, не дозволила впровадити їх у життя. Після повалення Скоропадського Директорія поновила ці закони, проте і цього разу громадянська війна зупинила їхнє втілення... Постала та суперечність між найдемократичнішим законом щодо нацменшин і практикою найжорстокішої громадянської війни, на якій не раз наголошували політики та історики. Єврейське міністерство, замість виконувати свою функцію розвитку єврейської культури та поліпшення соціальних умов єврейського народу на Україні, змушене було всі сили спрямувати на боротьбу з погромами. Декотрі члени уряду, як українці, так і євреї, від свідомості свого безсилля (траплялися дні, коли вся влада Директорії обмежувалася невеличкими районами чи то містом) демісіювали. Марголін вийшов з уряду після того, коли французькі війська відмовилися допомогти Петлюрі приборкати бунтівників і погромників (згодом, уже в Парижі, полковник Фреданберг визнав хибність французької політики, яка виходила з помилкового уявлення про українців як про більшовиків). Інші

трималися до кінця, сподіваючись бодай чимось прислужитися своєму народові з допомогою урядових військ, як-от Пінхус Красний, поки його не заарештували весною 20-го (пізніше виступи проти Петлюри, до яких його “схилили” чекісти, не врятували колишнього уєнерівського міністра од розстрілу в 39-му). Вдалося зробити чимало. В армії утворено інститут державних інспекторів для боротьби з погромними елементами. У травні 19-го започатковано (із наданням надзвичайних повноважень) Особливу Слідчу Комісію, в якій працюють представники єврейської демократії. Уряд звертається до західної громадськості з пропозицією створити Міжнародну анкетну комісію із представників єврейства для обстеження погромів на місцях. Урядові органи судять і закривають газети, які друкують погромницькі заклики. Створено Комітет боротьби із погромами. До кам’янець-подільської тюрми ув’язнено керівників погромів Семесенка (Симосенка?), Палієнка, Козир-Зірку. За наказом прем’єра Мартоса уряд надав близько 6 мільйонів карбованців для допомоги потерпілим від погромів. Згодом – ще 10 мільйонів. Постановою Ради Міністрів було запропоновано вважати погромників зрадниками, державними злочинцями і застосувати до старшини, яка потурає погромам, найсуворіші покарання, аж до розстрілу. Уряд в особі Мартоса та Красного у серпні 19-го звертається до єврейського населення з роз’ясненням своїх дій стосовно погромників, більшовиків та денікінців. Зокрема, вони наголошують на “великій кількості євреїв-козаків та командирів” у лавах об’єднаної республіканської й галицької армії. У зверненні згадуються також антиєврейські погроми, заподіяні здеморалізованими більшовицькими частинами.

Мені здається, що згаданих фактів досить, щоб виробити деякі методологічні правила наукового аналізу тогочасної історії, а також спростувати певні міфи про неї, а також деякі твердження Ю.Гаврилова.

Так, не можна спиратися на ті фантомічні “факти”, що постали під тиском тієї чи тієї ідеології. Зокрема, слід ретельно перевіряти “сюжети”, які вийшли із кабінетів ВЧК – КГБ та осіб, залежних від цієї організації. Це стосується книжки, використаної Ю.Гавриловим, свідчень П.Красного, який перебував у лабетах чекістів, деяких узагальнень письменника Михайла Булгакова (так само як і вигадок його антагоніста Олексія Толстого), а надто тих, хто безпосередньо здійснював політику загарбання України більшовиками. Ці “сюжети” потребують пильної перевірки. Свідчення єврейських патріотів, незалежно від будь-якої позаєврейської сили, з їхньою очевидною відданістю інтересам свого народу (зокрема свідчення Марголіна та Жаботинського), звірені зі свідченнями патріотів українських, які боролися проти антисемітизму і до революції, і після неї, – заслуговують, на мою думку, більшої довіри і шанобливого дослідження.

З наведених вище фактів вочевидь випливає таке.

1. Уряд Директорії не був урядом юдофобським.
2. А.Марголін не випрадовував убивць-юдофобів. Він робив усе від нього залежне, щоб допомогти своєму й українському народові (як, до речі, і російському).
3. Євреї-соціалісти не були “сектою політиків-демагогів” в один колір. Траплялися, звичайно, демагоги, але вони є в усіх партіях усіх націй.
4. Не був погромником Махно. Видатний сучасний дослідник східноєвропейського антисемітизму Леон Поляков та історик єврейства Ю.Марголін вважають, що й Денікін особисто не був погромником... Мабуть, не випадково кожний із “звинувачуваних” цілком щиро закидав організацію погромів іншим...

Хто ж у такому разі, здійснював погроми? Хто тут винен? Ю.Гаврилов почасти відповів на це питання. Звісно, розперезана, зневірена “солдатеска”, як писав Винниченко. Замордовані, розлотовані безперервною війною й розрухою обивателі, міська та сільська голота, так звані “народні маси”, котрі не є ні народом, ні нацією. Та сама голота, котру отруювали шовінізмом всілякі “союзи

архангела Михаїла”, а після революції ліві фанатики спокусили відпущенням гріхів, сподіяних в ім’я рівності. “Грабуї награвоване!” – жбурляли більшовики заради соціальної справедливості. Щось подібне підкидали й екстремісти із соціалістів та анархістів (зокрема українських та єврейських). Саме вони – найперші винуватці погромів, вивільнення народу од химери совісті, християнської моралі. Ці прекраснотушні утопісти, ідеалізуючи соціалізм і благоабстрактного “народу”, чи то класу, самі не завжди розуміли, що соціально-класове “грабуї” неминуче обернеться національно-релігійною катастрофою. Про цю метаморфозу писав свого часу “петлюрівець” П.Тичина: “Місто в мальованих плакатах: людина людину коле. Читаємо списки розстріляних і дивуємось, що на провінції погроми”.

Отож євреїв убивали й грабували за все: за те, що “буржуї”, за те, що “сіцилісти” й чекісти, за те, що юдеї або вихрести, за те, що Бога забули... Мішанина соціального й національного “убий” та “грабуї” виникла ще до більшовиків, у чорносотенців – адже вона лежить на поверхні спокусливим “соціалізмом для дурнів” (Енгельс про антисемітизм). Ю.Гаврилов відзначає кримінальне минуле Л.Задова. Близчим до нашої теми є кримінальне минуле Шварцбарда, котрий сидів за крадіжку в Австрії. (За цим люмпеном з Червоної Армії стояв якийсь чекіст М.Володип, про якого ми досі нічого не знаємо, окрім відомостей, які навів однопартієць Марголіна Яковлев у книжці про процес Шварцбарда – “Паризька трагедія”). Саме з отієї напівінтелігентської та люмпенської соціально-національної “ніцшеанської” зневаги до іно-людей і постав тоталітаризм. Тут зародок майбутнього націонал-соціалізму з його “остаточним розв’язанням єврейського” та інших питань. Ю.Гаврилов намацав цей зв’язок Гітлера й Сталіна з “нашою” громадянською війною, але бачить її десь осторонь реальних тоталітарних ідеологій. “Масове знищення євреїв було складником політичної та стратегічної програми всіх ініціаторів різанини – про це промовляють численні офіційні, друковані матеріали расистського характеру – накази, оголошення, бюлетені... Перед нами перша в історії спроба остаточного розв’язання єврейського питання на обмеженій території. Можна припустити, що євреїв на Україні у 18-21-х роках врятувало від цілковитого знищення передусім те, що расисти не мали загального плану, єдиного керівництва, чвари між ними...”.

Гіпотеза вельми смілива, бо суперечить свідченням тих, хто брав безпосередню участь у тих подіях. Петлюра, уряд, віддана їм старшина видавали накази про розстріли погромників. Не було в українському – ані в соціалістичному, ані в націоналістичному – русі жодного ідеолога расизму, шовінізму, антисемітизму. Вони з’явилися пізніше, десь у тридцяті роки.

Не слід забувати, що вся чорносотенна міфологія була розроблена десь у надрах імперського апарату, – починаючи від “Книги кагала” якогось вихреста й закінчуючи “Протоколами сионських мудрецов” з історіософією охранки, опертої на звиродніле слов’янофільство і на звироднілі ж напрями містицизму. За часів громадянської війни носії чорносотенної думки були тільки в білому русі (такі, як теоретик російського передфашизму В.Шульгін). Петлюра та його єврейські співпрацівники твердили, що і серед офіцерів УНР були чорносотенці, які відігравали роль провокаторів... Природно, бо всі армії залучали кадрових офіцерів царської армії. Аж ніяк не гендляр, ба навіть вельми розумна й прониклива людина, В.Шульгін один з перших утямив свою спорідненість із “червоними” і визначив російську форму фашизму: “шульгінізм” як “ленінізм мінус єврейство”. Нині той самий мінус гадюкою виповзає з-під марксистського словника “Російської комуністичної партії” у вигляді “ПАМЯТ”ників, “СОЮЗ”ників, “нашистів”.

На Україні мало місце те, що Жаботинський назвав об’єктивним

антисемітизмом обставин”, а не осіб. Ю.Гаврилов частину цих обставин перелічив. Як людина “метрополії”, він не побачив фундаментальної обставини: місця євреїв у будь-якій імперії – між гнобленою та гноблячою нацією. За часів національно-визвольної боротьби вони опиняються поміж молотом і ковадлом. Євреї та українці належали до різного типу гноблених націй Російської імперії. Викривлена форма національного протесту у таких випадках знаходить вихід, відіграючись на ще “гірших”. Багато євреїв ставало на бік “культурніших” націй (російської, польської) і зневажало “мужицьку” не-культуру “малоросів”. Частина українців зневажала й ненавиділа “нехристів”, “лихварів”, “шинкарів”.

А втім, безглуздо зосереджувати увагу лише на неавтентичних євреях та українцях, які тікають самі од себе. Проблему визначають не суб’єктивні властивості осіб, а об’єктивне становище маси. Над цією ситуацією могла звестися лише частина народу, як-от згадувана Ю.Гавриловим “секта”, тобто політично розвинені групи, спроможні керуватися критеріями етичними або стратегічними. Маса прямували за обставинами, залишаючись у колись створеному гетто або видираючись із нього “вихрестами” у панівну, державну культуру. І під час національно-визвольної війни в Україні вони автоматичні обирали або нейтралітет з остраху перед військовими, або Росію (головним чином, червону, тому що біла наперед відштовхувала їх своїми чорносотенцями). (Коли в Канаді постало питання про Квебек, давня українська еміграція автоматично була по боці англійців. Лише інтелектуальна молодь підтримала вимоги французів: одні – з почуття справедливості, другі – маючи надію, що перемога французів допоможе меншинам боронити свої права). Знаменно, що у тій частині України, яка належала більш цивілізованим державам – Австро-Угорщині, Польщі, Чехословаччині, там, де політичне життя було розвиненішим, – і євреї, і українці частіше усвідомлювали спільність інтересів пригноблених нацменшин і поєднували свої зусилля. У Східній Україні таку позицію посіла меншість, знову-таки “секта” лівих партій та сіоністів на кшталт Жаботинського. З українського боку “антисемітизм обставин” зумовлювався нерозвинутою національною свідомістю мас та браком національної політичної еліти (ця еліта регулярно із покоління в покоління старанно знищувалася або русифкувала, полонізувала тощо). Отож і одержали громадянську війну, сутність якої аж ніяк не можна зводити до міжнаціональної боротьби. Це було передовсім трагічне самознищення новоутвореної державності, яке вчинили українські неосвічені темні маси – разом із червоними й білими агресорами – у вирі суперечностей *революції трьох революцій*, маси, яких їхня зрусифкована інтелігенція покинула на демагогів та напівписьменну отаманщину. Попри всі свої позитивні особисті риси, такі прекраснодушні напівкомуністи, як Винниченко або мрійник Махно, у гонитві за ідеологічними галюціаціями, зруйнували єдність українського руху і цим прирекли УНР на поразку. Погроми не були чиясь диявольською стратегією, а складовою цього самознищення у трикутнику білих, червонх та західних імперіалістичних сил.

Мабуть, для жертв погромів відмінність між ідеологізованим і стихійним погромом непомітна й несуттєва. Однак, якщо історики та публіцисти дозволяють собі не розрізняти їх, це спричиняється до драматичних наслідків. За приклад очевидного вивертання дійсності може правити реакція на помітне зростання злочинності під час лібералізації. Якщо забути, що злочинність зростала й раніше, що корені її – у попередньому тоталітаризмі, що раніше її приховували, що нині ми маємо справу не з демократією, а лише з етапом переходу до неї, – якщо про все це забути, то легко дійти висновку, що демократія означає розгул злочинності. Стосовно Директорії Ю.Гаврилов іде навіть далі, позаяк, утворивши якийсь невіразне місиво з подій громадянської війни, він приписує українському урядові, – отже, й самій ідеї національно-визвольної боротьби, – суто імперські

риси та вчинки. Хіба не так діє сьогодні імперська преса, звинувачуючи балтів у тоталітаризмі, насильстві над особою та її правами, приписуючи їм дії й властивості спецназів, омонів і комнацспасів?

Неперебірлива історіографія, неспроможна відрізнити одне явище від одного, міфологізує минуле і в такий спосіб готує некероване майбутнє, яке не залежатиме од людської волі. Міфологізація починається з довільної генералізації відмінних, ба навіть протилежних осіб та подій – у слові “петлюрівці”. Згодом воно генералізується у неоформлений словом жах перед будь-якою українською течією, що його підсилюють “гайдамаками”, “бандерівцями”, “поліцаями” й “махновцями”.

У нинішній Україні досі не вдалося спровокувати погроми, хоча ой як силкувалися... І це – заслуга партій рухівського напрямку.

Власне, для боротьби із зародками антисемітизму було скликано згадувану конференцію. Вона розглядала, зокрема, й ті ж факти, що Ю.Гаврилов: становище євреїв у царській Росії, погроми дореволюційні й пореволюційні, сталінські та гітлерівські, “тихі” погроми брежневщини та нинішню ситуацію. Чи є випадковим часовий збіг статей Ю.Гаврилова та Київської конференції? Сподіваюся, що так. Однак не випадкова розбіжність за змістом, технікою аналізу, відчуттям моральної відповідальності. Київська конференція у своїй резолюції чітко сформулювала висновки історичного й соціального аналізу. Для цього обидві сторони, євреї та українці, мали почути одна одну, спробувати зрозуміти й знайти спільну етичну позицію. Резолюція конференції пояснює новий, сьогоднішній вихід євреїв жакливою пам’яттю про минуле, безкарністю антисемітизму, безперспективністю тутешнього соціального існування. Які гарантії на майбутнє могли дати євреям українці, якщо їхні власні культура та мова у катастрофічному стані, якщо вони й самі не були господарями у власному домі?

Залишається, мабуть, одне – чітке усвідомлення ситуації й чіткий вибір. Або їхати до Ізраїлю, або стати повноправною складовою повноправної незалежної держави. Звідси вимоги та рекомендації конференції: реальна незалежність України, національна репрезентація євреїв у Радах усіх рівнів, відкриття національних шкіл, інститутів, повернення відібраних у єврейського народу храмів, народних домів тощо. Повернення євреям їхнього знання про себе – запорука здорового ставлення до інших націй та взаємознання.

Чітка, прозора, повноцінна національна самосвідомість сприяє взаєморозумінню між народами. А заважають – підміни, фальсифікати, міфологізація дійсності, оточення і самих себе. Тепер ми, не розв’язавши, а, навпаки, поглибивши жовтневою катастрофою старезні імперські проблеми, знову стоїмо перед ними. Звичайно, дещо поліпшилося, скажімо, виник Ізраїль. На Україні з’явився солідний соціальний прошарок технічної та гуманітарної інтелігенції, українська нація стала нацією уже не лише селянською, а й міською, але ціною мільйонних смертей од голоду й розкуркулення; ціною руйнації сільського господарства, ціною потворної диспропорційної індустріалізації. Дві великі цілі, що їх поставила УНР – незалежність та соборність України – більш-менш здійснено, але соборність – ціною сталінської змови з Гітлером та гулагізації Західної України, залучення й її до імперського ходіння по муках.

Не нами винайдено розв’язання історичних проблем створило нові, певне ще складніші проблеми. Голодом та війнами ушкоджено генотип нації, що на соціальному рівні доповнювалося виплодженням соціотипу “гомо советікус”, створіння нехлюйського, байдужого до сутності того, що воно чинить, з однаковим успіхом плюндруючи землю, мову, економіку усякої республіки. Воно знищило Арал, перетворило болота на пустелі й навпаки,

підірвало Афганістан, і через байдужість свою вдарило знову – тепер уже фізично, Чорнобилем, – по генотипу населення Білорусії, України та прилеглих районів Росії. Кожний позитив має свій негатив. Сільську підоснову української культури підірвано, як підірвано “гетто”, “смугу осілости”, ґрунт самозбереження євреїв. Проте, подобається нам це чи ні, але навіть наше трагічне, над прірвою, існування може стати поворотною “обставиною” для виходу із глухого кута.

Нормальний розвиток і життя єврейського народу можуть бути забезпечені лише за мирного розв’язання проблеми “імперія і народи, які з неї вийшли” – проблеми, ще не до кінця розв’язаної. Коричневі, червоні, мундирні “Союз”ники обирають імперію, демократи – народ. Перемога перших забезпечила б нам усім низку катастроф. Перемога других дає шанс на повернення в історію, на входження в оновлене людство, спроможне розв’язувати принципово нові проблеми суперечностей інформаційно-технологічної ери.

Гарантом єврейської прийдешності на території розвалені імперії може бути лише рішуче відвернення перспективи громадянської війни або міжнаціональних конфліктів, суворе юридичне припинення діяльності груп і осіб, які провадять відповідну пропаганду.

Потрібне вивільнення суспільної свідомості і громадського знання од міфів. У цьому й полягає основна функція демократичних мас-медіа* Це неможливо зробити без чіткого усвідомлення того, що всю нашу історію оббріхано, перекручено, спотворено. Адже навіть того, що відомо на Заході про Петлюру, недосить для об’єктивної оцінки його ролі за громадянської війни в Україні. Є відомості, нібито він був франкмасоном. Хіба? Чи важливо це для історії? Що ми знаємо про реальну, а не “пам’ять”ну роль масонів у революціях п’ятого й сімнадцятого років? Адже завдання не обмежується лише наповненням білих плям – треба очистити історію від чорних плям ідеологізованої облуди і водночас не перекрутити на новий кшталт. Ю.Гаврилов, борючися проти антисемітських міфів, підтримав і зміцнив антиукраїнські. Такого роду міфологізація штовхає єврейську масу до несприйняття українського національно-демократичного руху та посилює “вихід”. Для українського ж політично наївного патріота вона становить зайвий аргумент недовіри до росіян: якщо навіть ліберальний “Огонек” перекреслює нашу боротьбу за свободу, то чого тоді чекати од російських мас?

Франція, Париж.

---

* Зрозуміло, розпочинати слід од повного корпусу документів стосовно подій громадянської війни. Та от - проблема паперу, інтересу публіки тощо... “Военно-историческому журналу” не забракло ані сміливості, ані паперу для публікації “Майн кампф”. Не бракує їх і багатьом неформальним та формальним російським видавництвам, аби друкувати “Протоколы сионских мудрецов”, “Протоколы советских мудрецов”, В.Шульгіна та іншу шовіністичну отруту. Чому ж бракує паперу для видання антишовіністичних книжок, скажімо, О.Шульгіна, Ю.Марголіна, С.Гольдельмана та ін. Саме від таких видаць, мабуть, слід розпочинати серйозний діалог про те, “хто випен” у громадянській війні.

Тарас ВОЗНЯК

ВІДРОДЖЕННЯ ІВРИТУ ТА УКРАЇНСЬКОЇ. ОНТОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ТА НАСЛІДКИ

Важка доля як єврейського, так і українського народів поза всяким сумнівом не могла не відобразитися і на долі їхніх мов. Історія цих мов неначе йшла за історією народів – такою є загально визнана теза. Однак вона може викликати і певні сумніви. По-перше, – що є історія народу? В чому вона властиво точиться? Всім нам відомо, що народ здійснює свою історію в світі. А в філософському аспекті – в світі суцього. Однак, що є це суще, в якому народ розігрує свою історію? Як воно постало? Завдяки чому? Згадаймо відоме – “І сказав Бог...” (ІМ, 1:3), – а вже після цього – “І сталося...”. Отож вже Святе Письмо зразу ж дає нам правильний напрямок думки – не “сталося” передує “сказав”, а “сказав” передує “сталося”. Саме суще втягнуте в своє існування мовою, щоб потім в ній зберігатися. Таким чином ми можемо в корені перевернути загальновідому тезу, що доля народу передує долі його мови, і настоювати на протилежному – доля мови формує і долю народу, що в суцього наперед-сказаному нею живе. Але доля народу складається з доль людей. Вона є їх збором. Де ж складається доля людей? Якщо з самого початку ми згодимося з тезою Гайдеггера, що мова є домом буття (а в нього читай – людини), то ми не можемо не згодитися з тим, що саме мова (і як акт мови – мовлення, і як суцця на-явність – мова) є тим коном, на якому розігрується доля не лише народу, але і людини/ буття. Але вернімося до питання, що ж є в такому випадку народ? Під народом ми зазвичай розуміємо збір людей об’єднаних комплексом суцчих в світі ознак, які називаємо національними. Це наше визначення нащодень. Так би мовити зсередини суцього світу і “в” ньому актуальне. Однак, що є народ в перед-стоянні перед Тим, хто “сказав”, перед лицем Божим, бо ж людина весь час в цьому перед-стоянні й живе. Що є народ в аспекті цього “казання”, яке передує всякому світу? Що єднає нас в народ перед такими великими випробуваннями, якими є перед-стояння перед вище названими Пробами? Через що ми перед Ними перед-стаємо? В яких шатах ми перед Ними по-стаємо? Може, це колір шкіри, чи розріз очей? Але ж ми такі різні. Може, єдність крові? Але ж ми дуже часто діти зовсім різних предків. Хоча, ясна річ, – і це теж. Але не напряду, а опосередковано. Всі попередні ознаки актуальні в світі суцього. Ця наша спільність по кольору шкіри узнається нами через те, що “вже перед тим є сказано, що ось такі і такі очі та цкіра належаться українцям чи євреям”. Кимось це було сказане. Однак ким? Гадаю, що тим, хто це перед-каже нам всім, є наша мова. Цим своїм перед-казанням вона єднає нас в тому світі, який вона нам перед-казує. Об’єднуючи нас в цьому перед-казаному нею суцього світі, вона і оговорює, що народ, який живе в цьому її світі, є її народом. Саме “в” ній ми перед-стаємо перед вище згаданими Пробами. Вона не тільки наперед має відповідь для нас на питання, ким і якими ми є, але і має відповіді на запитання, яким є все, що є в світі. Вона

взагалі о-говорює все, що специфічним способом “є”, тобто до чого можна застосувати саме слово “є” і що йому, цьому “є”, улягає. Весь збір того, що таким способом “є”, складає все суще, або, якщо сказати одним словом, то “світ”. Тобто мова о-говорює, о-мовлює суцільний світ. Вона втягує в суцільність все в цьому світі існуюче. Це є акт о-мовлення, що рівний божественному “І сказав...”. І в цьому світі не тільки о-говорено, яким є той народ, що єднається в якусь ціле, але й о-говорений і світ, який тому народові при-належний. Таким чином мова відповідає, хто є тим народом – ним є всі ті, хто послуговуються цією мовою. Тобто мова не є відображенням світу певним народом, а його передумовою, який інакше як через мову не по-стає і окрім як в мові народу не даний. Інакше як через мову цей світ існувати (специфічним способом “є”) не може. Тому мова є в-містилицем, де з-дійснюється життя народу, вона формує той світ, в якому життя народу взагалі є можливим. О-говорюючи “все”, вона робить це “все” приналежним світу, тобто сущим. Цей процес о-говорення чи фіксації в мові, втягнення в мову з не-о-мовленого “ніщо” по-суті і є насправді творенням онтологічної історії народу, бо тим самим народ через мову творить чи прирощує суцільний світ, онтологічно змінює топографію світу, в якому живе. Ця активність народу, яка через втягнення з допомогою мови в світ цього народу нових суцільностей по своїй важливості може бути визнана богорівною, бо і дійсно вона є результатом стосунку народу (через конкретних людей) з не-о-мовленістю чи Ніщо, яке ми зазвичай іменуємо й Богом. Причому ця богорівність є не тільки нашою прерогативою тому, що ми спілкуємось в акті о-мовлення з Богом, але і тому, що по-суті в цьому акті ми дорівнюємося до Нього як творці світу чи креатори. В цьому акті о-мовлення ми стаємо з Ним врівень, а тому і є специфічним чином богорівними. Мало того, ми стаємо вибраними до того спілкування, бо не кожен до того покликаний. Не в кожного попадає поклик Божий. Таким чином через о-мовлення мова є передумовою не тільки народу, але і світу. Вона є їх онтологічною основою. В ній, чи у світі нею омовленому, народ і будує вже свою не-онтологічну чи креативну, але вже буденну історію як історію-діянь-в-світі, як тих буденних історичних подій, які ми зазвичай і ототожнюємо з історією народу. В цьому о-мовленому, а отже і о-сущеному мовою світі народ і розбудовує своє існування. А тому категорія народу є категорією приналежності світу, суцільності, що, виходячи з попереднього, ми не можемо не розуміти як похідні від мови в сенсі онтологічному. Тобто категорія народу вже витікає з категорії мови. Онтологічна історія мови як її розбудова з Ніщо є не тільки актом світотворчим, але разом з тим через світ, нею творений, і онтологічною історією народу. Натомість подієтворчість, колізіїтворчість в межах цього світу чи оперування мовою складає історію народу в її звичному розумінні. Таке замикання народу на мову може викликати й певні заперечення. І воно дійсно є нетрадиційним. Народом, згідно з таким способом мислення, буде єдність людей, що живуть в одному світі якоїсь мови. Хоча, звичайно, винятки, як завжди, тільки підтверджують загальний висновок. Але з самого початку ми повинні домовитись, що нашим завданням буде не завдання політичне чи ще яке, а власне філософське.

Отже, ми маємо згодитися, що, якщо мова “є” на-явним для нас світом, як со-твореним через неї сущим, то всі, що живуть у цьому конкретному суцільному світі певної мови є в онтологічному сенсі одним народом. Це буде народ іврити чи народ української. Чи перекривається це визначення народу з тим до якого всі ми звикли? Очевидно, не зовсім. Однак тенденція кожного народу до мовної єдності, а навіть і мовної агресії чи асиміляторства попри просто вимоги зручності, в чомусь все ж підпирає тезу про “народ мови”. Народом тут будуть ті, що живуть в домі іврити чи української. Причому таке

визначення народу більш жорстоке, ніж традиційне. Воно визначає не лише якусь відміну людей в світі, але й настоює й на ніби-то парадоксальному твердженні про різносвітовість різних народів, кожен з яких неначе мав би жити в своєму світі. Але як же ж тоді бути з людьми багатомовними? Як бути з людьми, які неначе й належать до певного народу, але не володіють його автентичною мовою? Тай чи взагалі можна вести мову про світи, а не про світ людей? Чи не є ці світи лише релятивами чи точками зору на якісь одні і ті ж речі? Щодо релятивності, то ми повинні з самого початку згодитися, що з феноменологічної точки зору всяка релятивність просто не стоїть на порядку денному, вона ніби вивнесена поза скобки. Для збереження коректності наших міркувань ми повинні домовитися, що не розглядаємо таких питань, як питань, що не мають жодної відповіді, а є лише кружлянням по замкненому колу.

Для нас важливо підкреслити те, що кожен з нас існує у нерозривній єдності з світом, який дарований нам чи о-говорений нашою, причому завжди конкретною, мовою. Мало того – онтологічно світ як такий приростає з не-омовленого саме завдяки фіксації чи матеріалізації цього не-о-мовленого Ніщо в мові. Розірвати цю єдність неможливо. Існуюче існує, оскільки є о-мовлене і мовиться нами, оскільки ми запитуємо його. Не будучи за-питане чи за-прошене нами воно залишається десь в не-актуалізованому горизонті вже о-мовленого, тобто десь в світі/ мові. І разом з тим ми існуємо, оскільки через це за-питування актуалізуємо не тільки світ/ мову, але й себе як суцільних, тих, що мовлять. Ми властиво і”є“ за-питуванням, за-питуванням про суще, ви-маганням його. Це за-питування і є звичним нашим вживанням мови. Відірвати моє “є“ від “є“ ніби-то десь в якихось не актуалізованих горизонтах на-явного світу/ мови немає жодного сенсу і з феноменологічної точки зору є дією некоректною. А тому від світу конкретної мови нам ніяк не відірватися ні в яку релятивність, як не відірватися від самих себе. Ми існуємо у цьому зв’язку, і поза ним за-питування існувати не може.

Натомість, якщо послуговатися традиційним визначенням народу, то ми щодо такого народу набагато автономніші. Звичне бачення народу не несе в собі такої зв’язаності, як у випадку світу/ мови. Воно не бачить міцної прив’язаності людини до цього світу, не бачить онтологічності цього зв’язку. В кращому випадку мовиться про різні погляди на одні і ті ж речі, а не про речі з різних світів/ мов, навіть якщо вони на перший погляд неначе співпадають. Вони не бачать різної топографії цих світів/ мов, не бачать їх різновимірності. Тобто у всіх своїх ходах традиційне мислення є релятивним при постульованому одному і єдиному для всіх світі, який даний нам десь поза людиною і який людина, як представник якогось певного народу, якимось певним чином пізнає. В цьому міркуванні я навмисне загострюю деякі моменти, щоб не стільки остаточно розв’язати питання світу/ мови, скільки поставити питання. Парадоксальність деяких висновків повинна просто більш чітко окреслити проблему. А, можливо, саме в силу її парадоксальності, а не логічності, підтвердити її істинність. Бо ж логіка нашого мислення давно утвердила нас в думці про єдність світу, про поділ на матеріальне та ідеальне і т.д. Слідуючи за традиційним способом мислення ми так і кружляємо в одному і тому ж колі запитань і відповідей. А, отже, на все просто не можемо мати інших відповідей, окрім наперед визначених нашим способом мислення. Взавши ж інші філософські координати, ми маємо змогу дещо освіжити своє бачення такої здавалось би простої проблеми, як проблема мови в житті людини. Не маючи змоги, в силу об’єму роботи, розгорнути проблему ширше, можемо відіслати зацікавлених до фундаментальних робіт з цього питання. Ми ж, окресливши проблему в цілому, хотіли б виділити основні групи питань. Причому як

питань онтологічного, так і конкретного порядку. Бо в теперішній українській, як, зрештою, почасти і в єврейській ситуації, повного усвідомлення ролі мови і проблем її відродження, її ролі у відродженні чи точніше розбудові народу, ситуації людини при всьому цьому катаклізмичному для неї процесі, гадаю, ще немає. Є практичне здійснення цих актів. Відновлюється чи твориться мова, вона консолідує чи розділяє народ, розбудовується світ народу, світ/ мова. Однак при цьому доволі часто губиться людина, та, яку зазвичай називають маленькою, але не добачається того факту, що саме вона через за-питування на своїх слабких плечах, як атлант, тримає як народ, так і світ.

Чисто в практичному плані ситуація іврити та української мови в чомусь дуже подібні, а в чомусь і відмінні. Обидві мови в силу історичних обставин втратили значну кількість своїх носіїв. Причому тут йдеться не про топографію світу/ мови, її розбудованість, а про кількість носіїв, чи радше мешканців світу/ мови – людей, що о-своїли цей світ/ мову онтологічно, зробили його своїм, в різній степені ввійшли в нього. Був час, коли здавалося, що іврит став мертвою, витісненою з життя мовою. А, отже, мертвим, згідно наших міркувань, мав би бути і народ іврити. Однак це лише на перший погляд. Він все ж жив – в релігійній практиці, в тих його фрагментах, що проникли до інших мов і витворили специфічно єврейські мови ідиш чи ладіно. Підспудно в своїх фрагментах він жив у них. Коли хлопчика вчили іврити, то його о-своювали і в світі іврити, робили людиною іврити. Не даремно самоназва євреїв того періоду “Am ha-Sefer” – Народ Книги, Книги, в якій не тільки були закладені і зберігались Священні Заповіді та Закони, але і зберігався, наскільки це можливе в книзі, а не в живій мові, світ єврейства, світ іврити. Тут вже постає і проблема двомовності чи багатомовності. Як людина при єдності своєї неначе б то самості може жити в кількох світах? Однак відповідь на це запитання не така вже й складна – нам варто просто вийти з хибного кола мислення про різносвітовість в традиційному сенсі, коли само собою розуміється, що вони різні, а, отже, непроникні для одночасного чи односамісного (що буде точніше, оскільки йдеться про одну людину, що водночас специфічним способом “є” в кількох світах) перебування в них однієї і тієї ж людини. Хоча свої проблеми і навіть трагедії в такому паралельному існуванні, ясна річ, є. Це може скласти цілу окрему роботу. Для нас важливо підкреслити, що єврейство тисячоліття існувало в такому складному багатосвітовому онтологічному роздвоєнні. Можна вести мову про те, що це збагатило їх, але можна говорити і про те, що така роздвоєність часто перетворювалася і в розіпнутість, коли два світи приходили в одній людині в конфлікт. Пресинг сильнішого репресував слабшого, людина часто відмовлялася (чи декларативно чи ні) від свого другого світу/ мови. Людина часто опинялася сам на сам з протиріччями, які цією роздвоєністю породжувалися. Однак так було.

Але тепер ми маємо народ Ізраїлю, який власне тільки взявся в онтологічному сенсі розбудовувати свій дім. З цієї точки зору він став на шлях безкінечного процесу розбудови народу мови, тобто народу, що є перед непізною Пробою Бога єдиним. (Релігійний аспект цього твердження потребує окремого пояснення – однак зауважмо, що повністю з-дійснити Закон без знання, яке дається нам через мову, у всіх нюансах неможливо.) Причому ця єдність полягає не в простій вимозі однаковості представників цього народу, а у вимозі адекватності цього поставання перед Його лицем. Ця єдність чимось близька до поняття соборності, що вироблене Християнською Церквою. Отже, тепер йде процес о-своєння іврити багатьма людьми, йде процес входження їх, наскільки це можливо, в світ іврити. А наскільки це можливо – це ще питання, на яке потрібно дати відповідь. Просте школярське вивчення по-суті для багатьох зовсім чужої мови є дуже несміливою мандрівкою по невідомому ім

світу, радше пробігання по музею, ніж подорожжю до глибин. І може, знову потрібно буде блукати сорок літ по пустелі, щоб вигубився народ не-вірний, а у-твердилася віра людей в світ новий, щоб вони перестали бути людьми інших світів, а стали людьми івриту. Однак остання думка, ясна річ, западто жорстока, щоб бути прийнятною з огляду на людину. Таке перекреслювання цілого покоління, не те що людини окремої, навряд чи допустиме. І цю проблему ми всі повинні бачити.

Дещо інший шлях пройшла українська мова, хоч проблеми стоять тепер перед нею подібні. Ще літ сто тому це, попри все, була добре розбудована, повнокровна народна мова. Так, онтологічна топографія української мови не мала таких регіонів, як мова так званої культури, як культури нової книжності чи науки. З онтологічної точки зору вона просто, якщо її порівнювати з іншими європейськими мовами, була інакшою. Оцінкові підходи, яка з них є краща, а яка гірша, з онтологічної точки зору не мають сенсу. Мова може йти тільки про інакшість мови (в даному випадку української) від інших мов. Просто це окремий світ і той досвід спілкування народу з не-о-мовленим чи з Богом. Однак світ української мови налічував величезну масу мешканців. Розвивався цей світ в колі близьких до нього слов'янських світів/ мов. Це відрізняє його розвиток від розвитку івриту, який був оточений і контактував з світами більш віддаленими. Однак з усіх боків на цей регіон побутування української мови, особливо в двадцятому столітті, вівся широкий наступ інших, часто більш пристосованих для культурного (в попередньому сенсі) вжитку мов. Українська мова витіснялася, особливо по окраїнах та по містах. Але разом з тим вона і розвивалася, стала мовою літератури та науки, тобто мовою культури. І сталося так, що ситуація перевернулася, народна мова навпаки стала мовою в певних регіонах України радше академічною, мовою якоїсь кількості інтелектуалів та школи. Натомість сферу розмовну опанувала російська мова. Тобто в чомусь українська мова попала в ситуацію, подібну до попередньої ситуації івриту. Однак він вже почав долати таке своє штучне положення. Аналогічне завдання, зі всіма поправками, мала б розв'язувати і мова українська. Однак чисто прикладне вирішення цього питання все ж потребуватиме філософського осмислення, що ми і робимо тут спробу здійснити. Без такого осмислення деякі дії на відновлення мови виглядають безсенсовними, деякі виглядають на порушення прав людини, що вже зовсім неприйнятне. Окресливши поняття народу мови, я ні в якій мірі не хотів би зустрітися з нерозумінням чи настороженістю. Ясна річ, що в цих міркуваннях це не більше ніж поняття, однак подальша реальна розбудова обох народів, як українського, так і єврейського, ставитиме, і вже ставить, перед обома ними ці ж запитання. І ми можемо просто не розуміти їх причин. Мова може готувати нам такі несподіванки, яких ми аж ніяк не чекатимемо. Бо ж мова несе в собі і наше минуле і наше майбутнє. Вона криє в собі як усвідомлюване нами так і нами не усвідомлюване. Роль кожної з цих компонент, попри те, що в мові вони неначе наявні, нами ще не повністю усвідомлена.

Отже з робочим поняттям народу мови ми можемо згодитися. Те ж саме стосується світу/ мови. А тепер ближче пригляньмося так званій багатомовності, що набула такого поширення між людей, а в тому – і серед українців та євреїв. Для багатьох з них вона навіть почала загрожувати в сенсі їх національної ідентичності. Почалися асимілятивні процеси. Однак багатомовність несла в собі не тільки загрозу, але і прихований шанс на виживання. Як вже попередньо говорилося, втримати свою єврейську ідентичність євреям вдалося і не без допомоги специфічних єврейських мов типу ідишу чи ладіно. В чужі мови, в германську чи романську основи впліталися лексичні, синтаксичні чи й навіть семантичні структури івриту.

Так, це не був сам іврит, але і середньовічна Європа теж не була Ізраїлем, де він міг побутувати вільно. Такі ж мовні світоглядні реалії ідишу і єврейства як світу не могли не бути впроваджені і в інші мови – польську в прозі Бруно Шульца чи російську у Ісаака Бабеля. Це не просто колорит, як ми часто, дещо занижуючи планку, трактуємо, а, як на мене, збереження структур світу івриту. Тобто світ івриту, попри своє шкільне побутування, зберігався у якихось своїх моментах і в інших європейських мовах. Це витворювало дуже цікаві специфічні світи східно-європейських чи іспанських євреїв. Однак такі світи не були такими й безхмарними. Німецька чи польська не могли не опиратися в своїй структурі мови з структурою і семантикою зовсім іншою. В чомусь такі витвори різних мов були внутрішньо антагоністичними, хоча, ясна річ, не у всьому. Така антагоністичність не могла не відчуватися і самими носіями цих мов, вони в деяких моментах мусіли стояти, неначе той буріданів осел, між двох однаково привабливих оберемків сіна, а деколи неначе на двох втікаючих у різні сторони крижинах. Семантична наповненість лексем могла не узгоджуватися, а отже конфліктувати, з синтаксисом чи морфологією. А могла витворювати і якийсь новий химерний і неповторний світ, що вже не був ні світом івриту, ні німецької. Тобто людина опинялася всередині колізії. Колізія проходила через неї, що не завжди сприяло комфортному її, людині, існуванню. Взагалі перехід єврейства від івриту до інших мов вже сам по собі був уступкою тиску. В результаті цього і постали інші мови євреїв, в яких не міг не відобразитися і сам факт певної неначе ущербності, пригніченості івриту іншою мовою. Така антагоністичність чи колізійність, коли людина не могла знаходити однозначних ходів у своєму світі, не могла не призводити до роздвоєності особи чи, в чисто прикладному плані, до неврозів. За-питування людини отримувало дві чи більше відповідей. Тай це ще могло б бути половиною біди. Відповіді могли бути антагоністичні – що й ставило людину у безвихідь. Відповідно потрібно було водночас чинити дві чи більше дій, які протиречили одна одній. Почасти звідси походить всяка ущемленість людей іншого світу/ мови, коли вони або не можуть приймати належні в іншому світі/ мові рішення чи чинити належні в ньому дії. В них вони виглядають на неповносправних, і насправді є такими в цих інших світах. Їхні дії в них неадекватні, не загальноприйнятні для даного світу/ мови. Вони не тільки дивні чи смішні в цьому чужому світі. В деяких своїх діях вони можуть складати для цих світів загрозу своєю інакшістю, а, отже, натикатися на незрозуміле їм неприйняття, остракізм або ж навіть на відкрите переслідування. Інколи людина однією своєю половиною може заперечувати іншу, натикатися на еkleктичність в самій собі, що може скластися на її власну трагедію, на неприйняття самої себе. В еkleктиці її мови може бути наперед закладене неприйняття однієї з її половин іншою чи понижаюче, репресивне оцінкове відношення між ними.

Всі ці міркування не тільки для народу Ізраїлю, але і для народу України. Він теж, попри різні рівні виробленості, виробив той самий захисний механізм щодо інвазії російської мови – це ціла гама суржиків на східних теренах України та міських говірок. Звичайно, суржики не визнаються за справжні в традиційному сенсі мови, тай вони від них відрізняються. Однак, омовлюючи для їх носіїв світ, в чомусь вони є все ж з ними рівні. Звичайно, суржик існує ніби в тіні мови, в чомусь є несамодостатнім, однак онтологічно виконує функцію аналогічну. Разом з тим суржики існують паралельно з існуванням двох мов, що його породили, – української та російської. Але ми не можемо не бачити того, що такі суржикові варіанти стали мовою для мільонів людей, і ми повинні все ж ставитися до них серйозно, бо, судячи з усього, матимемо з ними справу ще дуже довго і з часом вони навіть можуть стати навіть продуктивними, а може, й трансформуватися в своєрідні діалекти.

Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, в чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу. В цих говірках і суржиках українська мова, попри те, що вона все ж не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом, і, можливо, справедливо, здається, що тільки животіє. Щоправда, я хотів би говорити радше про збереження чи опір такої мови в цих формах. Тай високі зразки такої взаємодії мов теж є. Принаймні в деяких аспектах творчості Гоголя теж можна добачити приховану українську в неначе зовсім вже російській.

Такими є обставини, за яких ми почали відродження обох мов, як української, так і івриту. Однак всі ми повинні зрозуміти, що це не є простим механічним актом. В чомусь, коли ми не розуміємо його онтології, ми натикаємось при цьому на серйозний опір як самих мов, так і людей. Що ж спонукає людей до цього? Бо ж неначе байдуже, на якій мові розмовляти. Була ж ілюзія:

“Хай слово мовлене інакше
та суть так сама остається” –

писав Павло Тичина. Однак це була все ж ілюзія суб'єкт-об'єктного мислення і бачення світу. Як на мене, то опір чинить саме інакшість людини, яка зав'язана на мову, її самість. Кожен з нас, перебуваючи в світі, має право на збереження саме такої самості, яка забезпечується саме цим світом, а, отже, саме цією конкретною мовою. Це право людини залишатися самою собою, залишатися “такою, якою вона є”, а “такою” вона може бути в саме цьому світі саме цієї мови. Тому людина, прагнучи стабільності, прагне зберегти, підтримати його, щодень відтворювати його, рецитуючи свою мову, практикуючи її у всіх її формах. Практикування мови є функцією підтримання стабільності світу/мови, функцією світотримачою. Натомість руйнування такого світу/мови через інвазію іншої мови, чи в силу якого-небудь іншого відмінення актуального світу/мови, не може не сприйматися людиною, як в буквальному розумінні слова “кінець світу”, що, ясна річ, зустрічає природний спротив. Адже йдеться не просто про зміну мови, слів, що означають певні предмети, а про “втрату цих речей”, про те, що людина повинна “покинути цей світ”, світ нею вже давно обжитий, сходжений. Вона повинна неначе вселитися в інший дім. Хоча, ясна річ, насправді ж немає повного входження в новий світ і полишення старого. Це завжди процес. Повного забуття старого і входження в нове немає. Людина надовго, а, зазвичай, назавжди зависає в певному “між”. Цей стан, ясна річ, далекий від ідеалу і є станом розщепленості. Тут проявляється природне почуття ностальгії за світом/мовою втраченою, а інколи й активне неприйняття світу/мови нової, хоч він тисне на людину зі всіх сторін. Новий світ/ мова наповнює людину. Але тоді вона відчуває себе згвалтованою, оболонкою, яку наповнюють якимось іншим змістом. Мало того, людина як за-питування змушена і за-питувати нових, інших речей, ви-магати не обжитого нею світу. Не завжди людина здатна перейти в цей повий дім, але не завжди суспільство має право від неї вимагати такого переходу, бо ти, мовляв, українець чи єврей. Щонайперше я є самим собою, таким, яким я “є” через той світ/ мову, який є через мене. Тобто ми повинні бачити, що проблема мови тягне за собою пе проблему світогляду, а проблему світу, його краху чи континуування. Ми повинні здати собі справу, що питання мови є питанням онтологічним, а пе просто питанням комунікації між людьми, як ми зазвичай думаємо. Принаймні відновлюючи мови ми маємо зважати не лише на так звані інтереси народу, але і на право людини, і щонайперше на нього. Тільки за такої передумови ми можемо зробити, чи принаймні старатися робити цей процес безболючим, а, отже, і успішним, в інтересах все того ж народу чи світу української мови чи

івриту. Так, в чомусь цей процес зв'язаний із зниканням іншого світу, в чомусь той інший світ збагачує через свого носія світ новий, однак змінити такий стан справ ми не можемо. Та ми повинні йти цим шляхом осмислено наскільки це можливо і наскільки наш розум може нам в цьому допомогти.

Допомогти гідно пройти цим шляхом, якщо він багатьом з нас судився, може принципове розмежування поняття “народу мови”, яке є, попри все, все ж конструктором, яким би суцим він не був, та власне “людини”, яка цим суцим не обмежена, але якоюсь своєю частиною в ньому з-находиться. Світ/мова, в якому живе народ мови, повністю “є” в області суцього, він і складає, власне, суще. По-суті, це є тавтології: світ є суцим, бо, якщо “є” що-небудь, то воно вже суще, а, якщо що-небудь суще, то воно вже “є” світом. Світ є всім, що “є”. Мова покриває його повністю. Все, що нею не покрито, не о-мовлене, неначе знаходиться “поза” світом (хоча всяке мовлення про це є чистою умовністю) у тому, що можна з повним правом назвати Ніщо. Світ івриту і світ української теж є світами саме суцього. В кінцевому результаті вони є в цій суцості замкнуті, тобто в певному сенсі вони є замкнутими системами, чи були б замкнутими системами, якби не те, що називається людиною, через яку реалізується їхня суцність, але разом з тим піддається щоразу поганьбленню, коли людина звертається до чогось, що є “поза” цим суцим світом/мовою. В цьому акті звернення до не-о-мовленого людина о-мовлює це не-о-мовлене, дає йому ймення, іменує, а, отже, о-суцше, втягує в цей світ/мову, вириває з поза-світового Ніщо. Це вже не є за-питуванням за вже-суцим в світі/мові, а вимога неіснуючого. Це є “вибігання за межі” світу/мови. Народ мови актуальний в світі суцього. Натомість людина не зводиться лише до нього, цього суцього світу. Попередньо згадане приростання цього світу/мови відбувається через людину, якій розкрилося Ніщо. Однак при цьому людина все ж існує в конкретному світі, і тому є в ньому за-землена. Але вибігаючи поза цей світ/мову в Ніщо, людина долає замкнуте коло суцього, властиво з-бувається як свобода, як розмикання, яке в результаті розширює круг суцього, прирощує його топографію – це є друга сторона людини, яка є і в-світі, і є вибіганням за його межі. Така двояка природа людини, яка і специфічним способом “є” чи “існує” в-світі суцього, але разом з тим тільки до нього не зводиться, ба, навпаки – реалізує себе як свободу у вибіганні поза нього, веде і до двоякого, якісно двоякого стосунку людини і мови, а, отже, і світу. Будучи місцем прориву суцього в Ніщо, будучи будівником/руйнівником свого світу/мови, вона має і два рівні зберігання своєї самості.

З одного боку, *існуючи в-світі людина має право* (бо в суцшому має сенс саме ця категорія, а не категорія свободи, тут діє конвенція, договір, що оперує саме цією категорією) на збереження чи суверенітет свого існування в її конкретному суцшому світі. Ми повинні шанувати це її право. А це означає, що вона має право й на подльше континуування, управління своєї мови. Той світ/мова є суцим домом людини суцшої. Руйнувати його ніхто не має права, бо це зробило б її бездомною. В цьому праві людини реалізується її право на її суцшу ідентичність, продовження, континуацію саме своєї суцності. Тут утверджується право людини бути саме такою, якою вона є в конкретному світі/мові і через її конкретний світ/мову. Тобто тут утверджується її саме “така” суцність, а, якщо бути точним, то власне її “такість”.

Натомість, прориваючи замкнутість світу/мови у напрямку Ніщо (на відміну від “існування”), людина, як вже мовилося, *з-буває свою свободу*. В цьому вириванні чи прориві і полягає її свобода. Ця свобода є другим ієрархічним рівнем утвердження людини, її самості, але вже самості не в своїй суцній частині, а в буттєвій. Тут утверджується вже не право “бути таким”, а саме право “бути”, тобто людськість як така. Це вже свобода бути людиною.

Натомість, коли мова йде про народ мови, чи навіть просто про народ, то чи має сенс говорити про право чи свободу? Говорити про право народу має сенс тільки тоді, коли йдеться про те право, яке якимось чином передане йому представниками цього народу. Але кому передане і як передане? Хто має виражати це його соборне, якщо таке можливе, право? І взагалі, як зрозуміти це спільне для всіх його представників право? Якщо для людини, цілком конкретної людини мова є домом і вона має на нього право, і так само вільна, реалізуючи/з-буваючи свою свободу, вириватися з неї у Ніщо чи спілкуватися з Богом, то для народу мови, як конструкту, і право і свобода у вище згаданому сенсі недоречні. Його стосунок з мовою як сутістю є радше в площині логічного зв'язку, зв'язку зовнішнього і механічного. Тобто стосунок людини і мови є глибоко внутрішнім, онтологічним. Натомість стосунок мови і народу мови, а тим більше народом у звичному розумінні, є зовнішнім. А тому і підходи до вирішення питання “мови і людини” та “мови і народу” є в корені різні. Особистість *оберігає свою свободу і право*, борючись-за і поборюючи мову, це її інтимний і як бачимо онтологічний стосунок. По-суті, людина і є мова та її поборювання. Натомість народ не є мовою, не даремно ми вибрали термін “народ мови”, а не народ/ мова. Не є він і доланням світу/ мови як з-бування його онтологічної свободи.

Виходячи з усього цього ми не можемо повернутися до чисто прикладного питання пріоритетів, яке таке актуальне для нашої сучасної політики, причому політики не лише мовної. Реальна політична, а отже і мовна ситуація поставила нас перед дилемою: що має пріоритет – право і свобода людини чи право народу? В нашому філософському виконанні – право людини і свобода людини чи право народу мови? Чи має право людина на свою *приватність* у своїй світі/ мові як її домі, чи ради народу мови вона повинна позбутися цього свого дому, щоб навмання кинутися на пошуки чи будівництво нового дому, так до кінця і не маючи гарантії в тому, чи вона коли-небудь його знайде чи добудує, а, може, так і залишиться бездомною? Чи маємо ми право вимагати від неї цього? Чи маємо ми право зробити її недолюдиною, людиною без світу чи з світом покаліченим? Хто-хто, а ми ж бо маємо неабиякий досвід, коли руйнувався світ наших мов, коли цілі покоління викидалися у бездомність і безсвітність? І як нам при цьому таки відродити наші такі нівечені мови? Чи руйнувати нам хоча б у якійсь частині світ наших співвітчизників, щоб дарувати їм світ української чи іврити?

Нам можуть заперечити, що, мовляв, людина зберігає свою мову і в еміграції чи на новій батьківщині. Однак ми не можемо не бачити того пресингу, який чинить на людину іншомовне оточення з його пресою, телебаченням і т.д.

Ще можуть сказати, що чим більше мов знає людина, тим більш багатогою вона стає, тим більше світів опановує. Це теж в чомусь правда. Однак, коли це опанування проходить ненасильно, а насильство інколи буває і добровільно-примусове, то ради цього ми позбавляємо людину її права і свободи. А це аж ніяк не стимулює її до співпраці в подоланні і так ситуації не тільки політичної чи мовної, як ми спрощено хотіли б її бачити, а власне онтологічної. Не кажучи вже про попередньо згадану роздвоєність.

Як на мене, то вирішення питання пріоритетів можливе тільки як однозначне признание *первинності права і свободи людини і того, що тільки через них можна дійти до права народу мови*. Така ієрархія пріоритетів буде гуманною і розумною. Відповіді в цьому питанні ми повинні шукати на шляху паритету прав і свобод з урахуванням як онтологічних підстав, так і онтологічних наслідків стосунку людини і мови.

“ВСЕСВІТНЯ ЖИДО-МАСОНСЬКА ЗМОВА” ТА ПЕРСПЕКТИВИ АНТИСЕМІТИЗМУ НА УКРАЇНІ

110

СУЧАСНІСТЬ

Зупиняйтесь докладно на ідеї т.зв. “всесвітньої жидо-масонської змови”, гадаю, нема сенсу, оскільки покладені в її основу “Протоколи сіонських мудреців” та інші подібні писання вже досить ґрунтовно досліджені й викриті авторитетними фахівцями як антисемітська фальшивка. Цікавішою є рецепція цієї фальшивки в Росії, а згодом і в СРСР, зокрема, намагання покласти її в основу по-своєму цілісної й переконливої ідеологічної концепції та побудувати на цій основі певну політичну доктрину.

По суті, Росія є другою після гітлерівської Німеччини країною, де теорія “жидо-масонської змови” набула масового поширення й стала складовою частиною впливової суспільної ідеології войовничо-націоналістичного гатунку. На щастя, в Росії ця ідеологія не стала поки що панівною, себто державною, однак, на думку багатьох політологів, така можливість усе ще існує і навіть, у міру поглиблення соціальної кризи, помітно зростає.

Не займаючись тут спеціально проблемами Росії, все ж зазначимо, що оминати їх цілком у нашому випадку неможливо – як з огляду на географічне сусідство України з Росією, а відтак і геополітичну залежність экс-колонії від процесів у экс-метрополії; так і з огляду на глибший історичний зв'язок, – коли Україна була складовою частиною російської імперії (як царської, так і

більшовицької) і чимало суто російських явищ у різний спосіб на Україну імплікувалися. Мусимо пам'ятати також, що Україна є мало знаною зарубіжному читачеві, багато хто й досі ототожнює її з Росією, отож чимало українських явищ ми просто змушені пояснювати за аналогією з російськими – вказуючи як на їхню подібність, так і, значно частіше, на принципову відмінність.

Перше питання, на яке б хотілося тут відповісти, – чому саме в Росії теорія “всесвітньої жидо-масонської змови” набула найбільшого поширення, здобувши собі на сьогодні не тисячі й не десятки тисяч, а мільйони (!) симпатиків. І наступне питання – якою мірою ця теорія набула поширення на Україні і які її перспективи тут у зв'язку зі становленням української незалежності та відродженням національної самосвідомості.

Щодо першого питання, то відповідь на нього, думається, очевидна: теорія “жидо-масонської змови” знайшла собі у Росії благодатний ґрунт, оскільки потрапила у суспільство високою мірою ксенофобське і не меншою мірою міфологічне. Ксенофобія в царській Росії мала не так етнічний, як імперський характер; іновірці та іновірці могли зробити в Росії яку завгодно кар'єру, якщо тільки зрікалися свого “іновірства” та “іновірства”, себто своєї національної (мовної, релігійної і т.д.) ідентичності

на користь імперської ідеї. Імперія не вимагала “чистоти крові”, вона потребувала лише лояльності. Вихрещені євреї могли навчатися в університетах, русифіковані українці могли обіймати високі державні посади; імперська ксенофобія спрямовувалася лише проти тих іногородців та іновірців, які не русифікувались і не вихрещувались. У принципі, цього типу ксенофобія зберігалася і в СРСР, доповнившись лише “класовою ненавистю”, “ненавистю до ворогів”, “до інакомислячих”, до всіх, не схожих на офіційно вирощуваного “гомо советікуса”.

Фактично, Росія впродовж століть жила в стані обложеної фортеці, в стані перманентної війни із зовнішнім світом, а починаючи з другої половини XIX – ще й у стані перманентної суспільної кризи, зумовленої поразками у війнах та дедалі відчутнішим відставанням від передових країн Заходу. Усе це ставало благодатним ґрунтом для офіційно узаконеної ксенофобії – неприязні та підозрливості до іноземців, іновірців (а в радянські часи – до віруючих взагалі), до інакодумців.

Окремо слід сказати у цьому контексті і про російський месіанізм, що має глибоке коріння і в російському православ'ї, і в російському більшовизмі. (“Від Третього Риму до Третього Інтернаціоналу – іронізував з цього приводу, як ми пам'ятаємо, Микола Бердяєв). Месіанізм, з одного боку, прищепив росіянам відчуття винятковості, богообраності, покликаності, – тобто все ту ж таки ксенофобську неприязнь і недовіру до іншого, інакшого світу; а з іншого – дав парадигму всесвітнього панування у формі “утвердження комуністичних (чи православних) ідей”, яку вони залюбки переносять і на своїх конкурентів та суперників – “імперіалістів”, “католиків”, “жидо-масонів” тощо, приписуючи їм аналогічні гегемоністські прагнення.

Говорячи про ідею “всесвітньої жидо-масонської змови”, слід пам'ятати і про її своєрідний естетичний потенціал: як гра розуму, парадоксальна антиутопія вона, безумовно, збуджує думку, уяву, приваблює своєю ірраціональною диявольською дотепністю й таємничістю – цілком у дусі інтелектуальних антиутопій Станіслава Лема чи Умберто Еко (“Маятник Фуко”). Для раціонального, логічного розуму не складає, однак, труднощів відділити цю химерну гіпотезу від реального життя; навіть приймаючи цю ідею як абстрактну концепцію (одну з багатьох можливих), європейський розум за всіх обставин не гіперболізує й не абсолютизує її, не переводить у площину практичної політики. Для європейської правової свідомості незаперечною є презумпція невинності; змоглядна гіпотеза, хоч би якою вона виглядала ймовірною (а тим більше, як у нашому випадку, цілком неймовірною і навіть абсурдною), за жодних обставин не може служити підставою для практичних висновків, для негативного ставлення до цілого народу.

Інша річ – свідомість міфологічна, схильна, як відомо, ототожнювати символи й образи з реальними предметами та явищами, підміяти їх одне одним і взагалі сприймати як синкретичну єдність. У Росії впродовж століть виробилась саме така свідомість (у цьому відношенні вельми симптоматичним є переважно есеїстичний характер російської філософії, її схильність до ніцшеанського “віщування”, а не логічного аналізу й дискурсу); царська, а згодом і більшовицька імперія посилено продукували ідеологічні міфи, якими облутувались усі сфери суспільного життя.

Принципова ірраціональність, міфологічність російського мислення у поєднанні із суспільною несвободою

та ідеологічною нетерпимістю, відсутністю політичної та правової культури, імперською ксенофобією й месіанізмом створили надзвичайно сприятливий ґрунт для антисемітизму й, зокрема, його ідеологічного “обґрунтування” у вигляді теорії про “всесвітню жидо-масонську змову”.

А тепер спробуємо відповісти на головне для нас питання: яким чином усі ці явища і тенденції проявилися на Україні, котра була упродовж століть частиною російсько-царської та російсько-більшовицької імперії? Тобто, виходячи вже з сьогodнішніх українських реалій, спробуємо з’ясувати, чому Україна, цей міфічний край одвічного антисемітизму, залишається нині досить стабільною в плані міжетнічних взаємин, чому навіть під час гострої суспільної кризи ми не бачимо тут сьогодні помітної ксенофобії і чому, на відміну від Росії, теорія “всесвітньої жидо-масонської змови” не набула на Україні практично жодного поширення?

Неможливо, гадаю, дати логічну відповідь на всі ці питання, не спростувавши бодай побіжно поширених у світовій історіографії стереотипів про “зоологічний антисемітизм”, притаманний начебто українцям. Єврейські погроми, що відбувались на Україні, починаючи з XVII ст., справді створюють досить малопривабливий образ войовничого, враженого ксенофобією народу, якого історія цілком справедливо покарала за його неправедність, прирікши на небуття й забуття. Не знімаючи з українців відповідальності за конкретні вчинки, мусимо все ж вказати на дві обставини, як і доволі часто – свідомо чи несвідомо – ігноруються.

Перша обставина: навіть найбрутальніші розправи українських повстанців з євреями не були наслідком свідомого, ідеологічно оформленого антисемітизму; антисемітизм ніколи не був на Україні офіційною ідеологією – його не

сповідувала ані українська держава (чи автономія) в короткотривалі періоди свого існування, ані жоден більш-менш впливовий політичний, національно-визвольний рух.

Єврейські погроми в часи Хмельниччини чи Коліївщини, чи громадянської війни 1917-1920 рр. не мали погромного антиєврейського характеру; в одному випадку були вони складовою частиною боротьби українців з поляками, а точніше – українських селянських низів із соціальними верхами, до яких належали не лише польські поміщики, а й католицький клір, дрібна шляхта, німці-учителі, українці-перевертні і, зрозуміло, євреї-лихварі, шинкарі, торговці тощо. Тобто це була не так війна етнічна, як класова, станова, майнова. Так само і в іншому випадку, в часи українських національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. напади на євреїв здійснювалися не з волі Петлюри чи Винниченка, а всупереч їм; проявлялася тут не лише анархістська грабіжницька стихія, а й та сама історична неприязнь соціальних низів до “панів” та “підпанків”; найнижчий, “четвертий” стан (сословие) воював не лише проти перших двох станів, а й проти третього, до якого найчастіш належали євреї.

Володимир Жаботинський намагався пояснювати це своїм співвітчизникам ще сім десятиліть тому, відразу по гарячих слідах “українських подій”, однак, як бачимо, безуспішно. Хоч він і писав: “Ні Петлюра, ні Винниченко, ні решта видатних членів цього уряду ніколи не були тими, як їх називають, “погромниками”. Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю цей тип українського інтелігента-націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними провадив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів південної Росії не переконують, що

людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути, до правди, що причина полягає не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, а в об'єктивнім “антисемітизмі обставин”. На Україні обставини проти нас. Такі обставини утворились історично і такими вони й залишаються. Хто був у цьому винний у XVII сторіччі – чи ми, євреї, чи поляки або українці – шукати недоцільно. Сьогодні це не так ”

Другий момент, який здебільшого ігнорується зарубіжними дослідниками, – це непричетність українців взагалі до єврейських погромів, здійснюваних на Україні т.зв. “Чорною сотнею” в кінці XIX – на початку XX ст. Професійні історики, очевидно, знають, що чорносотенний рух був рухом монархічним, російсько-націоналістичним, спрямованим як проти євреїв, так і проти українців. Вони знають також, що євреї в Російській імперії могли жити лише на її околицях, зокрема на Україні, оскільки саме тут проходила офіційно встановлена для них межа осілості. Вони знають, мабуть, і те, що українські міста були (і є) великою мірою зрусифіковані. Ці ж історики, однак, мало дбають про те, щоб пояснити усі ці обставини ширшому загалу, котрий ось уже сто років переконаний, що раз погроми відбувалися на Україні, то й робили їх “українські націоналісти”.

Ізраїльська поетеса Хамуталь Бар-Йосеф, гостюючи в Києві, розповідала мені, що її родину замордували в громадянську війну українці. Коли ж я її спитав, що то були за українці, виявилось, що були то ... війська Денікіна. З інших подібних зустрічей я мав змогу довідатись також, що “українцями” були і більшовицькі війська Муравйова (котрий вчинив, м.ін., велетенський, усіма дружно замовчуваний єврейський погром у Києві), і навіть власовці, котрі допомагали німцям придушувати повстання у

варшавському гетто. Перефразовуючи слова Жаботинського про “об'єктивний антисемітизм обставин”, можемо не менш гірко сказати і про “об'єктивний антиукраїнізм обставин”: позбавлений державного існування народ не міг мати своєї історії; уся вона подавалася виключно у московській, себто принципово антиукраїнській версії; можна лише шкодувати, що ця глибоко тенденційна, пропагандистська версія має й сьогодні чимало свідомих і несвідомих адептів та поширювачів у цілому світі.

А тим часом навіть масова співпраця євреїв з більшовицьким режимом, який, вторгшись на Україну, повалив УНР і встановив у Харкові свій маріонетковий уряд, не призвела до поширення антисемітизму в українському суспільстві як певної ідеологічної доктрини. Хоч, треба визнати, спроби такі робилися, особливо в 30-ті роки, коли в Галичину зі сходу долинули вісті про сталінський геноцид на Україні, а з заходу дедалі гучніш залунали заклики разом виступити проти “московського жидо-більшовизму”. Тим не менше, антисемітизм як ідеологія не оформився ані в програмних документах ОУН, ані в ідеологічних настроях та практичній діяльності УПА.

Ідею “жидо-більшовицької змови”, схоже, розвінчав сам Сталін, знищивши у 1937-1938 рр. чимало високопоставлених функціонерів єврейського походження, а розв'язана ним на початку 50-х років “боротьба з космополітизмом” остаточно поставила хрест на цій теорії. На відміну від російських націоналістів, які й досі переконані в “жидо-масонському” характері більшовицької революції та встановленого нею режиму, для українців цілком очевидним є російсько-імперський характер створеної Ленінінм-Сталінін держави; в державі такого типу русифікований українець чи атеїзований єврей виконує ту саму

імперську функцію, що й вихрещений татарин чи русифікований німець в державі Петра Першого.

Тим більше не має сьогодні ніяких шансів на Україні стихійний “селянський” антисемітизм, відомий нам з давнішої української історії. По-перше, тому що селяни у пост-тоталітарному суспільстві не є політичною силою, та й у суспільстві демократичному вони складають, як правило, “мовчазну більшість”. А по-друге, давно вже змінилась структура суспільства: інтереси селянського стану давно не стикаються з інтересами єврейських шинкарів, лихварів, торговців, інтересами безповоротно зниклого єврейського стану гендлярів і ремісників.

Як показує досвід Росії, найсприйнятливішим для антисемітизму середовищем є середовище інтелігенції та міського люмпенства – так званих маргіналів, “лімітчиків”, учорашніх селян, а сьогоднішніх малокваліфікованих робітників, приречених десятиліттями жити в тісних гуртожитках, заздрісно позираючи на “обжидовілих” міських мешканців. Щодо інтелігенції, то тут причиною антисемітизму є головним чином зіткнення професійних інтересів – висока конкурентність єврейських інтелектуалів і, взагалі, фахівців у певних галузях; інтелігенція може й не вірити в ідею “жидо-масонської змови”, однак використовує її, аби нацькувати на своїх суперників простодушного, міфологічно мислячого люмпена.

Які, під цим оглядом, можуть бути перспективи антисемітизму на Україні? Якщо говорити про українську інтелігенцію, то вона, схоже, поки що мало стурбована конкуренцією інтелігенції єврейської в тих чи тих галузях. На це є, очевидно, кілька причин. По-перше, українська культура (в найширшому значенні цього слова) в умовах колоніалізму виявилась настільки збідненою, зруйнованою, недорозвиненою, що прихід у неї сьогодні не лише

єврейських, а й російських і будь-яких інших фахівців, інтелектуалів може українцями тільки вітатися. По-друге, сама присутність євреїв (чи росіян) в українській культурі була мінімальною; мало хто з “інородців” мав бажання ангажуватися у неімперську, себто безперспективну, малопrestiжну, приречену на згасання українську культуру; те саме стосується й мови: якщо з погляду російських націоналістів звернення євреїв до російської мови є підступним і небезпечним трюком (у рамках все тієї ж “всесвітньої змови”), способом маскуванню і дальшого “опановування” Росії й цілого світу, то з погляду українців будь-яка увага й повага “інородців” до їхньої приниженої й упослідженої мови є жестом, вартим всілякого заохочення. (“Український єврей – це як рідкісний птах”, – дотепно висловився з цього приводу український журналіст єврейського походження Віталій Портников).

Звичайно, це лише один аспект проблеми. Другий – ставлення українців до тих євреїв, які на хочуть ані українізуватися, ані русифікуватися, а навпаки, прагнуть зберегти свою мову, культуру, релігійну ідентичність. Після століть колоніального гноблення й примусової асиміляції українці, схоже, з розумінням ставляться до подібних бажань усіх народностей, які населяють сьогодні Україну. Відкриття синагог, єврейських шкіл, національно-культурних товариств, театрів, періодичних видань не викликає жодних застережень з боку української громадськості.

Найсерйозніший, проте, аспект проблеми – це взаємини української інтелігенції з російськомовною (а такою є абсолютна більшість) частиною єврейської інтелігенції на Україні. Спрогнозувати ці взаємини досить важко, проте вже сьогодні можна з певністю стверджувати, що навіть в разі зростання непорозумінь і конфліктів

між цими двома групами інтелігенції, вони в жодному разі не матимуть антисемітського характеру з тієї простої причини, що українці не схильні спеціально виокремлювати російськомовних євреїв (як і російськомовних українців) від власне росіян.

Українсько-єврейський конфлікт на Україні сьогодні якщо і можливий, то лише в рамках українсько-російського конфлікту; як показує досвід інших республік колишнього СРСР, за будь якого розвитку подій євреям у таких конфліктах не відводиться якоїсь спеціальної “семітської” ролі: і в Прибалтиці, і в Молдавії, і на Україні вони сприймаються як складова частина “російськомовної меншості”, лояльної або нелояльної щодо республіки, в якій живе.

Сказавши 1-го грудня минулого року “так” на всеукраїнському референдумі, російськомовна меншість республіки заявила і про свою лояльність щодо молодій українській державі. Українці, схоже, з розумінням сприйняли цей жест, і ніякої форсованої “українізації” в республіці поки що не спостерігається. Більше того, жодна з політичних груп у парламенті не обстоює актів, які могли б тою чи тою мірою загострити

міжетнічні відносини в країні. Спроби малочисельних екстремістських груп дестабілізувати ситуацію наражаються на одностайний осуд усіх впливових політичних рухів та організацій. Підтвердженням тому – недавнє подання “націоналістичного”, як пишуть на Заході, Народного Руху України Прокуророві республіки з проханням притягнути до судової відповідальності одну з українських газет за публікацію неонацистської, параноїдально-націоналістичної статті, що розпалює міжнаціональну ворожнечу.

Розстановка політичних сил на Україні, позиція українських лідерів та загальний характер сьогодишнього українського суспільства дають підстави сподіватися на м’який перехід України від тоталітаризму до демократії без істотного загострення міжетнічних конфліктів. Ідея “всесвітньої жидо-масонської змови”, що запалює шизофренічним блиском очі дедалі більшої кількості росіян, викликає серед українців лише іронічну посмішку чи байдуже знизування плечима. Українці, схоже, приходять до висновку, що ніхто не зашкодить їм збудувати власну державу, якщо вони самі собі не зашкодять.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ НА УКРАЇНІ

Єврейське питання на Україні, як і скрізь, де воно виникало, є переважно питання соціально-економічне. Расовий, національний та релігійний моменти грають у йому тільки підпогову ролю.

Від того часу, як єврейство через цілий ряд причин було вимушене залишити Палестину і зробитися світовим “народом приїшлих”, од того часу виникає це тяжке й до сьогодні нерозв’язане світове питання.

Позбавлений власної території, цього ґрунту, яким живе почуття державної та національної особності кожного народу, примушений шляхом самодробління розселитися по цілому світі і вмістити в собі одночасну належність до багатьох держав, єврейський народ мимоволі виступив піонером космополітичної ідеї. Якщо людськості колинебудь удасться здійснити ідеал усевітнього братерства народів і знищення державних кордонів, то заслуга єврейства в цьому напрямі мусить бути особливо підкреслена.

Але це позбавлення власної державної території визначило ролю єврейства в господарчому, а звідси й у політичному та громадському життю людськості. Впливаючись у вже більш-менш організовані господарчі організми, єврейство мусіло шукати прикладення своїх сил у тих галузях господарств, які були здатні до розширення, до порівнюючої швидкого розвитку, які могли вмістити нові елементи без значного порушення інтересів старих. Тому, наприклад, хліборобство, завдяки його консервативній природі та порівнюючої непорушній формі власності землі, було мало й майже неприступним для приходьків-Євреїв. Таксамо була заброньована від них діяльність, ізв’язана з управлінням країною, обмеженим у розмірах і функціях. Таким чином, єврейство неминуче мусіло кинутися до єдине-приступного для його напрямку – до торгівлі та почати до ремесла.

Торговля в історії людськості була безсумнівно об’єктивно-прогресивним фактором. Переміщуючи цінності, відкриваючи нові шляхи для товаровиміни, втягаючи відсталі країни у продукційний оборот, вона рівночасно являлася силою бунтарською, руйнівницею усталених, застиглих форм господарства та думання. Але суб’єктивно торговельна кляса завсіди викликає почуття ворожості у кляс, що продукують, бо вона являється претендентом на частину доходу за своє посередництво між виробником та споживачем.

Переглядаючи уважно історію єврейського народу, можна зробити такі висновки:

Вороже відношення всередині кожного народу, серед якого Євреям доводилось і доводиться жити, має, кінець-кінцем, соціально-економічні причини.

* “Нова Україна”, Прага-Берлін. 1923, ч. 7-8.

Активними ідеологами ворожого відношення до єврейства виступають ті класи, які безпосередньо стикаються з відповідними класами єврейства па економічному ґрунті й бачать у них своїх конкурентів.

Ворожість ця побільшується чи зменшується в залежності від економічного стану країни. Що він гірший, що дужче невдоволення мас, то охотніше уряди й суперницькі класи звертають це невдоволення в бік Євреїв. З стану антисемітизму в країні можна судити про стан її добробуту, – й навпаки.

Коли зрівняти, наприклад, єврейські погроми в Римі, Єгипті яких дві тисячі літ тому назад із погромами в Росії, на Україні, в Польщі за наших часів, то можна побачити вражаючу аналогію причин і виявів цього явища. В Римі ідеологами антисемітизму виступають власники лятифундій і крамарі; виконавцями – люмпенпролетаріят і солдатека. Вони руйнують цілі квартали міста, грабують і розбивають крамниці, вбивають сотні людей, а тисячі їх оддають до війська або на вигнання. (царювання Тиберія, Кая Калігули й ин.)

В Росії (до революції) таксамо ідеологами виступають: велике поміщицтво, купецтво, а виконавцями – люмпенпролетаріят (босяки) та поліція. І таксамо розбивають та грабують цілі квартали, вбивають сотнями мирних людей. При цьому, як там, так і тут, релігійні та расові відміни служать сильним підпоголовим засобом у розпалюванні темних почувань.

Темний, неорганізований розум узагалі в усьому чужому, незвичному, що відступає від тих норм, до яких він пристосований, має нахил бачити щось вороже собі. Коли ж до цього прилучається роз'яснення людей, авторитетних у його очах, що скріплює та поглиблює його темноту й неучтво, що узаконює й виводить трохи не в чесноту, то невиразне, переняте від первісного предка почуття страху перед усім чужим переходить у небезпечну, перевернену, злу волю під кермою свідомости. Прикладом такої злочинної свідомости був відомий у Росії “Союз Русскаго Народа”, організований реакційним поміщицтвом за останніх років царизму, який складався в масі своїй із найтемніших непотребів громадянства й кермувався такими “авторитетними” чинниками, як: великі князі, придворне вельможне панство, міністри царського уряду та поліція.

Революція 1917. року знищила панування поміщицької класи, а разом з ним і “Союз Русскаго Народа”. До цього треба завважити, що з перших місяцях революції, починаючи від лютого, цілком зникли всякі вияви антисемітизму в країні. Можна подумати, що головною причиною цього були ті визвольні та врівняльні гасла, які висунула революція, а в тому числі рівноправність Євреїв у новому політичному та правовому ладі.

Однаке таке пояснення не зовсім відповідало б дійсности. Розуміється, гасла та ідеї загального рівноправства, те революційне святочне піднесення, в якому перебувала тоді вся Росія, все це грало свою ролю. Але головною причиною зникнення всяких виявів антисемітизму був момент **соціально-політичний**. Бо маси прийняли революцію не тільки як політичну, але, головним чином, як соціяльну. Царизм для них був утіленням не тільки певної системи державного та політичного управління, але ще й панування одних клас над другими; царизм був причиною не тільки політичного та правового гноблення та сваволі, але й соціально-економічної нерівности, бідности та злиднів. З падінням царизму, в надіях мас повинно було впасти й це зло; в їхній свідомости Росія ставала на шлях цілковитого економічного гаразду. І в цьому, головним чином, полягала причина дійсної рівности та справжнього братерства руських, українських та інших не-єврейських мас із єврейством, як таким. Расово-національна та релігійна чужість його тепер, коли наставало загальне щастя, не викликали ніякої ворожости.

Так тяглося доти, доки в масах жила віра у здійснення їхніх надій.

Але як-тільки в бурі революції стали опадати одна за одною ці ілюзії, як тільки маси почали проймаються свідомістю погіршення економічного стану, так знову почав утворюватися ґрунт для антисемітських настроїв.

На Україні це стало помітне вже при недовгому пануванню гетьманщини, заведеної й підтримуваної німецькою окупаційною армією. Поворот до влади поміщицької кляси, цілковита реставрація політичного та соціального режиму царизму в формі гетьманату – дали можливість антисемітським активним елементам ожити й захопити позиції. І тільки крута влада німецького командування, що намагалася бути на око справедливим, стримувала в певних межах ту активність.

Українське селянство та дрібна буржуазія стояли цілком осторонь од тих настроїв, бо самі були пригнічені й стероризовані карними експедиціями поміщицтва та гетьманського уряду.

* *
*

Повстання проти гетьмана Скоропадського, організоване в листопаді 1918. р. Національним Союзом, було другою революцією на Україні. В результаті цього величезного народнього руху німецькі війська були змушені залишити територію України, гетьманщину скинено, і панування поміщицької кляси вдруге знищено. Влада перейшла до рук українських національних партій, що представляли передні верстви українського пролетаріату, дрібної буржуазії та, головним чином, селянства.

І таксамо, як у перших місяцях лютової революції, коли в період піднесення й віри в досягнення сподіванок зникли всякі вияви антисемітизму, так і тепер, у період боротьби з гетьманською реакцією та німецькою армією, їх не було по всій території повсталі України. Поки українська революція 1918. року йшла під знаком широких соціально-політичних гасел і провадилася партіями працівничих кляс, доти антисемітські елементи, відроджені гетьманщиною, не сміли виступати отверто.

На жаль, природний хід української революції перебило втручення руських комуністів. Перед початком повстання поміж українським Національним Союзом (у моїй особі) і російським совітським урядом (в особі представника його на Україні Мануїльського) заключено тайну умову, на основі якої російський уряд мав заховувати доброзичливий неутралітет щодо повстанців у їхній боротьбі проти німецької армії та гетьмана. Одначе, користуючись тим, що сили українських революціонерів були заняті боротьбою з німецькою й гетьманською арміями, російський совітський уряд почав захоплювати увільнені нами губернії й явно вороже виступати проти українських повстанських відділів. Цим він поставив соціалістичну частину Національного Союзу, яка стояла за згоду з російським урядом, в тяжке і двозначне становище. Вплив робітничих партій у Союзі почав падати, а, замість його, стало зміцнитися значіння дрібнобуржуазних течій, представлених у Союзі військовою партією (отаманією). І слідом за тим зараз же почали вибиватись на світ антиєврейські настрої серед цієї отаманщини, що почувла себе владою.

До цього треба мати на увазі ще й такі обставини, серед яких одбувалась українська революція 1918. року. Повстання було підготоване й розпочате в дуже конспіративних умовах та силами самих тільки українських організацій. Не-українські (руські, єврейські та ин.) були захоплені зненацька так само, як Німці й гетьманський уряд. Крім того: поруч із соціально-політичними гаслами, під якими розпочиналось повстання, проголошувались також гасла національно-державної самостійности та незалежности, до яких у не-

українських партій у той час іще не склалося твердого й ясного відношення. Все це, разом узятє, не дало можливості не-українським елементам із таким самим ентузіазмом кинутись у боротьбу проти гетьманщини, як це робили українські маси, хоча результату цієї боротьби всі пригнічені кляси населення всіх національностей чекали з великим співчуттям до повстанців.

Однак цей момент дав привід націоналістичним дрібнобуржуазним течіям українства звернути його проти не-українських партій, головним чином, проти єврейства. Військова партія в Директорії (виразником якої там був С.Петлюра) на вимоги робітничих партій у коріні й рішуче припинити антиєврейські виступи головним виправдовим аргументом приводила те, що Євреї буцім-то пасивно поставились до боротьби з гетьманщиною.

І що дужча була агресивність Москви, то все більше військова партія захоплювала у свої руки владу, то помітніші й гостріші ставали анти-єврейські ексцеси.

На початку 1919. р. соціалістичні партії, які почували своє безсилля, з одного боку, перед політикою Москви, що наступала на Україну з півночі, з другого боку, перед політикою Антанти, що загрожувала наступом із півдня, з третього – перед політикою військової партії (“отаманщини”), вийшли з урядової коаліції. Моє уступлення з поста голови Директорії остаточно розв'язало руки С.Петлюрі, який старався потуранням та поблажливостю щодо антисемітських виступів здобути собі популярність серед “отаманів”. І від того часу погроми почали набирати все більш та більше загрозливих і отвертих форм.

Ініціаторами та ідеологами погромів, як і завжди, були представники тої групи, яка була при владі, в даному випадку деклясовапої, на-пів-міської, на-пів-селянської дрібнобуржуазної інтелігенції, що заповнювала командний склад української армії. Сини куркулів, крамарів, писарів, представники міського міщанства, одне слово – всі ті елементи, які звичайно в відповідних клясах єврейства бачать своїх конкурентів, вони у своїх застарілих клясових почуттях і погано зрозумілих національних інтересах почали розпалювати загострені національні настрої українських вояків і звертати їх на своїх противників.

Але, крім цих “ідеологів” антисемітизму, ініціаторами й керманічами погромів виступали ще в більшій мірі руські офіцери, що в великій кількості вступали до української армії та що ставили собі метою свідоме провокування української вояцької маси на ексцеси.

Самі люті противники національного й соціального визволення українського народу, вони всіма засобами старалися дискредитувати ідею української революції, української державности, української армії. Єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю.

Для повного зрозуміння цієї ганебної й тяжкої сторінки української революції треба завважити, що головними виконавцями погромщицької інспірації були вояцькі маси. Рідко коли місцеве населення села, містечка або міста виступало ініціатором погромів. Навпаки, були випадки, коли селяни з зброєю в руках захищали “своїх Жидів” од прийшлої вояцької банди.

Але вояцька маса, що отупіла за п'ять літ війни, що звикла до організованого вбивства, яке зветься війною, обідрана, одуріла від утоми, розлючена, ця маса з великими труднощами підлягала дисципліні і з легкостю піддавалась підбурюванню на ексцеси.

І до всього цього – обстановка горожанської війни, безперестанного фронту в кожному містечку, селі, місті, цілковита безправність населення й повна безвідповідальність скоромипущих урядів перед захопленою країною.

І тільки після припинення горожанської війни хвиля погромів припинилася. Україною більш-менш твердо заволоділа московська окупаційна влада.

* * *

Але чи зник антисемітизм на Україні при тій владі, яка називає себе радянською та соціалістичною?

На жаль, не тільки не зник, але ще й побільшився. Коли раніше антиєврейські настрої були ганебними привілеями поміщництва та куркуліства, то тепер вони захоплюють уже й деяку частину селянства та робітництва.

М.Горький у своєму інтерв'ю з Шоломом Ашем пояснює це явище тим, що "єврейські мальчики" з Російської Комуністичної Партії брали активну участь підчас одбирання церковних цінностей. Деякі газети, на підставі цього інтерв'ю, готові обвинуватити М.Горького в антисемітизмі. Обвинувачення й безпідставне й несправедливе. Але пояснення Горького невдале й занадто поверхове.

Корінь розвитку та збільшення антисемітизму лежить усе там же: в тяжкому економічному плюс соціально-політичному становищі країни. Ця країна, в якій при повному розкладі господарського організму, при колосальній бідності мас, при голоді мільонів людей панує політична і правова самоволя невеличкої групи людей, що володіє апаратами державної влади. В таких умовах, ані фізично, ані політично, де конкурентом у звірячій боротьбі за існування виступають часто найближчі собі люде, там, натурально, почуття ворожнечі до чужого конкурента загострюється в надзвичайній мірі.

Ніколи Росія й Україна до цього часу не були в такому тяжкому становищі, й ніколи пошесть антисемітизму не була така поширена в цих країнах, як тепер.

Але коли треба в великих історичних соціальних процесах шукати винних серед людей, то не в "єврейських мальчиках" треба їх бачити, бо обвинувачувати їх за розвиток антисемітизму так же розумно, як обвинувачувати колеса екіпажу за смерть роздушеної ними людини. Й участь "єврейських мальчиків" у одбиранні церковних цінностей, і участь узагалі єврейського елементу в революційному русі, й особлива роля його і в Росії, і на Україні, все це результат строгої закономірності й послідовності явищ, а не тої чи іншої волі "мальчиків".

Для ілюстрації візьмемо одне цікаве явище на Україні. Всі безсторонні свідки однодушно підтвержують один і той самий констатований ними факт, а саме: на Україні в урядових, адміністративних, господарчих органах домінуючу ролю грають Євреї. Урядова партія ("Комуністична Партія большевиків України") у значній кількості представлена Євреями.*)

Чому ж це трапилась така ненормальність, що в "рабоче-крестьянській", "совітській" Україні з 35 міліонами населення, серед якого дев'ять відсотків Євреїв, ці Євреї займають таке невідповідне їхній кількості становище?

М.Горький має нахил приписати це "безтактовності єврейських мальчиків". Антисеміти приписують це взагалі різним якостям Євреїв.

У дійсності ж цей факт явився в результаті строгої необхідності, як неминучий логічний наслідок цілого ряду попередніх явищ.

* Серед комісарів-комуністів дуже поширений анекдот (який розповів автором цих рядків народній комісар хліборобства Мануїльський) про характер української влади. В анекдоті цім робітники на запитання партійного начальства, "яка влада на Україні", дружно й голосно відповідають: "жидівська", й тільки один слабенький, тоненький голосок додає: "і рабочая".

Коли російські більшовики окупували Україну й приступили до державної та господарчої діяльності, в них одразу почувалася недостача інтелігентних (або хоча б таких, які своїм розвитком стояли б вище за рядових робітників та селян) сил. Руська інтелігенція або виємігрувала за кордон, або пішла разом із білогвардійськими військами, або сховалась на село, підробившись під Українців. По містах лишилась вона в невеличкій кількості. Українська інтелігенція теж або виємігрувала, або пішла з українським військом, або сховалась на село. По містах її лишилося ще менше.

Єврейська ж інтелігенція, яка не встигла втекти за кордон, примушена була вся лишитись по містах тому, що ані з українським, ані з білогвардійськими військами, де панував антисемітизм, не могла піти. Через ту саму причину не могла вона й на село сховатись.

Але як же існувати по містах? Націоналізація всіх галузів господарчого життя країни, скасування всіх вільних професій, у яких знаходила прикладення своїм силам значна частина єврейської інтелігенції, заборона навіть дрібної торгівлі та ремісництва, все це викидало на вулицю велику кількість людей, засуджуючи їх на голодову смерть. Націоналізовані фабрики, заводи та майстерні майже не працювали, а ті, що з трудом функціонували, не могли вмістити і старих робітників. Лишалось вибирати: або помірати голодовою смертю, або йти на совітську службу, куди завзято кликали більшовики. Цілком природно, що вибір мусів зупинитись на останньому. Але тому, що відповідальні і кращі з матеріального боку посади могли займати тільки члени урядової партії (та і взагалі перевагу в занятті службових посад давали комуністам), то єврейська інтелігенція і дрібна буржуазія почали поволі та все в більшій кількості записуватись до партії (не рахуючи тих, хто йшов туди з переконання). Колишні лікарі, адвокати, аптикарські учні, журналісти закритої буржуазної преси, крамарі, прикащики, різні торгові посередники, комісіонери й т.п. хутко почали представляти “рабоче-крестьянскую” Україну.

Не останню роллю грали в цьому й особисті прикмети Євреїв, що виробились віками в боротьбі за існування: завзяття, енергія, впертість у досяганню цілі, швидкість орієнтації в умовах, звичка до аналізу та синтезу явищ, себто, ті прикмети, які в кожній боротьбі такі необхідні й які, головним чином, і викликають ворожість у противників єврейства.

Другою важною умовою, що сприяла вищеозначеній ненормальності, була політика кермівничої Російської Комуністичної Партії. Як відомо тепер усім, ані в Росії, ані на Україні, ніякої “рабоче-крестьянскої” влади немає. Робітників і селян таксамо відсунено від влади, як і всі інші кляси населення. Ніякої також радянської форми правління нема, як нема ніякої демократії, навіть робітничої.

Вся влада є в руках своєрідної бюрократичної організації, що називає себе “Російською Комуністичною Партією”, але яка своєю суттю тепер, одірвавшись од робітничих мас, не має майже ніяких підстав для назви “партія”. Члени цього величезного бюрократичного тіла в гієрархічному порядку підлягають своєму центрові, Центральному Комітетові Рос. Ком. Партії, або, краще сказати, центрові цього центра: Політичному Бюро ЦКРКП (Політбюро). Це Політбюро, яке складається з кількох людей (5-7) є необмеженим, самодержавним правителем Росії. Ніякої відповідальності не тільки перед народом, не тільки перед робітничою клясою, за представника якої воно себе видає, але навіть перед власною партією воно фактично не несе. Навпаки, вся партія в особі кожного члена відповідальна не перед своїм колективом, а перед Політбюром, тільки йому має складати звідомлення за свої вчинки, й тільки його контролеві підлягає. Робітники та селяни (не кажучи вже про інші верстви населення) не сміють і мріяти про якийнебудь контроль над урядовою партією та її “чиновниками” (урядовцями).

“Комуністична Партія большевиків України” є тільки місцевим відділом Російської Комуністичної Партії, тільки частиною загального бюрократичного організму. І коли в Росії “рабоче-крестьянская” влада, ради, “Центральний Исполнительный Комитет С'езда Советов” (“ЦИК”) та інші органи являються порожньою, але до деякої міри назверх сяк-так обставленою декорацією, то на Україні і своїм внутрішнім змістом, і на зверхній вигляд ці органи уявляють із себе просто глум із робітничої демократії. Тут у цілком незахованому вигляді, абсолютистично й безконтрольно, панує влада бюрократів, призначених із Москви, окупаційна, “генерал-губернаторська” влада, яка не має ніяких коріннів у робітничій і селянській масі, яка заправляє всіма галузями життя, яка призначає на власну руку на службові посади бажаних їй людей і робить їх підлеглими собі під загрозою позбавлення служби та інших репресій.

Ясно, що при таких методах політичного управління країною можливі всякі ненормальності. Коли б хоч у слабій мірі допущено волю виборів у ради, коли б З'їзд Рад був тим, чим він повинен бути згідно з формальною конституцією РСФСР, коли б була хоч до певної міри відповідальність влади перед представницькими органами, то цього ненормального явища не могло б бути, влада була б розподілена поміж усіма національностями й кожним клясовим угрупованням, відповідно до їхньої сили й значіння в життю держави.

І от цілий ряд вищезазначених умов: горожанська війна, соціально-економічна політика большевиків, методи їхньої партійної тактики й політичного управління, національна різниця, відсутність конкурентів, деякі особисті прикмети Євреїв, все це утворило те, що майже вся виконавча влада опинилась у руках єврейської дрібної буржуазії та інтелігенції.

Звідси вже необхідно й логічно почали впливати певні наслідки. Як члени бюрократичного механізму, зобов'язані підлягати наказам та директивам начальства (московському Політбюро), що зветься “партійною дисципліною”, Євреї мусіли виконувати в точності всю політичну й господарчу програму большевиків. Знаючи, наприклад, самі, що їм, як Євреям, не слід би було брати на себе таку акцію, як “выколачивание хлебной разверстки” в розлученому й без того досить, нацькованому проти єврейства українському селі, вони, однак, боячися стратити становище, і в партії, й на посаді, мусіли виконувати директиви влади. Деякі не за страх, а за совість, слідуючи за своїми переконаннями, брали на себе виконання цих директив. Але і в тому, і в другому разі результат їхньої роботи був негативний. І тільки тоді, коли випадки вигублювання та вбивств Євреїв-комісарів набрали масового характеру, московське Політбюро видало інструкцію, в якій товаришам-Євреям рекомендувалось “утриматись од праці на селі”.

Однак шкода була вже зроблена: село зайвий раз побачило підтвердження чуток, які поширюють антисеміти, що ніби всі комуністи Євреї й усі Євреї – комуністи. І, таким чином, Російська Ком. Партія цими вчинками всі помилки своєї харчевої політики на селі, в опінії мас, звалила на єврейство.

Та й узагалі вона відповідальним за всю свою політику на Україні, в очах тих мас, ставить єврейство, бо, повторюю, антисемітам не треба багато вишукувати, щоб привести докази назверхньої тотожності там комуністів і Євреїв.

А тому, що невдоволення “совітською” окупаційною владою росте з кожним днем не тільки серед звичайних обивателів та селян, але й серед робітників, і невдоволення це переходить у глуху ненависть, то нема нічого дивного, що через вищезазначені причини це відношення переноситься й на єврейство.

Максим Горький має рацію: антисемітизм росте. Але винні в цьому,

повторяю, не “єврейські мальчики”. Ці мальчики, як і в питанню “хлебной разверстки”, виступають не самостійно, вони є тільки виконавцями волі та вказівок вищого “партійного” органу (що й М.Горькому повинно бути відомо). Їхня енергія, активність, точність у виконуванні – прикмети не погані самі про себе, в чому б вони не виявлялись.

Вина в даному випадку лежить цілком на тому органі, в розпорядкуванні якого знаходяться й воля, і всі прикмети ріжпих партійних “мальчиків”, себто, на Політбюрі ЦКРКП, на тому органі, який іменем робітничої класи Росії править усім бездушним і безвольним апаратом, що зветься “Російською Комуністичною Партією”.

І насамперед одвідальність падає на Троцького, Каменєва, Зінов’єва, на цих Євреїв – членів Політбюра, які наражають своїми розпорядками на провокацію не тільки підлеглих їм виконавців, але й увесь єврейський народ у Росії та на Україні. Вони не можуть не бути свідомі того, що такими вчинками не тільки не нищать релігійних забобонів, але більше, ніж проповідями тисячі священиків, загострюють їх. Вони не можуть не знати, як антиєврейські настрої ростуть серед ріжних верств населення. Невже ж вони гадають, що, посилаючи Євреїв-урядовців на відбирання церковних цінностей, вони сприяли зменшенню антисемітизму? Для них не може не бути ясно, що влада Рос. Ком. Партії висить на волоску, що падіння її близьке, і що це падіння може скластися також і з середини в формі вибуху. Чи думають вони про те, на що наражають у такім випадку перш за все товаришів-Євреїв, а потім і ціле єврейство? Повинні ж вони розуміти, що євреї-комуністи в Росії й на Україні в зовсім іншому становищі, ніж руські комуністи; не-Єврей комуніст, змінивши паспорт та місце перебування, легко може сховатись у масі населення, тоді як Єврей-комуністові вже через те одне, що він Єврей, зробити це далеко трудніше. А так легко було позбавити “мальчиків” од “безтактности”, видавши інструкцію, подібну до інструкції про “хлебну разверстку”, яка б “рекомендувала” товаришам-Євреям не виступати активно у справі відбирання церковних цінностей. І зайвий момент, що розпалює антисемітизм і викликає навіть у таких людей, як М.Горький, слова про “святині”, був би усунений.

* *
*

Так, антисемітизм по всій території “Союза Соціалістичних Радянських Республік” росте з кожним днем. Ховати, замовчувати, заперечувати цей грізний, для всіх помітний факт було б шкідливим і навіть злочинним боягузством. Кричати треба про його. І рівночасно уважно та сумлінно студіювати його, щоб знайти дійсні причини цього явища й засоби боротьби з ним.

Основна причина, повторяю ще раз, ховається в тяжкому економічному стані країни. Що більше маси страждають од його, що дужче вони зацьковані та забиті злиднями, то легше користолюбним елементам підказати їм свої пояснення, то охітніше маси піддаються почуттю ворожости до чужого. Таким чином, формула “чим гірше, тим краще” ніяк не може служити для ослаблення антисемітизму в масах. Навпаки, всіх засобів треба вжити на те, щоб піднести й закріпити економічний стан країни й працівничих мас.

І знову повторюється й у цьому випадку те твердження, що активними “ідеологами” антисемітизму являються представники пануючої класи, які хочуть без конкурентів володіти всіма благами свого упривілейованого становища. Мова йде, звичайно, не про робітників і не про селян, бо не ці класи в сучасній Росії й на Україні панують, не зважаючи на те, що офіційно ці країни мають назви “робітничо-селянських” держав. Панує (поки-що неофіційно) тут, у даному моменті, нова “совітська” буржуазія, “іепмани”.

Примітивно-хижа, неосвічена, малограмотна, кляса, що вийшла з рядів дрібної буржуазії, з камер кримінальних в'язниць, з рядів комісарів і чекістів, жадібна, люто-егоїстична, безпринципна в етиці та політиці й непохитно-тверда в одному принципі “грабуй і збагачуйся”, ця кляса в суті вже й тепер диктує країні (та й урядові Рос. Ком. Партії) свою волю. Вона, ця нова буржуазія, свідомо прикмет єврейської буржуазії, , передбачаючи, що у справі дійсної організації господарства вона не зможе конкурувати з останньою, зарані поспішає позбутися небезпечного супротивника. Непман – отвертий і брутальний юдофоб. І тільки під час панування такої нахабно кляси може так нахабно провадитись антисемітська агітація, як це тепер є в непо-”совітській” Росії під владою теперішньої Рос. Ком. Партії. Тільки на дверях непо-”совітської” “установи урядовець міг повісити оповістку: “Жидов не принимаю”, як про це свого часу сповіщали газети. Занадто хапливий непо-урядовець, певно, дістав прочуханку від начальства. Але характеристичне те, що він насмілився на такий учинок.

І в цій ляконічній оповістці ховається ціла програма: і процентова норма, й “черта оседлости”, і правові обмеження, й погроми. І не треба бути дуже далекою людиною, щоб угадати, що з остаточним “восшествієм на престол за допомогою Політбюро ЦКРКП Принца-Непа” в Росії отверто запанує й реакція й антисемітизм.

І коли політика Політбюро РКП вириває з уст М.Горького слова про “святині”, то що вже казати про тих людей, які стоять розвитком нижче за Горького? Не диво тепер зустріти серед колишніх щирих демократів і навіть соціалістів роздратованих, розлючених антисемітів, які часом самі з себе жахаються. Та ще більше: навіть серед самих “комуністів” із РКП (як час-од-часу сповіщають газети) ростуть юдофобські настрої. А що на Україні, навіть серед української інтелігенції, шириться антисемітизм, то це знов таки сумний і грізний факт, із яким треба боротися всіма силами розуму і волі.

Українство не повинно піддаватися емоціонально психологічним провокаційним моментам. Воно насамперед повинно зрозуміти явище в усій його об'єктивній суті, повинно в'яснити собі причини такого ненормального стану річей і реагувати на його організовано, доцільно, відповідно до інтересів одної й другої сторони. В інтересах українства є мати собі в єврействі не ворога, а, навпаки, приятеля і співробітника. Не ворожостю, не помстою, не погромами, не вигнанням єврейства, не обмеженням його у правах, як то мріють переконані антисеміти, можна направити ту шкоду, яку приносять деякі елементи єврейства українському національному визволенню, виконуючи централізаторські та русифікаторські директиви Москви, а втягненням єврейства в інтереси України, як державного й національно-осібного тіла, прийняттям, як рівного члена, в спільний господарський, політичний і культурний колектив.

Єврейство ж, з свого боку, повинно раз на завсіди пронятись тою думкою, що відродження української нації не може бути спинене ніякими силами, що колишньої “єдиної-неделімої” Росії не буде во-віки, що боротьба української нації з руським імперіялізмом не спиниться доти, доки Україна не стане цілком вільною, незалежною й самостійною державною одиницею. Культури української, раз пробудженої, нікому вже не припинити в її переможному поступі. Диктатура руської культури, до певної міри ще можлива при деспотичному, абсолютистичному режимі Москви, але найменча перемога демократії (тої самої демократії, яка одна врятує єврейство від диких проявів антисемітизму!) зразу цю диктатуру знищить. На Україні з залізною неминучістю запанує культура того народу, який заселяє цей край, який становить у йому головну економічну та політичну силу, себто, українського. І коли єврейство ясно зрозуміє й засвоїть собі цей природний і простий факт,

воно повинно перемогти свої психічні, утворені ненормальним минулим нахили та симпатії і свідомо та активно помагати необхідному й корисному процесові, себто, стати активними громадянами України і свідомими співучасниками в її відродженню. Це буде найкращим способом усунути всі ті тяжкі, нелюдські, ненормальні відносини та настрої, що витворилися силою об'єктивних обставин та злочинною, дурною волею сучасних панів політичного становища.

Серед деяких кол громадянства в Росії й за кордоном поширена думка, що падіння влади Рос. Ком. Партії загрожує великим лихом Росії й зокрема єврейству.

Глибоко помилкова думка. Навпаки, що далі буде тягтися влада Рос. Ком. Партії, з її сучасними методами, то більші ускладнення та небезпеки наростатимуть під зверхньою тишею. В інтересах усіх трудящих Росії й України, а також у інтересах єврейства цих країн, необхідне цілковите й радикальне усунення цієї влади. Необхідне як-найшвидче установлення твердого широкого демократичного ладу.

Найкращим і найбезпечнішим засобом розрядження накопиченої й щоденно призбіруваної енергії обурення мас – було б для даного моменту: реалізація в Росії й на Україні радянської конституції (яка лишається тепер тільки на папері), себто, установлення дійсної радянської влади, радянської демократії, виборности рад, і переходу фактичного управління цими державами до З'їзду Рад та його органів. Звичайно, урядуюча тепер партія руських “комуністів”, на вільних виборах, у ради пройшла б у меншості, ипакше кажучи, мирно й безкровно передала би владу тим партіям, які в радах мали б більшість (мабуть, партіям, що стоять на ґрунті трудової демократії).

Це було б найкращим розв'язанням (для даного моменту і в даній стадії) й єврейського питання. Влада демократії є найпевніша гарантія проти всяких людоджерчих наук і проти національних, політичних та правових нерівностей, не кажучи вже про різні ексцеси.

Однак і демократії в сучасному соціальному устрою не сила до кінця розв'язати вікове єврейське питання. Соціально-економічна нерівність, жорстока клясова боротьба, небезпечність широких мас працюючих, темнота цих мас, забобони расові та релігійні, все те, що утворює і підтримує цілі тисячеліття єврейське питання, все це в більш-менш ослабленому вигляді буде мати й на далі свій шкідливий вплив.

Тільки тоді, коли в людському громадянстві буде знищена конкуренція й боротьба за існування в клясових формах, коли кожен індивід і кожна народність будуть економічно та соціально рівноправні, тоді тільки єврейське питання цілковито розв'яжеться й не буде болюче хвилювати і людськість і єврейство, як не хвилює більше хвороба, яка остаточно й назавжди зникла.

* * *

Андрій КУЛИКОВ

НІ ЕЛЛІНА, НІ ІУДЕЯ...

126

СУЧАСНІСТЬ

Серед найвиразніших комплексів, що їх ми успадкували від нашого життя в колишньому СРСР, почесне місце посідають підходи до зовнішніх зв'язків України. Це, зокрема, виявляється в такій важливій галузі, як зв'язки з українцями за кордоном.

Власне, методологічна похибка міститься в самому формулюванні. Цілком логічно (хоча і не справедливо) було те, що в радянській імперії усім “національним” республікам відводилася чітко визначена сфера компетенції. Україна розвивала зв'язки з українцями за радянським кордоном, Білорусія – з білорусами тощо. Росіяни ж, а також ті, хто не мав власної “державності” в межах СРСР, підпадали під компетенцію Союзу, що насправді означало Росію.

Нині час кардинально змінити ситуацію з огляду на нові політичні реалії. Перебравши на себе відповідальність за власну долю, Україна має перебрати і відповідальність за тих, хто свого часу виїхав (виїздить, виїздитиме) за її межі. І байдуже, хто ці люди за національністю – українці, росіяни, євреї...

Чуються заперечення: ми нічим не зобов'язані цим людям, які й далі залишають Україну в такий нелегкий для неї час. Нам слід спочатку зайнятися проблемами українців... Навряд чи це так.

Не забуваймо, що євреї (окрім природнього потягу взяти участь у розбудові єврейської держави і

прагнення зібрати розкидану по світу націю) емігрували і емігрують фактично з примусу – через дискримінацію, що її вони зазнавали тут. Значна частина росіян виїздить також через обставини – вони є жертвами виховання, нав'язаного нам усім попередньою системою (існують, звичайно, і суто життєві обставини, що мотивують їх переїзд).

Ці люди, а особливо їхні діти, народжені на Україні, ще не раз згадають, свою фактичну батьківщину, у них виникатиме таке природне, таке людське бажання дізнатися про події в нашій країні, про життя друзів і рідних, приїхати сюди в гості чи просто туристами. Вони шукатимуть, нехай просто з цікавості, інформацію про наше життя, і переважній частині з них ніколи не вдасться позбутися потреби мати знами бодай спорадичний зв'язок.

Найближчим часом, враховуючи встановлення демократичних режимів і перспективи покращення економічного становища у ряді східноєвропейських країн, а також спрощення процесу виїзду, можна очікувати помітного збільшення еміграції з України болгарів, угорців, чехів тощо. Тисячі греків і німців з колишньої радянської імперії уже виїхали за кордон. Можна продовжити перелік етнічних груп, представники яких будуть щонайменше розглядати можливість еміграції.

Важливо почати орієнтуватися на цих людей уже зараз, саме коли в них виникатиме психологічний дискомфорт у зв'язку із зміною

життєвих обставин. Зусилля і час, та й кошти, вкладені в цю справу, обов'язково принесуть моральні і матеріальні дивіденди – не одразу, згодом, може, коли це буде для нас уже й не так важливо, але так має статися.

Настав час навчатися розрізняти поняття українця за національністю і українця за приналежністю до нашого спільного дому. Етнічне походження не таке вже й визначальне у питанні ставлення до України – маємо достатньо прикладів цього. Тож і ставлення України до своїх нинішніх і колишніх громадян не має визначатися за етнічною ознакою.

Не забуваймо, що навіть деякі, з нашої точки зору, етнічні українці за кордоном самі себе такими не вважають (частина лемків, кубанського козацтва тощо). Хоч би як декому кортіло переконати їх у протилежному, доцільніше, очевидно, буде визнати за ними право вважати себе тими, ким їм до вподоби бути. Можливо, згодом, коли нашими спільними зусиллями Україна набуде поважнішого статусу в світі, їм самим закортить повернутися до свого справжнього коріння – за умови сталих зв'язків з нами це буде неважко зробити.

І ще одна численна група людей, що опинилися за межами нашої держави, хоча їхня історична батьківщина – в нинішніх межах України. Кримські татари – сотні тисяч у республіках колишнього СРСР, чимало в Туреччині. Їх винищувала і виселяла інша держава, але виправляти становище – нам. І знов-таки, налагодження і підтримання зв'язків з ними, це, крім нашого морального обов'язку, – ще й дуже доцільна для України річ. Відновлення справедливості щодо кримських татар не тільки зміцнить авторитет нашої держави у світовому співтоваристві, а й сприятиме остаточному розв'язанню територіальної проблеми Криму, закріплення півострова за Україною.

Цілком зрозуміло, чому зараз увагу наших політиків зосереджено

майже виключно на етнічних українцях за кордоном. Окрім щирих почуттів щодо них, існує розуміння того, що практично будь-яка згадка про діаспору – це чудова нагода ще раз наголосити на “упослідженості народу”, ще раз піддати анафемі осоружну стару систему разом із комуністичними ідеями, ще раз зворушити могутні національні почуття.

Проте слід мати на увазі, що такий підхід, по суті, продовжує жити в нації той самий комплекс меншовартості, тільки в інший спосіб, ніж це робилося за царату чи за радянської влади. Може, час уже почати забувати про те, що ми на Україні були “меншими братами”? Може, час почати усвідомлювати самодостатність України як нової демократичної держави, що в її існуванні наші колишні співвітчизники матимуть можливість знайти моральну (а колись, може, й матеріальну) підтримку у важку хвилю, причетністю до якої вони зможуть пишатися в годину радості?

Роботу варто починати вже зараз, створюючи принаймні підвалини можливостей зв'язку з вихідцями з України за її межами. Тут може придатися чималий досвід Товариства “Україна”, його газет. Попри всі побоювання звинувачень у сприянні денационалізації вже зараз слід розпочати роботу по заснуванню видання російською мовою для наших колишніх співгромадян та їхніх нащадків. Доцільно і створення радіомовлення російською мовою, розрахованого на частину цих людей. Напевне, варто поміркувати і над утворенням державного органу, що заопікувався б комплексом цих проблем.

У ставленні нової української держави до розкиданих по світу її синів і їхніх синів та внуків не повинно бути “ні елліна, ні іудея”. Це не просто моральна потреба. Це ще й спосіб зміцнення нашої новонабутої незалежності.

Ольга ПЕТРОВА

ЄВРЕЙСЬКІ ХУДОЖНИКИ
З УКРАЇНСЬКОГО
АНДЕРГРАУНДУ

128

СУЧАСНІСТЬ

...Історичний народ, якщо він хоче жити повним національним життям, не може лишатися тільки однією з націй, – йому доведеться... відчувати себе більш ніж народом, піднятися до наднаціональних інтересів, до всесвітньо-історичного життя.

Володимир Соловійов

... в біосфері так влаштовано, що світ, весь живий, бескрайній світ розколотий на низку етнічних спільностей... Їх неможливо об'єднати, – в об'єднанні буде децю насильницьке, неможливо влаштувати так, щоб вони одне одного любили.

Лев Гумільов

В Києві знову квітнуть каштани. Та й цю весну лишаємо за вікном, тому що з дистанції двадцятиріччя виринають сумні очі Давида Мирецького, тиха і лагідна посмішка Михайла Вайнштейна, соковиті одеські вирази Люс'єна Дульфана. Бачу Віру Морозову, що призвичаїться до Ізраїля, Іру Чорбу на вулицях Лос-Анжелеса. Бажаю успіху Борису Лекарю, Михайлу Глейзеру, усім мандруючим друзям. Але щастя моє полягає в тому, що саме в Києві Зоя Лерман пише свої "Білі драми", що саме тут Ольга Рапай як бог з глини ліпить казкові істоти, а Яким Левич розмірковує про шляхетність ортодоксального єврейства та творить неповторний живописний космос. Маю втіху від могутнього експресіонізму Люби Раппопорт. Без їхнього мистецтва

неможливо уявити українське культурне життя, де єврейська художня лінія є невід'ємною часткою загальної мистецької історії.

Творчість єврейських художників органічно ввійшла до культури Одеси, Львова, Чернівців, Києва, часто-густо ототожнюючись із стильовими нормами загального мистецького річища. Ніде правди діти, дехто, загубивши пам'ять про свій рід і особистість, багато років слухняно тягнув віз соціалістичного реалізму, який в українському малярстві був напрочуд догматичний. Та навіть таких влада відсувала до андерграунду, коли ідеологічна нетерпимість, антисемітизм існували як офіційний менталітет. Що ж до гідних, вірних собі особистостей, то для їхніх творів місця у виставочних залах завжди бракувало. Згадаймо драматичний, супроводжуваний постійним цькуванням шлях відомого художника-антифашиста Зіновія Толкачова.

Він був перший, хто малював у Майданеку та Освенцімі, хто бачив "кухню смерті". Його разючі графічні серії "Квіти Освенціму", "Христос у Майданеку" та інші, намальовані на бланках табірної комендатури, звинувачували, як документи. Перед мужністю художника, який знайшов у собі силу зазирнути до серця болю, схилили голову люди в країнах Східної Європи. Там відбулися виставки З. Толкачова.

З. Толкачов. *За Шолом-Алейхемом «Мандрівні зорі»*, -олія, полотно, 1966 р.

А що ж було вдома? В 1947 році “Київська правда” писала: “З своїх позицій Толкачов продовжує націоналістичну політику бойчукізму. Так буржуазно-націоналістичні рецидиви у З. Толкачова змикаються з практикою українських буржуазних націоналістів”¹. Історичний парадокс полягає в тому, що сьогодні ця оцінка сприймається як визнання майстра, а тоді це був шлях до Сибіру. Від цієї “подорожі” врятувала, мабуть, тільки міжнародна репутація художника. Відомо, що про З. Толкачова питав

Дієго Рівера під час свого візиту до Москви. Вдячні поляки, югослави, Дієго Рівера були далеко, а київські “пригоди” тривали. 1948 рік – бундунчий соцреаліст О. Пащенко казав митцеві “я зроблю з тебе чоботаря” й заподадливо взявся за справу. Тоді ж З. Толкачову почали відмовляти у будь-яких замовленнях. Збереглася записка людини, чия думка не підлягала обговоренню: “Вельмишановний тов. Борецький, – писав редактору рецензент, – переглянувши побіжно портрети

Яків Левіч

«Біблійний сюжет», олія, полотно, 1975 р.

письменників роботи З. Толкачова, вважаю, що вони хибують перш за все на відсутність реалістичних принципів в трактуванні портрету сучасної радянської людини... З пошаною до Вас В. Касіяна. Київ 20.IV.48 р.»². Тавро, яке поставив відомий академік, було вироком. Анеля – дочка З. Толкачова – згадує, що мати кликала смерть як порятунок від голоду. Тільки заради двох дітей, яких треба було якось доглядіти, лишилася жити.

А сталінсько-жданівська критика й далі нищила майстра. З кімнати в музеї, де зберігалися роботи З. Толкачова, який не мав власної майстерні, зникає графічна серія «Христос у Майданеку». Натомість з'являється стаття члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР Н. Сисоєва. «У творчості Толкачова

радянські люди зображені не в дусі бадьорості та великої віри в свої могутні сили, не в дусі безмежного бажання долати труднощі, що заступають шлях до перемоги, але в дусі безнадії та християнського упокорення. Ось такі його малюнки «Христос у Майданеку», «Діти Освенціма». Таким чином, художник перекручує життя та характер радянської людини»³. Йому підспівує О. Каменський: «...Та хіба не є блюзнірством перетворювати народні страждання на сюжет для ефектного видовища, хіба не глузом над пам'яттю закатованих радянських людей є зображення їх, позбавлених волі, стійкості, презирства до катів?». Далі критик вдається до порівнянь малюнків із серії «Христос у Майданеку» з не дуже шанованим за часів Сталіна мистецтвом Гойї:

Давид Мирецький
«Ресторан», полотно, олія, 1991 р.

“...Листи “В крематорії”, “Напередодні розстрілу” та інші – низка жаків, у порівнянні з якими блякнуть найстрашніші уявлення збудженої фантазії Гойї”⁴. Такого гатунку “мистецтвознавчих” присудів в архіві З. Толкачова назбиралася повна тека. Ніхто з антифашистів на Заході – шанувальників мужнього таланту – не могли навіть собі уявити цього коженденного пекла... Щодо серії “Христос у Майданеку”, то в 60-х роках вона таємничим шляхом знайшлася, – її припис на квартиру З. Толкачова якийсь співробітник Міністерства культури, віддав і розчинився у темряві ночі.

Хіба не в такій самій атмосфері вже в 60-х роках Ігор Григор’єв знищив безліч своїх полотен, хіба не з цієї причини вкоротив собі життя Апатоль

Лимарев? Викликали до КДБ Юрія Луцкевича, не давали експонувати твори Я. Левичу, Г. Григор’євій, О. Агафопову та й автору цих рядків.

У немилосердній боротьбі сірості з усім новим та непересічним найбільше страждала творча молодь 60-х – початку 70-х років. З єврея Михайла Вайнштейна – справжньої жертви художнього офіціозу – знущалися так само, що й з українців Михайла Грицюка та Валентина Задорожнього. Під ідеологічним тиском були Д. Мирецький, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Зарецький, О. Рапай, Г. Гавриленко та інші. В них була одна національність – інтелігент. Доля кожного з них – ще не написана книга страждань.

Д. Мирецького було заарештовано під час покладання квітів у Бабиному Ярі. Юнацька доля

Давид Мирецький
«Кабаре», полотно, олія, 1986 р.

скульпторки Ольги Рапай – приклад найпопулярнішого способу спілкування влади з інтелігенцією. Після арешту відомого поета та перекладача Переца Маркіша – батька Ольги, – який загинув 1952 року в московській Лефортовській в'язниці, дівчиною, тоді студенткою п'ятого курсу Київського художнього інституту, зайнялися чекісти, і зрештою її було заарештовано прямо в учбовій аудиторії. Конвоїри провели Ольгу коридорами інституту крізь натовп приголомшених студентів. Привезена до Лук'янівської в'язниці, дівчина одразу потрапила до колони, яку вже відправляли за Іртиш. У робочому халаті скульптора та в гумових тапочках на босу ногу – як стояла в своїй робітні, Ольга пройшла тим етапом, що й багато в'язнів країни. Від сибірських морозів урятував якийсь латиш, він поділився одягом, промовивши: “може, й мою допо хтось так зогріє”. По смерті Сталіна донька поета П. Маркіша була реабілітована,

але ніколи не дізналася про звинувачення, за яким було жорстоко катовано та розстріляно батька.

Та й згодом дискримінаційна атмосфера навколо Ольги не розвіялась. У 70-х роках керівництво Спілки художників зажадало від неї розписки про невиїзд, хоча скульпторка ніколи не порушувала питання про еміграцію. Недбало замаскований антисемітизм торкнувся й дочки – Катерини, їй довелося їхати до Ленінграда. Це доля однієї родини, а було їх тисячі... Саме, мабуть, тому Т. Яблонська сказала колись Д. Мирецькому (знаю з його слів): “Виїжджайте, тут Вам не дадуть виставлятися”. Так і розвіялися по світу наші друзі-художники...

Зауважимо, що в найглухіші часи в художньому середовищі не було виявів антисемітизму, не було їх у тих майстернях, сутеренах та піддашсях, де саме й творилося справжнє мистецтво, яке багато років лишалося українським андерграундом. Не

*З.Лерман
«Подруги», полотно, олія, 1980 р.*

національність, а порядність, відданість справі були критерієм, за яким об'єднувалися люди. Ганебність антисемітизму цілком на совісті ідеологізованої верхівки Спільки художників.

Попри всі кривди 50-х – 70-х років художники-євреї не відокремлювали себе від загальнокультурної ситуації. Найновітніша історія мистецтва, сторінки якої вже починаємо бачити, дає підстави говорити про потужне річище єврейської культури, яка є складовою, дуже органічною частиною всього українського образотворчого мистецтва. “Художники всіх часів і народів мають спільну національність, її назва – митець”. У цьому перекопанні видатного майстра живопису Зої Лерман є мудрість, яку людству, розшматованому зачумленим століттям, ще прийде час осягнути.

Михайло Глейзер – автор проникливих малюнків та картин,

створених за мотивами Шолом-Алейхема та Бабеля, перекопаний, що “некоректно розподіляти митців за національними ознаками. Я не вважаю себе суто єврейським художником. Мені цікаво ілюструвати Достоевського, Чехова, Лесю Українку. Мене цікавить людина взагалі... Як киянину, мені не байдужі наша Татарка та наш Андріївський узвіз” В слові НАШ саме й зафіксована програма усіх тих художників, для кого тепло людських стосунків є головною темою творчості.

Ця ідея може здатися не дуже привабливою для тих, хто збаламучений ідеями національної виключності, хто в своєму не хоче бачити спільності із світом. Загальнолюдські універсалиї склалися ще в донаціональний період розвитку людства. Суперечки про першість національно-відмінного чи вселюдського – все одно, що суперечки про курку та яйце. Та попри все, навколо цієї проблеми і далі

М. Вайнштейн (1940—1981)
«Хлопчик з Освенціму», полотно, олія, 1966 р.

точаться найгостріші дискусії – вони стосуються всіх сфер життя, не виключаючи художньої.

Історія свідчить – не існує безнаціонального мистецтва. Моделі життя кожного етносу неодмінно віддзеркалюються в ньому. Та образотворчі форми, в яких виявляється національне, бувають або відкритими (фольклорними), або опосередкованими – в них дух народу, його національна ідентифікація співіснує із загальнолюдськими універсаліями. І якщо в творчості корінних народів збалансовані фольклорні (знакові) та духовно-світоглядні характеристики, то в єврейському мистецтві, що розвивалося в чужому етнічному середовищі, визначальну роль має духовна домінанта. “Дух єврейства” підноситься над етнічною знаковістю, навчає художника користуватися здобутками усіх художніх шкіл. Культурна свідомість єврея намагається перебороти розкраяність,

тяжіє до ідеального синтезу, який би покривав усі відмінності. Це концепція єврейської культури досіоністського періоду. Та реалії національних революцій наприкінці ХХ століття є так само актуальними і для єврейського народу, що здобув державність.

Цей талановитий народ довго жив, живе і буде жити в Україні, але його творчість ще й досі не одержала належної оцінки. Отже, перші спроби дослідницьких узагальнень щодо втілення “духу єврейства” продиктовані потребою віддати належне міцній культурній гілці українського дерева.

Творчість майстрів різних поколінь розвивалася в кількох напрямках. Перша лінія розвитку полягала в опрацюванні й розвитку класичних образотворчих систем. З них експресіонізм лишився найбільш привабливим. Ще в 20-х роках йому віддали належне класики авангарду М.Шагал, Е. Лисицький, Н.Альтман,

Л. Раппопорт

«Будинок на Подолі», полотно, олія, 1989 р.

О.Тишлер, Х.Сутін, Р.Фальк. Їхніми послідовниками в мистецтві України бачимо А. Балазовського, М. Вайнштейна, Я. Левича, Л. Раппопорт, Д. Мирецького, Л. Дульфана, З. Лерман та ще багатьох.

Другий напрям – “україніка” єврейських художників. Він дуже поширений, бо зумовлений відкритістю єврейської свідомості до середовища, в якому живе митець. На відміну від національного самоусвідомлення корінних народів, закріпленого в “знаках етносу” (вишивка, ткацтво, різьбярство, тощо), у євреїв, історично розсіяних по континентах, сформувалося “контактне” ставлення до культури, яка дала їм притулок. Коли на одній з картин Я. Левича бачимо єврейський похорон, зображений на тлі православного цвинтаря, то не закинемо авторові етнографічної помилки. З усіх прадавніх народів (Вавілон, Єгипет) вижили тільки євреї і саме тому, що не боялися чужої

культури, опапювали її – в цьому стрижень досіоністського періоду розвитку єврейства.

Сприйняття культури корінного народу буває частковим, компромісним, крім того, знайдемо і ототожнення себе з фольклором, в якому найдорогоціннішим є його неофіційний характер – свобода від академічної школи, людяність та декоративізм.

Художня чутливість привела Ольгу Рапай та живописця Зою Лерман до українського фольклору. Художник-графік з Одеси Віктор Векслер, що дошукується витоків єврейського фольклору, зауважив: “Високе й звичайне надає фольклорові найсокровеннішого змісту. Він цементує людську спільність. Позацензурність міцно пов’язує фольклор з моральністю”. Цей хід думок близький З. Лерман. До того ж теми з побуту українського села посідали значне місце в її живопису 70-х років. Закохана в декоративізм

Дмитро Вайсберг
«Двоє», олія.

народного мистецтва, вона вміє звичайний сюжет перетворити на розгорнуту метафору-притчу.

Народне ставлення до ліплення сформувало пластичні обрії Ольги Рапай. «Я ніколи не сприймала академізм як справжню творчу систему. Витоки мистецтва знаходила в скульптурі скіфів, у давніх греків, у народній пластиці. Так само, як народні майстри, працюю з глиною, через тектоніку гончарства добре відчуваю логіку фольклорної творчості». Ольга закохана в «наївізм», ціує народне розуміння комічного, міфологізм. Отже, тематика та художня форма скульптур О. Рапай – рідня українській традиції.

Художнику, хоч би якої землі він був сином, не шкодить вільно почуватися в світовому мистецтві –

для єврея це є органічним завдяки національним рисам: пластичності характеру та здатності до асиміляції. Тому не можна казати про певну школу єврейського мистецтва та наявність безперервної образотворчої традиції. Натомість маємо пунктирність розвитку, дифузний характер художнього результату та майже цілковиту відсутність закріпленої стилістичної знаковості (знаки етносу – образотворчий імідж народу). Верховенство в художній спадщині євреїв належить духовно-світоглядним критеріям. Вони домінують над фольклорним знаком. Цю категорію окреслимо як «дух єврейства».

Найпростіший спосіб уособлення «духу єврейства» – в кристалізації єврейської теми, в

жанрових композиціях або ілюстраціях. До цього напрямку належать спроби відновити національну символіку. Це, за висловом В.Векслера, “розшуки на попелищі”. До відображення національного вдавалися О. Тишлер, Я. Ражба, З. Толкачов, М. Фрадкін, Д. Беккер, А. Каплан, а сьогодні – М. Глейзер, В. Векслер, С. Каплан та інші. Але більшість іде не за стилістикою. Втілюючи “дух єврейства”, Я. Левич, М. Глейзер (в окремих працях), Л. Дульфана, О. Ройтбурд, Л. Загорна, А. Толкачова, Т. Морозова вільні від ілюстративності, не дотримуються “єврейської теми”. За якими ж ознаками пізнаємо цей національний дух, що є “охоронною грамотою” народу, який століттями жив, зазнаючи кривд та утисків або й за умов геноциду? В народі сформувалася особлива увага до людини-страждальця, вразливості, а в мистецтві – переважний інтерес до непоказних мотивів та ситуацій. Саме тут основа дисбалансу між щирістю в мистецтві та вимогами гіпертрофованої героїзації соціалістичного реалізму. Світосприймання єврейського художника завжди зорієнтоване на масштаб нормальної людяності.

Через те, що єврея завжди намагалися відштовхнути на периферію життя, держави, міста, – в цьому народі, зокрема, в його художників, виробився особливий інтерес до наївного, найбільш демократичного мистецтва. Євреєві властивий вихід із суспільства, а в мистецтві – з офіційної системи до ментальної діаспори – “номи”. Це є підставою для розробки примітивізму в синтезі із експресіонізмом. Всі ці кози та літаючі корови Марка Шагала ще й досі не покинули композицій В. Векслера, Ю. Шейніса, В. Тутельмана, М. Глейзера, С. Каплана, Л. Загорної. Провінційний “мемуаризм” – це той колорит, який саме і уособлює “дух єврейства”. Жанрові сцени з життя

київського Подолу в офортах та малюнках Т. Морозової, Л. Загорної, З. Кружкової перейняті складним подвійним почуттям. Художники сумують із зубожіння людського гіздів’я, разом з тим відчутна любов художників до парканчиків, будиночків – світу, який зникає з життя. Не дивно, що, оспівуючи провінцію, художники користуються стилістикою “неопрimitиву”.

“Дух єврейства” втілюється в “номі” – нерегламентованих образотворчих формах, вони зігріті теплом емоції, щирістю, що говорила від душі і була альтернативою офіційному радянському міфологізмові.

Цінності родинного мікрокосму, дуже суттєві для єврея, також спрямовують художників до камерних тем, до всього того, па чому є полиск тепла й людяності. Жанри Давида Мирецького (київського та нью-йоркського періодів) – завжди сумовито-мудрі притчі про “маленьку людину”. Вишуканий формою живописець Я. Левич теж обмежується непоказними сюжетами. Це ж стосується композицій В. Тутельмана з Чернівців.

Природне почуття гумору, вміння сміхом переборювати нужденність, кривду відбивається в гротескових і навіть епатуючих творах Л. Дульфана, В. Тутельмана, Ю. Шейніса, Л. Раппопорт, О. Ройтбурда, Д. Мирецького, Т. Морозової. В них крізь сміх, інколи надмірний, бринять сльози.

Важливою духовно-стилістичною домінантою сприймається “фактор часу”, тобто нашарування історико-художньої інформації. Творча свідомість єврейського митця – ніби старий фоліант із стертим текстом, над яким написано новий, – палімісест. Крізь сучасні знаки проступає минуле. Цей культурний контрапункт зобов’язує до проникливості, пошанування художньої форми. Вона розкошувала в живопису Р. Фалька, О. Тишлера, а нині – у М. Вайнштейна, З. Лерман, Я. Левича, Л.

Раппопорт, М. Вайсбурга та ще в багатьох.

Життя в “ментальній діаспорі”, або у внутрішній еміграції, напівлегальне існування єврейської культури (записаний в генах неспокій) сформувало глибоке мистецтво. Воно не було відкритим, легким для сприйняття. В ньому за видимим є утаємничений зміст. Коли Марка Шагала спитали, чому мертві у його картинах лежать на вулиці, а на даху намальований музикант, маестро відповідав: “Що я маю пояснювати, я відчуваю, що світ стоїть догори ногами... Ще дитиною відчув, що всіх нас огортає неспокій... Коли в творі нема ірреального, як на мене, він не є реальним”⁵. Це мистецтво потребує дешифровки, проникнення, як у полотнах М.Шагала, Р.Фалька, О.Тишлера, а нині – Я.Левича,

З.Лерман, М. Вайсбурга, О. Ройтбурда.

Сьогодні, коли ми говоримо, що безнаціонального мистецтва не буває, здійснена мрія євреїв про державність та національну культуру спонукає митців дбати про створення (часткове реставрування) певних етнічних знаків. Ці завдання вирішуються більш на соціальному, ангажовано-функціональному, ніж духовно-пластичному рівні. Це є бунт проти наднаціонального образу єврейського мистецтва, проти його знакової та стильової неокресленості, проти відсутності національної образотворчої школи.

Сподіваємося, що, набуваючи якостей національної образотворчості, єврейське малярство не загубить всього того дорогоцінного, що в історії мистецтва залишається як втілений “дух єврейства”.

м. Київ.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Вовченко К., Раєвський С. В атмосфері ліберального примиренства. //Київ. правда. –1947. – 19 жовт.

² Касіянін В. З архіву З. Толкачова. 1948 р.

³ Сысоев Н.М. Борьба за социалистический реализм в советском изобразительном искусстве.

// Вопросы теории и критики советского изобразительного искусства. “Академия художеств СССР”. – М.; Л., 1949, – 36 с.

⁴ Каменский А. Художники Украины. // Сов. искусство. – 1948. – 14 февр.

⁵ Шагал М. Все это есть в моих картинах.// Лит. газ., – 1985. – 14 окт.

Леонід ФІНБЕРГ,
соціолог (Київ)

ГОЛОКОСТ, БАБИН ЯР, СЬОГОДЕННЯ ...

139

Одна з кращих книжок, що розповіла світові про трагедію голоду в Україні 1932-33 років, починалася такою думкою: знищення мільйонів євреїв у другій світовій війні потрясло Європу, стало фактором осмислення вини цивілізації ХХ сторіччя. Голод в Україні на початку 30-х років, який забрав щонайменше 7-8- млн. українців, і досі невідомий світові, невідомий самим українцям.

Я хотів би трохи доповнити цю думку: про трагедію євреїв знав світ, але практично мало що знали євреї в колишньому Радянському Союзі. Ідеологи радянської влади все робили для того, щоб народи не знали своєї історії, бо те знання неминуче б зажадало пошуку винних у тих трагедіях. Зрозуміло, що в цьому випадку комуністи з фашистами були б поруч.

Отож, я спробую розповісти українському читачеві про голокост – катастрофу європейського єврейства під час другої світової війни. (Бо кожному народові треба поховати своїх мертвих, в прямому, і в переносному сенсі, – розповівши про них. Адже не поховавши їх, людям жити важко.)

* * *

Завоювання влади в Німеччині фашистами поклато початок масовим антисемітським акціям. На перших етапах це було обмеження євреїв в економічних, а потім і в громадянських правах. Як реакція на це – еміграція близько 300 тисяч євреїв (60 відсотків єврейського населення Німеччини). Решта – 200 тисяч – загинули в концтаборах чи просто були вбиті в своїх будинках. Еміграція євреїв ускладнювалася тим, що не було куди емігрувати – в усіх країнах діяли квоти на еміграцію. І євреї залишалися один на один зі своєю трагедією. Світові це було практично байдуже.

Напередодні аншлюсу в Австрії було 185 тисяч євреїв. 65 тисяч з них були вбиті, решта емігрували.

З 118 тисяч чеських євреїв від рук фашистів загинуло 75-80 тисяч.

У 1938 році в Угорщині жили 450 тисяч євреїв. Після приєднання Північної Трансильванії у 1940 році під владою Угорщині опинилося 752 тисячі євреїв. Тільки 100 тисячам з них пощастило вижити. Лише в Освенцім було відправлено 445 тисяч угорських євреїв.

Напередодні Другої світової війни у Польщі жили 3 млн. 350 тис. євреїв. Близько 3 млн. з них загинуло від рук фашистів та їхніх союзників. З 350 тисяч тих, що вижили, 200 тисяч врятувалися в Радянському Союзі, приблизно 100 тис. – в партизанах, у таборах тощо. Трагічно відомі етапи цього скорботного шляху: Треблінка – 870 тисяч євреїв, табір Бельжеце – 600 тисяч, Собібор – 250 тисяч, Майданек, Освенцім

До війни в Словаччині жили 137 тисяч євреїв. 40 тисяч з них потрапили до Угорщини, коли вона анексувала Закарпаття. 90 тисяч словацьких євреїв було депортовано до Освенціма, Треблінки, Собібору. Загалом 110 тисяч євреїв Словаччини загинуло в концтаборах.

З 350 тисяч французьких євреїв загинули 77 тисяч. Частина людей врятувалися, емігрувавши до Іспанії, Швейцарії та на північ Африки.

Перед окупацією в Бельгії жило 90 тисяч євреїв. Близько 40 тисяч з них було відправлено в табори смерті до Польщі, 25 тисяч емігрували до Франції, щоб там поділити долю французьких євреїв.

З 140 тисяч єврейської громади Голландії пережили війну тільки 35 тисяч.

До війни в Люксембурзі жили 3,5 тисячі євреїв. Майже 2 тисячі з них було відправлено до таборів смерті.

З 750 тисяч євреїв Румунії 350 тисяч загинули в катастрофі. Спочатку погром влаштувала румунська влада. Опісля дії німців та румун координувалися.

В Югославії до війни жили 78 тисяч євреїв. 60 тисяч з них загинули в Треблінці, Освенцімі, були вбиті хорватськими націоналістами-ушашами.

З 77 тисяч євреїв Греції загинули в катастрофі близько 65 тисяч. Більшість з них – в Освенцімі.

В деяких країнах Європи суспільству вдалося врятувати євреїв від геноциду.

7200 датських євреїв були переправлені човнами до Швеції. Майже 500 євреїв, яких нацисти схопили під час облави, кинули в Терезієнштат. У 1945 році вони повернулися живими на батьківщину.

Євреї Фінляндії – 2 тисячі осіб – врятувалися завдяки тому, що уряд не виконав вимогу Гітлера про депортацію євреїв з країни.

57-тисячна єврейська громада Італії здебільшого вижила завдяки відмові Мусоліні відправити євреїв на загибель. Під час окупації півночі та центру Італії німцями у 1943 році загинуло близько 8 тисяч євреїв.

Майже без втрат збереглися євреї Болгарії – 50 тисяч осіб. Цьому сприяли парламент, церква, королівський двір цієї країни.

І останнє. На території, анексованій Радянським Союзом, включаючи близько 200 тисяч біженців, проживало перед початком війни 1 млн. 750 тисяч – 1 млн. 800 тисяч євреїв (взагалі на території СРСР на той час мешкало 2,75-2,9 млн. євреїв). Близько 1 млн. 100 тис. євреїв встигли евакуюватися на схід. Решта – майже всі, хто залишився – загинули. До них слід додати 120 тисяч євреїв-військовослужбовців, що загинули як бійці Радянської Армії, та ще 80 тисяч розстріляних в таборах для військовополонених.

Це – страшний мартиролог. Більшість даних його взято мною з книжки Іцхака Арада “Холокаст” (Іерусалим, 1990).

Майже не відомі нашій громадськості і спроби осмислення трагедії єврейською та світовою думкою. Розуміючи, що тема безмежна, я зупинюся на деяких її питаннях.

Трагедія європейського єврейства відбувалася при вражаючій байдужості народів та урядів цивілізованого (?) світу.

Наведу лише деякі факти:

– Дві міжнародні конференції з проблем біженців (в Швейцарії та на Бермудських островах) перетворилися в фарс і виразно показали німцям, що світ не готовий допомагати євреям.

На початку війни держдепартамент США доклав багато зусиль, щоб інформація про фашистські звірства не проникла в мас-медіа – урядовці боялися, що суспільство зажадає допомоги жертвам.

– Кораблі “Сан-Луї” та “Струма” з єврейськими біженцями па борту не отримали дозволу Англії, а потім США па прибуття до Палестини. Люди з “Струми” загинули, з “Сан-Луї” – чудом збереглися, але не завдяки американцям чи англійцям.

– За весь час геноциду єврейського народу союзні держави не прийняли жодного документу, який би засуджував нацистські звірства.

– Країни антигітлерівської коаліції практично нічого не зробили, щоб перешкодити депортації євреїв Європи до концентраційних таборів у Польщі. Навіть сотням парашутистів з Палестини, які висловили бажання врятувати своїх братів та сестер, не було дозволено прийняти участь у бойових діях. “Табори не можна було бомбардувати з стратегічних планів, євреям не можна було давати в руки зброю з політичних міркувань”, це означало б визнання Ерець-Ізраелю, - пише Е.Беркович.

– Євреї, що залишалися на радянській території, практично нічого не знали про антисемітський геноцид, учинений німцями в Європі. Хто в тому винний? Звісно, сталінський тоталітаризм, який знищив громадянське суспільство, в тому числі всі форми об’єднання євреїв, який тримав своїх громадян в інформаційному вакуумі.

– Навіть на пропозицію прийняти 20 тисяч єврейських дітей Америка відповіла “ні”. (Та може випадковість це? Факти впевнено свідчать, знов-таки, – ні! Опитування суспільної думки в квітні 1939 року показало, що за збільшення квоти для емігрантів голосували лише 8,7 відсотків громадян, проти – 83.)

– Мовчала церква, і Папа в Ватикані. А деякі з служителів повторювали антисемітські догми минулих часів: “Це кара євреям за смерть Ісуса” (Діяльність окремих священників по врятуванню євреїв була їх особистою позицією як громадян.)

Гадаю, що досить інформації. Вона, як на мене, сприяє чіткішому розумінню тих часів. (Зовсім не зайва вона і в сьогодняшніх думках та сподіваннях наших народів на те, що світ нам допоможе. Певен, тільки ми самі можемо допомогти собі. І ніхто інший.)

Як збагнути цю байдужість одних людей до загибелі інших? Чим пояснити?

Мабуть, у відповіді на це питання будуть і безсилля європейських народів перед фашизмом, і зовсім недостапій як на той час – та й тепер, – механізм солідарності народів в ім’я збереження цивілізації та життя на землі, і аморальна “моя хата скраю” ряду держав та народів (ілюзія, що коли вбивають інших, то в тебе залишається шанс вижити), і історичне протистояння іудейської та християнської цивілізацій, і трагічне політиканство державних лідерів, яке коштувало сотень тисяч і мільйонів життів... Мабуть, цей перелік можна продовжувати. Та питання: “чи врахує людство цей урок?” – мабуть, сьогодні найактуальніше. На жаль, мертвих вже не повернути. Дай Боже, щоб поталанило вижити живим...

Ще один аспект трагедії вартий уваги: як же так сталося, що мільйони людей покійно йшли на смерть? Та чи покійно йшли? Чи ми про це також майже нічого не знаємо?

Один з найсумлінніших дослідників цієї теми, ізраїльський письменник К.Шабгай (до речі, сам чудом порятувався в концтаборах), докладно аналізує цю тему. Він пише про те, що євреї Європи практично не мали можливості боротися. Він розповідає і про поведінку людей інших національностей в німецьких таборах (їх було близько 5 млн. осіб). І хоча вони знаходилися в кращих умовах, ніж євреї, повстань в них практично не вибухало: голод, знущання, холод, абсолютне безправ’я деморалізували людей. Майже без спротиву німці знищували і польську інтелігенцію, і польське офіцерство. А

мільйони бійців Радянської армії, які в перші місяці війни опинилися в полоні. Чи знаємо ми щось про їхні повстання? Майже ні.

Можливість самооборони залежала від багатьох обставин. Треба було мати надію, якісь ресурси, зброю. Адже і Варшавське повстання відбулося лише після п'яти років неволі. Євреї жили в різних країнах, не мали своєї держави, а коли приходили німці, вони позбавлялися громадянських прав, їх віддавали на розправу і німцям, і місцевим добродійникам. В той час, писав Е. Беркович у вищезгаданій книзі, вся Європа збожеволіла від ненависті і кровожерливості. А в центрі цієї оргії опинився народ, який не мав національного керівництва та військових традицій.

Диявольська, цинічна фашистська програма знищення єврейства була розроблена так, що жертви майже до останніх днів не знали, що їх везуть на загибель. А потрапляючи до таборів чи гетто, вони вже не цінували життя, яке було страшним та принизливим, і багато хто жадав смерті як визволення.

І все ж акти протидії були, навіть у цих страшних умовах. Світ знає про повстання у Варшавському гетто та у Вільно, Львові, Кракові, Бендіні, Бродах, Тирново, Гродно . . . Були повстання і в Треблінці, Освенцімі, Собіборі. А скільки повстань залишились невідомими тому, що всі повстанці загинули? Майже випадково стало відомим, що останні з в'язнів табору Шавне беззбройні накинулися на своїх конвоїрів і майже всі загинули.

Незважаючи на небезпеку, існували десятки єврейських партизанських загонів і в Польщі, і в Беларусі, і в Україні... Як і в багатьох інших випадках про це майже невідомо нашим громадянам.

А скільки було актів прояву людської гідності серед приречених – від останнього походу Януша Корчака разом з дітьми до такого ж шляху варшавських рабинів із своїми братами на смерть (їм була запропонована можливість спасіння, але вони відмовилися від неї).

Ця тема безмежна і я розумію, що будь-яке перо безсиле перед осмисленням трагедії такого масштабу, як Катастрофа. Мабуть, лише через сто чи двісті років дослідники матимуть можливість об'єктивно до неї підійти. Сучасникам це все ще болять, кричить. Це долі близьких: батьків, дідів, кровних.

* * *

У Катастрофі європейського єврейства є свої символи. Один з них – Бабин Яр. Жодного серйозного наукового дослідження цієї теми не існує. Навіть кількість знищених називають від 34 до 200 тисяч. Це європейці знають вбитих поіменно, ми ж і досі рахуємо кількість жертв другої світової війни на території колишнього Радянського Союзу від 20 до 40-50 мільйонів. Бабин Яр для світу став символом трагедії. Для влади він був одним з “об'єктів”, якого дуже бажали позбутися (як і Биковні, як і Києво-Могилянської академії, як і Хатині...). А чого варта була боротьба суспільства за пам'ятник у Бабиному Яру, ігнорування владою ряду блискучих проєктів і встановлення, нарешті, символу з скульптурної класики сталінізму, який не має жодної ознаки єврейськості цієї трагедії? А потім були спроби забудови на кістках загиблих парку розваг. Чудом не побудували. А ще потім – цинічне розганяння людей, що приходили в роковини розстрілів на це місце. Боже, я пишу про хронологію цинізму, паплюження пам'яті народу, знуцання над найсвятішим – прахом загиблих, – і розумію, що в той страшний час в цьому не було чогось особливого . . . Чи не так страшно вбивали пам'ять в інших народів, коли для українців “не було” ні історії УПА, ні книжок Грушевського та Винниченка, коли самих українців убивали не фігурально, а фізично тисячами тільки за те, що не погоджувалися бути манкуртами. А яка страшна історія виселених –

депортованих Сталіним – народів: кримських татар, німців з України та Росії, калмиків...

Все так. Я не вип'ячую свій біль, і біль мого народу. Але я хочу, я повинен про це знати. І мої діти повинні знати. І ви, і ваші діти, читачу. Щоб це ніколи не повторилося. Ніколи! Із жодним народом світу.

* * *

Ілюзії, якими жили люди на початку ХХ сторіччя, що ось-ось прийде гармонія націй, держав, економіки, розвіялася дуже швидко. Жоден з етапів життя не був таким страшним і людиноненависним, як цей вік. Його божевілля першої та другої світових воєн, ГУЛАГу та Кампучії, геноциду вірмен та євреїв, штучного голоду в Україні і страхіть маоїзму сьогодні продовжується в Югославії, Вірменії, Азербайджані, Придністров'ї

Невже це неминучий шлях розвитку людства? Невже напередодні нового тисячоліття ми неспроможні зупинити цю ланцюгову реакцію знищення один одного?

Я розумію, що нема універсальної відповіді на це питання. Кожну проблему, кожне протиріччя треба вирішувати по-своєму. І не випадково, щоб вижити, щоб якось координувати дії різних держав і народів, створено Організацію Об'єднаних Націй, започаткований Хельсінський процес по співробітництву та безпеці в Європі, тривають інтенсивні пошуки інших шляхів порозуміння на Землі. А пошуки нових шляхів людства складаються з пошуків кожного з народів, на кожному конкретному етапі його історії.

На етапі створення народом України своєї держави, коли трагічний досвід минулого маємо осмислити якнайглибше, коли з'явилася надія відродження культур народів України, і в тому числі єврейського, я питаю людей: про голокост, про Бабин Яр, про здатність людства врахувати трагічні уроки минулого, про надії, якщо не на щастя в майбутньому, то на виживання. На ці питання люди повинні мати відповідь.

Я дуже вдячний всім, хто відповів мені на анкету. Частина тих відповідей я пропоную увазі читачів "Сучасності". Але спочатку питання.

I. Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до Вашого досвіду життя? Чи жива для Вас пам'ять Бабиного Яру?

II. Як Ви вважаєте, чи є у народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, вбивство безвинних дітей, жінок, старих людей. Чи серед безлічі божевіль ХХ сторіччя це море крові вже непомітне?

III. Уроки Освенциму, Треблїпки, Бабиного Яру... Чи не метафора це? Адже тільки-но були Кампучія, Сумгаїт, Баку... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

IV. Як, на Вашу думку, чи здатне людство па порозі третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створять люди бар'єри божевіллю вбивств? На що надія?

¹ Е.Беркович. Вера после катастрофы. - Іерусалим, 1991

I. Коли я був значно молодшим, то міг би відповісти на це запитання однозначно: "Біль, рана, скорбота". Все це, звичайно, залишилось і нині, але з роками до цього приєдналося і навіть стало урівень, здавалося б, недоречно тут почуття сорому. Адже "мертві сраму не імуть", а жертв, учасників і співучасників трагедії в основному уже немає серед живих.

I тим не менше – сором, сором за людей, які перестали бути людьми від усвідомлення своєї сили і підкріпили це усвідомлення пролитою кров'ю. Сором за людей, які так швидко (за лічені дні!) стали на бік сили і, якщо не з завзяттям, то з готовністю, погодилися на роль підручних. Сором за людей, які замовчуванням або прямою брехнею обманули приречених, причому пряма брехня фашистів їхньою логікою пояснювана, а брехню "рідної влади", яка знала про уготовану для своїх громадян долю, але не вважала за потрібне сказати їм правду: "Ви приречені! Рятуйтеся!" – пояснити складніше. Боялися паніки? Не хотіли будоражити покинуте місто? Чого варті ці резони порівняно з можливістю врятувати тисячі, нехай – сотні, нехай – десятки, нехай – хоча б одного. Ні, інакше як зрадництвом цього назвати не можна, і мені соромно за людей, які уже 50 років мовчать про це.

Соромно мені і за киян, яких не зачепила акція 29 вересня. Знаю, були між ними і ті, що жажнулися, і ті, що співчували, і ті, що рятували. Кажу не про них, як і не про тих, хто зловтішався, видавав, мародерствував. Кажу про багатьох і багатьох, які сприйняли трагедію без радості, але й без особливої печалі, майже байдуже, буденно. Розумію, що вони уже були привчені всім своїм радянським життям реагувати лише по команді, все розумію. Але соромно все одно.

А найтяжчий сором відчуваю за убитих. Ні, вони ні в чому не винні. Обдурені, зражені, вони пішли на заклання і загинули. І справа не в тому, що не було спротиву: він виключався за тих обставин. Соромно, що вони дозволили себе обдурити і зрадити, соромно, що не могли захистити своїх дітей відчаєм, хитрістю, чудом. Так, соромно, що не відбулося чуда, адже там, де не трапляється чудо, відбувається трагедія. І вона відбулася. Можливо, хоч вона щось змінила в світі, щоб не було так соромно за нього.

II. Свого часу я сформулював "геометричний закон пам'яті". Звучить він так: "Сила пам'яті про подію обернено пропорційна віддалі від точки, де вона відбулася, до точки, де знаходиться потенційний хранитель пам'яті" Відповідно до цього закону пам'ять про Бабин Яр уже нині обмежується вельми вузьким колом людей, так чи інакше пов'язаних з Києвом, а ще точніше – з київським єврейством. У мене є особисті спостереження, які свідчать про те, що люди, котрі жили під час трагедії поблизу Києва (в радіусі 25-50 км), сприйняли звістку про неї просто як ще одну реальність війни, не більше того. Нашадкам цих людей поняття "Бабин Яр" практично нічого не говорить.

III. На це запитання можна було б відповісти двома словами: "Сумгаїт і Баку". Це було б відповіддю і на IV запитання. А втім, уроки історії – реальність, рівно настільки, наскільки реальність сама історія. Люди, здатні мислити історично і які знають історію, здатні зробити висновки з неї. Саме вони, осмислюючи спокусу само- і вземознищення, що міститься в природі людини, здатні створити перепони геноциду. В них немає нічого надприроднього, на жаль, це все ті ж демократичні механізми, покликані не дати виплеснутись ницим інстинктам, не допустити створення суспільних або національних формацій, що базуються не на загальнолюдських цінностях.

I. Бабин Яр (як і Освенцім, і Колима, Камбоджа Пол Пота) – це одна з чорних дір' всесвіту, що загрожує поглинути людську історію, пастка на шляху розвитку цивілізації, яка ставить під сумнів сам факт прогресу у розвитку людства. Для мене виявилася важливою історія боротьби за пам'ять про нього в хрущовсько-брежнєвські часи: зібрання людей в річниці, спротив влади, спроби замити яр піском і, нарешті, потворний пам'ятник. Все це доля мого покоління, усвідомлення ним своєї відповідальності.

II. Гадаю, не повинно бути злочину такого роду, який не має пам'ятника (пам'яті). Якщо нині здається, що перед нами суцільне море крові і насильства, борг істориків відтворити справжню картину, згадати кожну жертву, незалежно від національної приналежності.

III. Людство в цілому винесло з другої світової війни серйозний урок. Але він зрозумілий в достатній мірі лише у розвинутих країнах. Країни третього світу його не засвоїли, адже націоналізм здався їм власним шляхом розвитку. Це стосується і народів колишнього СРСР, а частково і народу Ізраїлю.

IV. Механізмом виживання уявляється реальна переоцінка цінностей, що невідворотно відбувається в світі з підвищенням рівня цивілізованості. Сучасну ієрархію цінностей можна умовно позначити як: людина (особистість), народ (культура, історія), держава (суспільство). Визнання абсолютної безкінечної цінності особистості служить моральною перепорою до самознищення людства в найближчому майбутньому. Механізмом буде слугувати величезний науково-економічний потенціал розвинутих країн.

Михайло Білецький, науковець (Київ)

I. Склалося так, що в мій життєвий досвід Бабин Яр увійшов одним з найперших дитячих вражень. Точніше, не сам Бабин Яр, а атмосфера його очікування. Я пам'ятаю, як в одну з перших ночей після вступу до Києва німців наші сусіди по комунальній квартирі на Пушкінській вулиці чомусь – звичайно, від непояснимого страху – спляють у печі свої релігійні книги; до цих пір пам'ятаю ці товсті книги у важких палітурках з дивними єврейськими буквами. Через кілька днів цих людей було вбито у Бабиному Яру.

Мені було тоді шість років. Не пам'ятаю у своєму дитинстві якихось розмов про те, але, гадаю, що на підсвідомому рівні у картину світу дитини вписалися масові вбивства невинних людей як невід'ємна частина і норма цього світу. Можливо, з цієї причини я ще школярем відчув дух таборів, який витав над моєю країною, і з перших почутих слів повірив у голодомор в Україні.

Для мене і сьогодні головна проблема і головне прокляття нашого століття – вбивства невинних людей, що тривають і досі. І головна мета для тих країн, де вони відбуваються, і для усього людства – навіть більш важлива, ніж зробити людей ситими й багатими, – зупинити ці вбивства.

II. Я гадаю, що в європейській свідомості ХХ століття геноцид євреїв відіграє особливу роль: не перший за часом, він виявився першим, який сколихнув громадську свідомість і совість; саме через нього сприймалися інші – сталінський, полпотівський, лєнінський. Не беруся сказати, наскільки цей геноцид асоціюється саме з Бабиным Яром.

III. Пам'ять про масові геноциди як стан совісті є в одних людей і відсутня в інших. Вона не однакова у різних народів. Хочеться думати, що в крайньому випадку у народів Західної Європи і Північної Америки вона достатньо сильна, аби виключити можливість повторення в них Бабиних Ярів. (Хоча як не згадати лейтенанта Келлі?).

Не беруся судити про азіатський та африканський світ – іноді здається, що там про ці проблеми взагалі не чули.

Але особливий біль викликає те, як слабо засвоєні уроки Бабиного Яру на тому географічному і людському просторі, членом якого я звик себе вважати, що нині називається колишнім Радянським Союзом. Тисячі вбитих, сотні тисяч біженців. І не видно сил, які могли б це зупинити.

Необхідно усвідомити, що відповідальність за масові вбивства, здійснювані в недемократичних і не досить цивілізованих країнах, лягає також на нації демократичні і цивілізовані. Їхня байдужість і бездіяльність слугує тлом, що дозволяє здійснювати ці вбивства. Європейці і північноамериканці часто виявляють дивну байдужість до крові, що проливається за межами їх континентів, начебто там ця кров має іншу ціну. Ми погано пам'ятаємо слова Джона Донна: "Дзвін дзвонить по тобі". Чи багато хто пам'ятає про геноцид, який можна співставити з єврейським, що випав на долю іншого народу – вірмен? Чи змовчить людство і цього разу, прийнявши тезу, яка нав'язувалася, нібито доля і саме право на життя національної меншості є внутрішньою справою суверенної держави?

Я гадаю, що єдиний засіб покінчити з геноцидами, що продовжуються, – усвідомлення всім людством своєї відповідальності за них. Повинен бути розроблений ефективний механізм міжнародного контролю і втручання в разі геноциду і масових порушень прав людини. Людство повинно відучити тоталітарні режими від їх традиційних уявлень про масові злочини, як про їхню внутрішню справу, що не допускає втручання. Захист курдів від Саддама Хусейна – перший приклад такого роду, що вселяє надію.

На жаль, такий механізм може бути ефективним лише у випадку, якщо злочинний режим і злочинне суспільство на кілька порядків слабкіші від цивілізованих націй, що об'єдналися

IV. Як же зробити, щоб знову не виникла держава-монстр, що вбиває своїх громадян і становить загрозу усьому людству? При сучасному рівні озброєнь – загрозу смертельну. Саме в цьому полягає одна з головних проблем виживання людства. Вірогідність виникнення такої держави не така вже й мала. Зокрема, де-небудь і на безкрайніх просторах нашої імперії, що розпадається. Для мене жахливим симптомом послужили відверто проголошені плани колишнього кандидата в російські президенти і в майбутньому – в союзні (що набрав, до речі, сім мільйонів голосів виборців) – плани геноциду прибалтійських народів.

Відповіді на поставлене запитання я, звичайно, не знаю. Хотілося б тільки, щоб усі ми, – а особливо політичні діячі в нестабільних і потенційно небезпечних суспільствах – постійно пам'ятали про цю загрозу. І піклувалися про її усунення значно більше, ніж про численні інші політичні цілі.

А сподіватися хочеться завжди. І навіть якщо для цього бракуватиме розумних підстав – залишиться надіятися на Бога.

Олександр Борщаговський, письменник (Москва)

З Бабиним Яром мене пов'язує так багато, що мені краще не вдаватися в подробиці, вони потребують багатьох сторінок. За необхідністю відповідаю коротко.

Дорогою до Бабиного Яру йшла моя дружина Валентина (молода жінка, яка стала моєю дружиною у 1946 році) з маленькою донечкою на руках (Світланою Кармалитою, нині – кіносценаристкою, дружиною режисера Олексія Германа), йшла довго, благаючи свою сусідку залишити їй на деякий час свого сина, залишити до благополучного влаштуванні євреїв на новому місці, куди вивезуть їх німці. Адже такою була загальна трагічна помилка.

Валентину із Світланою прогнав із натовпу німецький офіцер, – зроби вони ще сотню кроків по Львівській, їм би вже ніколи не повернутися. Цей особистий мотив використаний мною (трансформовано) в сюжеті п'єси і фільму “Дамський кравець”.

На світанку 7 листопада 1943 року я по понтону, поміж військовою технікою, що рухалася через Дніпро, можна сказати, не увійшов, а “вбіг” до Києва, рідного мого міста. Через годину в районі житлового будинку письменників (Леніна, 68) мене гукнув сивий, похилого віку, як мені здалося, чоловік, назвавши Шуорою – по імені мого білоцерківського дитинства. Я з трудом упізнав його, чоловіка, який народився усього на 2-3 роки раніше за мене, але на вигляд значно старшого. Він був саме у тій похоронній команді, котра ховала, а потім у кінці літа 1943 року спалювала останки жертв Бабиного Яру, частина якої (невелика) врятувалася раптовою втечею у напрямку Подолу. Тоді, 7 листопада 1943 року, я вперше почув про трагедію Бабиного Яру.

Звідтоді Бабин Яр ніколи не зникав із пам'яті, із серця, а з якогось часу – з творчих робочих планів. Коли з'явився роман А.Кузнецова “Бабин Яр”, я був радий першим відгукнутися на цю чесну книгу великою статтею у “Литературной газете”.

Гадаю, що пам'ять про Бабин Яр живе в людях, живе саме так, як і повинна жити висока трагедія: не гноблячи щогодини, не перетворюючи на пекло внутрішнє наше життя (що було б жахливо!), існуючи в нас великим і милосердним набатом, то стихаючи до нечутного, то знов вибухаючи покаанням і відчаєм.

Бабин Яр можна виокремити навіть з тієї вакханалії жорстокості, якою позначене ХХ століття, але будемо справедливими і дозволимо іншим народам, на інших меридіанах виразніше чути інші голоси, відчай с в о і х жертв, своїх матерів і дітей. У цьому світовому трагічному оркестрі звучать сотні “інструментів”, свій нам чути краще, але як важливо не випускати з поля зору і весь оркестр!

Ми з вами щойно стали свідками беззастережного і могутнього повернення історичної пам'яті про Бабин Яр, повернення не примусового, а тому дуже обнадійливого. Однак, не можу сказати, щоб я вірив у повне зцілення, у таке засвоєння уроків історії, котре виключить (або серйозно утруднить) повторення подібних трагедій. Важко не бачити виразок нинішнього світу, не чути смороду шовіністичного, фашистського гниття. Шлях до розуміння, злагоди, милосердя все-таки складний і дуже довгий, але якою короткою, якою обвалью швидкою і раптовою буває зворотня дорога – до ненависті, ворожнечі, погрому, братовбивства

Сумніваєтеся? Погляньте на карту світу і країни.

Не стану нагадувати напівшалеця і папівфашиста Звіада Гамсахурдіа, згадайте Північну Ірландію, тамтешні вбивства і геноцид на релігійному ґрунті, націоналізм – найнезнищенніша, найпопулярніша, найстрашніша за “бактеріальним” самопродукуванням з усіх отруюючих, смертоносних речовин.

І якщо в юності мій впертий космополітизм був стихійним, від уроків батька й самої природи, то сьогодні він у мене стократ сильніший.

I. Бабин Яр як моральна максима поставав переді мною поступово, причому не безпосередньо саме як Бабин Яр, бо таких було доволі. Щонайперше повинна була усвідомитися наявність самого єврейського народу, що зовсім не є таким зрозумілим, як декому здається. Для народженого в Галицькій провінції хлопчини євреї та єврейство були радше Старозавітним народом та ще, може, якимось відголоссям Різдваних Свят. Тобто чимось радше казковим, ніж реальним. Вже потім вони появлялися з біблейської невизначеності: в розмовах старших людей, всі спогади яких, як і сьогодні, залишилися в роках двадцятих-тридцятих міжвоєнної Польщі. І тільки потім по якомусь умовчанню і згадуванню когось в середньому роді, як дитини чи безсловесної істоти, проступав якийсь неясний контур. Важко було скласти до купи веселий і смішний образ Вертепу і те мовчання. І тільки на якомусь там курсі вищої школи зі здивуванням виявилось, що не всі, хто говорить по-російськи, були росіянами. Однак, що важливо у цій провінційній історії? Гадаю, саме це скупе мовчання. Мовчання як усвідомлення того, що сталося, яке не допускає дешевого вуличного каяття і як певна табуйовапа пам'ять дає ще один шанс жити далі. І разом з тим все ж відчувати спільну вину і нашу вселюдську падшість.

II. Пам'ять є різною. Є скорбота, а є й пам'ять як констатація. Проста констатація такого факту у свідомості мільйонів, якщо вона позбавлена моральної оцінки, є свого роду цинізмом, якого не позбавлені багато хто, причому як у нашій країні, так і поза нею. Інколи доволі неприємно зустрічатися з дослідниками такого роду. Так само, як і з гіпертрофованими, а часто професійними скорботними. Їх моральний стосунок до того, що відбулося, теж часто нещирий і є стереотипом масової свідомості. Важливо, щоб пам'ять стала актом особистим, більше того – інтимним. Не може бути групового каяття чи скорботи. Тому до питання пам'яті про Бабин Яр я підійшов би радше якісно, ніж кількісно – чи пропустили ми його через своє серце, або в християнській парадигмі – чи спів-чуваємо ми мукам Христовим? Чи дійшов хоча б один з нас до того покайного спів-чуття як спільного зазнавання його страстей, коли палить сором за те, що ти тут, а він там, на хресті. Чи в багатьох з нас кровоточать стигмати віри? А отже й любові та каяття. Отож – скільки в нас пам'яті як спів-чуваючого стигматизму? Не знаю.

III. В першому ж слові запитання криється й відповідь. Що є урок? Це щось, що відбулося і зафіксувалося як відповідь на запитання. Повторення, після Освенціму, Кампучії та Сумгаїту мало б наштовхнути нас на констатацію, що історія нас учить того, що нічого не учить. Однак – хто отримав цей урок? Ми звикли відповідати – ми. А що є це ми – народ. Так, у суспільній свідомості є моральна негачія геноцидів. Але вона пращує тільки на рівні свідомості. Як народ чи суспільна свідомість ми заперечуємо все, що сталося. Але кожен з нас зокрема у глибині своєї душі чи має досвід цього заперечення? Чи усвоїв він як особа цей урок? Чи став би цей урок інтимним? Багато хто просто не задумувався. Не до того. Багато хто так і не розвинув у собі своє інтимне і так і живе в суспільному, а, отже, – поверхневому – так і не знаючи, що в нього в душі і на що він здатний. Така недорозвинутість душі і є причиною такого частого повторення геноциду. Чи маємо ми надію на усвоєння уроку? Але ж, щоб засвоїти його, потрібна не пасивна надія, а щоденний душевний труд. Можливо, свого роду “виховання почуттів”. Тому надію я б визначив як труд душі і працю як над своєю, так і над іншою душею.

IV. З винайденням атомної бомби людство, як писав Рассел, вперше опинилося в ситуації, що воно чисто фізично може себе знищити. Техніка, над якою людина домінувала, задомінувала над людиною. З одного боку це зробило людство смертним, але разом з тим і відповідальним за своє життя. Тобто воно стало дорослим. Смертність – це відповідальність за дароване тобі життя при можливості цим даром знехтувати. Те ж саме стосується всіх народів, які теж з чисто технічного боку, не так важко, принаймі, можливо винищити. Отож питання стоїть так: кому дали до рук зброю самознищення – несвідомій своїх дій дитині чи мужу, що прийняв дар життя, щоб його зберегти? Рано чи пізно коло клавіші, що запускає ракети, може опинитися й доросла дитина з нерозвинутою вдячністю, як відповіддю на “дар життя”. Отож нашою надією може бути тільки формування цієї вдячності, яка можлива лишень при умові розвинутої духовності в кожному із нас.

Семен Глузман, лікар (Київ)

I. Перша пам'ять про Бабин Яр – розповідь батька. Там загинув його батько, яж ніяк не комісар чи епкаведист, старий, раніше – робітник на заводах.

Перше знання про Бабин Яр було більше “інформаційним” (специфіка мого віку тоді – дитинство, “історичність” самого факту).

У мій власний життєвий досвід Бабин Яр увійшов вельми конкретно в юності (шістдесяті роки). Оскільки відвідини Бабиного Яру 29 вересня для того часу були вчинком майже героїчним, поєднаним з кар'єрними неприємностями для багатьох (мій близький знайомий, член КППС, боляче переживав, що не може іти туди з квітами саме через страх поламати свої кар'єрні плани). Там – і перше власне враження про місце, роль і спрямованість роботи КДБ, і перше власне спостереження державного антисемітизму в дії.

Наприкінці 60-х років Віктор Платонович Некрасов в один із тихих зимових вечорів детально розповів мені про жахи післякупаційного Бабиного Яру, показав фотографії, зроблені ним тоді.

Уживаюся з усім тим досить легко. Чому? Тому що давно зрозумів: проблема не в тих німцях чи українцях (росіянах, чувашах, новозеландцях . . .), що розстрілювали в Бабиному Яру (так само, як і в іншому розумінні, проблема не в тих євреях, які служили в ЧК-НКВС-МДБ). Проблема – в обставинах, в історії, тобто в системі тоталітаризму. В брежньовські часи я поділяв табірні будні з поліцейськими, в тому числі і тими, хто стріляв зі стіни Варшавського гетто; звикнути до цього було важко, але необхідно. Допомогло чітке бачення того, що ці старі нині вірно слугують новому Молоху, комуністичному. Жалюгідні гвинтики історії Чому я повинен їх ненавидіти, тих, хто чужими смертями платив за власне життя (полон, голод, вибір “або-або”), якщо абсолютною спокійно живу серед людей, що мене мучили, що убили мого друга Валерія Марченка Розумію, що з точки зору романтичної літературності це можна осудити, але це – життя. Щиро вважаю: з усім цим необхідно уживатися спокійно. Інакше – нова кров, новий привід для помсти. Пам'ятати – зовсім не означає ненавидіти.

II. Гадаю, що пам'ять про Бабин Яр у колишньому СРСР мінімальна. Цього прагнули наші колишні власті, а вони в усьому, крім економіки, працювали досить результативно. Спотворена, на жаль, не лише історія, спотворені ті функціональні системи мозку, якими гомо тоталітаріус сприймає навколишній світ, оцінює його. І тут, звичайно, проблема не лише у ставленні до євреїв

III. Шанс засвоїти уроки історії є. Але він – не в судах, не в публікаціях архівних документів. Не лише в них. Він і в тому, як будуть жити люди сьогодні. І завтра. І – чи буде незалежна Україна дійсно правовою державою. Фундаменталізм (нехай і східноєвропейського толку) як основа державної незалежності не може призвести ні до чого іншого, як до нових страждань, нових рік крові. Не розуміти цього – безумство.

IV. Тут відповідь завжди залежала від особистих поглядів того, хто відповідає, його життєвого досвіду, сподівань Я, швидше за все, реаліст (синонім – песиміст). Чи виробить Не знаю. Хочу вірити, дуже хочу вірити.

На що надіятися? На себе. Тільки на себе. На свою щоденну працю. На мій погляд, найстрашніший гріх нашого суспільства, наших людей – байдужість. Історія сліпа, майбутнє залежить від нас. Багато в чому залежить від нас. Якщо ми побудуємо державу, що максимально дотримуватиметься прав людини. Кращого рецепту немає, поки що не придумали.

Марина Завадська, філософ (Словаччина)

Коли мені було років дванадцять, я просила маму дати мені яку-небудь книгу з періоду другої світової війни, яка не говорила б лише про наступ армій, але була б фактографічно правдивою. “Одні в полі воїни” уже набридли. Тоді вона дала мені книгу Анатолія Кузнецова “В яру чекає смерть” (Бабин Яр, Прага, 1968). В той час цей твір в СРСР був опублікований лише в журналі “Юность”. Я тоді уже знала документи з трудових таборів, про масові могили у словацькому селі Кремничка, з концтаборів, так що я була підготовлена до того, що читається вона нелегко. Але погляд мого (на той час) ровесника, це було щось нове – страшне.

Відтоді я прочитала багато книжок на цю тему, беру активну участь у їх підготовці. Сказати, що я почала цікавитися новою історією завдяки Бабиному Яру, не можна. Але він, так само, як і “Важкий пісок” А.Рибакіна та багато книг чеських і словацьких письменників, справив на мене велике враження. І коли я долаю товсті зводи законів фашистської Словацької держави, масу заявок до Гвардії імені Глинки (міліція нац. партії), документи арізації, то відчуваю, що працюю не тільки для себе.

Бабин Яр – одне з багатьох місць людських страждань під час другої світової війни. Неможливо вимагати, щоб пам’ятав його весь світ, оскільки він не пам’ятає мертвих чотирирічних дітей з Кремнички і навіть не пам’ятає усіх таборів масового знищення. Але треба прагнути, щоб світ дізнався, як усе це могло трапитися. Чого слід уникати, так це того, щоб було неможливо групі людей відмовити в людських правах, у тому числі і в праві основному – праві на життя. Смерть страшна, але смерті цих людей багато що передувало. Поступовими обмеженнями і заборонами (заробляти, мати житло, купувати харчі . . .) людям було *заборонене життя*. Смерть була вже тільки логічним наслідком цієї божевільної ідеології.

Повернуся ще до згаданої книги. В ній – чудова картина стосунків трьох юнаків-друзів: “ І трохи далі я раптом прочитав щось таке, що я очам своїм не повірив: євреї, поляки і росіяни – найлютіші вороги України. Перед цією афішею я вперше в житті замислився, хто я такий. Мати моя українка, батько – чистокровний росіянин. Отже, я наполовину українець і росіянин. Виходить, я сам собі ворог. Моїми найкращими друзями були Шурка Мацес, наполовину євреї, і Болик Каміпський, наполовину поляк. В цьому я не зміг розібратися”.

Всі вони були наполовину “арійськими” українцями, яких світ тоді не переслідував і яким, можна сказати, віддавав перевагу. *Вони були самі собі ворогами.* Сьогодні кожен з нас є словаком, росіянином, євреєм, українцем – і одночасно – людиною. Ворожнеча між нами уже не на рівні росіянин – єврей, словак – росіянин, але людина – людина. Цей людський вимір у нас у всіх спільний. І тому для кожного з нас будь-який конфлікт є самовипищувальним. *Нам уже нічим виділитися.*

У випадку Освенціму, Треблінки, . . . , світові було чим відгородитися, була війна, ненадійна інформація, не було можливості проникнути в центр насильства. За спиною жертв не стояли їх власні держави, які підтримують дипломатичні відносини з мучителями. Подібний випадок був би сьогодні, і він є, доказом відмови цивілізації і гуманізму в усьому світі.

Однак, думаю, що перший урок можна взяти вже з вашого виклику. Якщо поставити на одну платформу Бабин Яр і Освенцім, на мою думку, неправильно писати про “*єврейський*” геноцид. Концтабори спочатку заповнили німецькі демократи, пізніше – антифашисти інших народів. У тому числі і євреї. Розділяти їх у цей момент на євреїв і неєвреїв було б так само безумством і некрофільством, як стрілятися “в ім’я народу і віри” в Карабасі. Висновки можна зробити відразу.

Чеський психолог Плзак говорить, що коли у світі не відродиться змова гідних, станемо беззахисними. Від нашої уважності, активності чи бездіяльності залежить, чи поставить учитель погану оцінку учневі через те, що він не згоден з його поглядом, чи будуть наші діти відмовлятися сидіти за партою разом з однокласником, тому що він циган, не уб’є своєї дитини на смерть сусід-п’яниця уже завтра. *На смерть!* Треба усвідомити, що від міри нашої відповідальності залежить щодня дуже багато. Можливо, навіть усе. І якщо зуміємо розібратися у цих, на перший погляд, буденних ситуаціях, гадаю, що у випадку загрози є шанс вижити і всьому людству як єдиному цілому.

Ріталій Заславський, письменник (Київ)

I. Передусім, це не символ і не абстракція. В усякому разі для мене. В Бабиному Яру загинули дідусь і бабуся, в домі яких пройшло моє дитинство. Це по-перше. По-друге: так судилося – все моє повоєнне життя пройшло поруч з цим проклятим яром. Я там щодня блукав, знав кожну стежку, бачив прозорий рівчак, дно якого було устелене кістками, через що землю не було видно. Спочатку все навкруги було порожньо, потім, починаючи з 1966 року, збиралися люди, їх розганяли, а іноді намагалися з їхньою допомогою провести цинічні мітинги, суть яких зводилася до того, що в Бабиному Яру загинув хто завгодно, але тільки не євреї, в кращому разі, в т о м у ч и с л і є в р е ї. Ось так і ввійшло все це в мій життєвий досвід. А як я з цим досвідом уживався, ви запитуєте? Та не уживався я з ним, а ж и в у, щодня і щогодини живу!

II. Пам’ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв гостро існує передусім в єврейській національній свідомості. Я маю на увазі загальну, народну свідомість. Для євреїв Бабин Яр не лише минуле, але й постійний страх перед майбутнім. Звичайно ж, і люди, що належать до інших народів, не байдужі до цієї трагедії, але тут мова може йти лише про одиниці, про совісних інтелігентів, замордованих недосконалістю життя звагалі. Всім погано, всі живуть важко, і масова свідомість інших народів не дуже обтяжена пам’яттю про єврейську трагедію півстолітньої давнини. Я говорю це не на докір кому-небудь; просто констатую факт. Навпаки, я можу зрозуміти людей, які

поглинуті неможливим нинішнім існуванням, труднощами щоденної боротьби за виживання.

Але в той же час говорити про те, що “це море крові уже не розрізнити” – також неправильно. В цьому причини занепокоєння, з яким складені запитання цієї анкети. А то навіщо б їх розсилати?

III. Що означає: “Чи засвоїли МІ уроки історії?” Хто ці “МІ”? Всі МІ – з багатьох Я. Хтось засвоїв, хтось не засвоїв, одні вважають Бабин Яр минулим, жакхливим, але минулим. Інші – майбутнім. А багато хто просто дратується: чи не занадто багато говорять про це? Можливо, вистачить? Які вже тут МІ!

IV. Не знаю, чи виробить людство на порозі третього тисячоліття механізм виживання, цього ніхто не знає. Намагається. За допомогою ООН; а також віддаючись роздумам, спорам, самоосмисленню. Все-таки щоразу, підходячи до краю прірви, борсаючись у калюжах крові, люди раптом зупинялися. Можливо, і нині інстинкт самозбереження врятує. А, можливо, і не врятує. Надто жакхливі засоби миттєвого знищення всього суцього. А чи завжди вони будуть в надійних руках? Та й зараз – чи в надійних? Державні і національні амбіції, на жаль, часто переважають і розум, і просто здоровий глузд.

Юрій Карабчієвський, письменник (Москва)

I. Є такі явища на землі, які роблять життя нестерпним. Не в даний момент, не для когось конкретно, а взагалі – життя. Бабин Яр – з таких. Жити на світі в той час, коли існує Бабин Яр, – неможливо, соромно, недостойно. Але ми живемо. Не знаю, чому. В нас працює якийсь незалежний від нас механізм, що устанавлює ганебну рівновагу поганого і доброго, хоча насправді ніякої рівноваги бути не може, це очевидно. Бабин Яр, навіть якби це був єдиний випадок масового замордування людей, переважив би все добро за всі часи. Але це я говорю зараз, неквапно розмірковуючи. А тоді, коли я про нього дізнався, а тим більше, коли побачив той страхітливий пам’ятник, з мускулястим матросом і мужнім партизаном, то думав, чесно кажучи, не стільки навіть про муки тих, кого там убивали (не зовсім там, в іншому місці, я знаю . . .), скільки про мерзенність нашого нинішнього відносно мирного існування. Там було написано, якщо не помиляюся: “На цьому місці німецькими фашистами було вбито 100 тисяч радянських громадян”. Ось це “радянських громадян” – було найстрашнішим. Це було повторне знищення тих тисяч уже один раз убитих євреїв, менш, можливо, жорстоке, але не менш цинічне. Євреї приходили сюди – пом’янути євреїв, антисеміти приходили сюди – проклясти євреїв, але євреїв при цьому начебто не було, їх не просто один раз розстріляли і скинули до рову один на одного – їх перманентно стирали з пам’яті, виганяли уже не з життя – зі смерті. Ось що, по-моєму, найстрашніше в цій історії. Мені не дуже подобалося те, що тоді, років тридцять тому написав Євтушенко, але нині я до цього вірша ставлюся інакше. Це той випадок, коли поетичні достоїнства стають другорядними, а наперед виходять совість, порядність, мужність. Я взагалі по-різному до нього ставлюся, але тут саме той випадок, коли він дійсно “сказав за всіх”... А жити все одно неможливо...

II. Я пам’ятаю, що, коли розповідав про Бабин Яр своїм, наприклад, колегам-робітникам з заводу або іншим простим радянським громадянам, то вони ніяк не могли зрозуміти мого обурення, дивувалися, причому дуже щиро,

навіщо це треба вирізняти осіб єврейські жертви: всі народи постраждали, он росіян скільки загинуло І коли я говорив їм, що ні, це різні речі, що, звичайно, шкода безумно кожного, але росіян німці вбивали як своїх ворогів і лишє в тих, в основному, випадках, коли ті були їм ворогами або ворогами здавалися. А євреїв убивали як є в р е ї в, за факт народження, – і це зовсім інша справа Вони сахалися від мене, начебто чогось лякались і намагалися перевести розмову на іншу тему. І це були не холодні, байдужі люди, це були в основному люди порядні, не злі, і навіть не дурні. У мене дуже мало оптимізму щодо співчуття одного народу іншому. Людина людині – так, може співчувати іноді – до самовідданості і жертвовності. Але народ народу Це надто важкі, надто інертні і надто егоцентричні конструкції. Людина може бути самовідданою, народ – ні. Він завжди замкнений на власні потреби і ніколи свідомо не зашкодить собі. І біль чужий як свій – не відчує.

III. Я був у Вірменії за часів Сумгаїта, і Ходжали, і Баку, і Кіровабада. Розмовляв з дівчинкою, яку згвалтувало вісімнадцять чоловік, а сестра її ховалася під ліжком. І з братами, на очах яких проломили голову їхньому батьку, і вони на матраці відтягували його з кімнати до кімнати, залитого кров'ю, відступаючи перед натовпом погромників, а коли відступати стало нікуди, кинулися на нападаючих з ножами, і ті раптово відступили. Це було 1988 року, три роки тому. А недавно у вірменському селі в Карабасі убили тринадцятилітнього хлопчика, попередньо відрізавши йому вуха Ні, я не вірю ні в які уроки. Уроки винісять лише ті, хто і так навчений. І – навчити можна лише того, хто хоче вчитися. Нам хочеться бачити зло під окремою вивіскою, щоб точно знати – ось воно там. А воно виникає у зовсім несподіваному місці. Наприклад, ми говоримо собі: “Зрозуміло, іслам – жорстока релігія, особливо етнопсихологія ”. Але от грузинські бойовики-християни знущаються з мусульман-осетинів – і всі наші побудови ламаються. А потім узбеки-мусульмани ріжуть мусульман-турків . . . І все ж таки, мабуть, у всіх цих випадках ми маємо справу з проявом того, що можна було б, ніяк не ображаючи ані окремих людей, ані цілих народів, називати а з і а т ч и н о ю. Можливо, в цьому об'єднанні – ключ і якась все-таки надія? Я маю на увазі – в європеїзації.

IV. Звичайно, можна заперечити, що німці Але тут, мабуть, все-таки є базисна еволюція. Європа все-таки, при всіх відхиленнях, незрівнянно більше нині захищена від сплесків народного ідіотизму. Немає потреби говорити, що “Європа” – поняття уже не стільки географічне, скільки правове і соціокультурне. Англія, Франція, Японія, Тайвань, Голландія і так далі Якщо є шлях – то він в європеїзації, але це шлях теоретичний, споглядальний. Відверто кажучи, я не думаю, що в недалекому майбутньому ним підуть всі народи і країни. Все-таки наше – кожного – спасіння в цьому житті – в обмеженості нашої уяви. Якби не цей захисний рефлекс, ми всі мали б покінчити з собою, ледве дізнавшись про Освенцім, Сумгаїт і Бабин Яр. “Страшно жити на цім світі – у ньому відсутній затишок. Вітер віє па світанку, вовки зайчика гризуть”. Але ми замість повернути білет, як Іван Карамазов, ставимо на стіл перед телевизором тарілку з картоплею і куркою, жуємо і дивимосся, як тягнуть черговий понівечений труп, не забуваючи, однак, скрушно хитати головою. Не знаю, мабуть, коли ми вже такі живучі, треба хоча б говорити, пе мовчати, і не лише до дат, і не тільки масово, і не лише після, а краще б у той же момент Пам'ятаєте, Юрій Власов роки три-чотири тому па запитання із залу, що він ненавидить понад усе, відповів коротко: “Коллективне прозріння!”

I. Для мене трагедія Бабиного Яру – одна з найстрашніших подій у нашій історії. Мій життєвий досвід (та й не тільки мій) так і сприйняв цю подію. Чи може вона жити в моїй пам'яті? – Звичайно. Не пам'ятати про таке неможливо.

II. Бабин Яр, безумовно, геноцид, втілення офіційної політики фашизму щодо єврейського народу. З цієї точки зору ідеологічні викрутаси, інше тлумачення цього факту, намагання відібрати в євреїв сумний привілей бути головною жертвою – важко зрозуміти.

Чи не є непомітним це море крові в пам'яті народів України й світу? Безперечно, ніяке море крові і не може вивітритися з людської пам'яті – навіть при наявності злочинів такого масштабу, скоєних пізніше.

III. Чи засвоїли ми уроки історії? На жаль, життя показує, що людство ті уроки ігнорує, в кращому разі, – засвоює частково. Так, скажімо, коли б ініціатори жовтневих подій 1917 року простудіювали історію французької революції у викладі Томаса Карлейля й усвідомили неминучі наслідки насильницького нав'язування рецептів загального щастя – їхній рушійний ентузіазм дещо б зменшився. На превеликий жаль, цього не сталося

IV. На порозі третього тисячоліття маємо Карабах, події в Югославії тощо. Масштаби екологічної небезпеки для людства випереджають їхнє усвідомлення. Загалом, людину влаштовано так, що вона сприймає відповідним чином лише безпосередню, сьогоденню загрозу своєму існуванню.

Бар'єри? Вони загальновідомі – духовність, культура, наука. Та щоб вони виявилися ефективними, потрібні, певно, ще якісь етапи еволюції людини.

Мирослав Марипович, філософ (Дрогобич)

I. Бабин Яр увійшов у моє життя ще в юнацькому віці як трагедія “з подвійним дном”: офіційно – як братська могила РАДЯНСЬКИХ громадян – і неофіційно, про що говорилося мало не пошепки, з присмаком протесту щодо влади, – як кривавий слід геноциду ЄВРЕЇВ.

Бабин Яр поряд із іншими символами сатанинської жорстокості став для мене свідченням того, що людство насправді тяжко хворе особливим видом епілепсії. Час від часу з сумною регулярністю воно мусить зірватися, впасти (згадаймо, епілепсію в народі називають падучою) у конвульсії терору, садизму і жаху, щоб потім отямитися і, витираючи криваву піну, спокутувати тяжкий гріх. Слово “мусить” тут – дань історії, але не фатальний прогноз на майбутнє.

II. Так, Бабин Яр – це символ передусім геноциду єврейського народу. І будь-яке замовчування цього факту не тільки виповнює душу єврея жалем та образою, а й спотворює світову історію. Припускаю, однак, що в свідомості ще багатьох громадян колишнього Союзу слово “радянський” заслоняє виразну національну спрямованість масакри в Бабиному Яру.

Але гострота усвідомлення національного горя часто стає причиною іншої аберації історії – усвідомлення себе “найбільш скривдженим народом”. Така проблема стоїть перед багатьма народами, а не тільки євреями. Для

прикладу, яку б муку не відчувало моє серце українця від фотографій напіврозкладених трупів жертв голоду 33-го чи від усвідомлення кривавих покосів у моєму народі в час гулагівських жнив, я не маю права забувати ні Бабиного Яру, ні трагічної прометеївської прикутості вірмен до Кавказьких гір і жаху їхніх не менш регулярних геноцидів. Не смію забувати про кампучійські експерименти і про розтерзане тіло курдського народу.

Є щось протилежне Богові у спробах вивищити свої страждання понад страждання інших. Так можна не помітити напівзотлілої української вишиванки в ровах Бабиного Яру і маленької зірки Давида, наприклад, у Дрогобицькій катівні НКВД.

IV. Відповідаючи на питання, як захистити себе від самогубства, я все ж не можу обійти релігійну перспективу світу, якій довіряюся і без якої не мислю собі майбутнього. Людство не барон Мюпхгаузен і не витягне себе з трясовиння за комір. Феномен сторонньої допомоги, Батьківської руки мусить проявитися обов'язково. Але для цього потрібна одна передумова: людина має здобутися на потужне вольове зусилля в бік Добра, на яке й відгукнеться Небо.

Якщо покладатимемо свої надії на Зло, яке в паш час проявляється в міжнаціональній чи міжконфесійній несправедливості, військовій агресії чи насильстві, то до нас і відгукнеться Зло. Але це будуть останні сутінки світу, після яких западе ніч.

Якщо ж прагнемо торжества Добра, то мусимо його виявити в собі, людях і в мудрих формулах співжиття. Кожен мусить сам собі стати месією і довіритися законам Добра, не оглядаючись па те, чи багато людей довкола пішло тим же шляхом. На жаль, це завдання не можна розкласти па чіткі параграфи політичної програми. Від катастрофи нас порятує не політична партія, а людське серце.

Михайло Москаленко, письменник (Київ)

I. Пам'ять про Бабин Яр – особисто свою пам'ять – виводжу з безпосередніх дитинних вражень і спогадів. Народився я в 1948 р. в Києві, на Лук'янівці, неподалік від заводу “Укркабель”. На Лук'янівському кладовищі поховані мої дід і бабуся – це в кількох сотнях метрів від Бабиного Яру. Років з 5-6 я знав – тому що всі навколо знали – і про масові розстріли євреїв восени 1941 року, і про вишищення людей різних національностей у тому ж Яру та в Сирецькому концтаборі 1941-43 років, і про розстріл команди київського “Динамо”, яка в окупованому Києві завдала поразки німецькій команді “Люфтваффе”. Відома куренівська катастрофа 13 березня 1961 р., свідком якої я був, багатьма людьми сприймалася як “помста землі”, глиняний вихлюп два десятиріччя офіційно замовчуваної трагедії. Мені самому, коли я згадую про це, мені приходять на пам'ять рядки Івана Франка з його шедевр – поеми “Мойсей”, написаної за мотивами давньоєврейської історії, одного з найвищих досягнень української літератури всіх часів: “Зрозумійте і зятяйте собі, / Ви сліпців покоління, / Що, як зглумите душу живу, / Заговорить каміння”. Себе я так само відношу до “покоління сліпців” – адже вся правда про Бабин Яр виходить на світло дня тільки тепер. В 60-х роках початок цьому поклали І.Еренбург, Є.Євтушенко, А.Кузнецов, І.Дзюба, В.Некрасов. Але багато що із сказаного ними світові в 60-х роках, особливо про трагедії на Лук'янівці, Куренівці та Сирці, було добре відоме “неофіційно”. Звичайно, далеко не все. Це складник мого душевного досвіду. Зараз я живу па вулиці Д.Коротченка, вікна виходять на Бабин Яр.

II. Важко говорити про народи світу і колишнього Союзу. Про народи України сказати легше. Пам'ять про трагедію Бабиного Яру, про геноцид єврейського народу, безперечно, жива. І більше того, стає зрозумілим, що Бабин Яр – тільки найпомітніша вершина страхітливого айсберга, всі масштаби якого поступово стають зрозумілими. Адже не лише Київ, а й майже кожне інше місто України, і далеко не лише України, має свій Бабин Яр. І все ж, навіть після вірменського геноциду 1915 р., навіть після українського геноциду 1933 р. – єврейський геноцид 1941 р., і трагедія Бабиного Яру в першу чергу, не може потьмяніти в пам'яті людей. Перекоаний, що кров, пролита тут, не буде забута.

III. Уроки Освенціму й Бабиного Яру – не метафора. Впевнений, що більшість, величезна більшість народу України всіх національностей ці уроки засвоїла. В ХХ столітті на Україні було вбито кілька десятків мільйонів людей. Демографи, здається, досі не підраховували остаточної цифри для України – не підсумували військових втрат усіх воюючих сторін та жертв мирного населення першої світової війни та громадянської війни, голоду 1921 року, репресій 20-х – початку 30-х років, колективізації, голодомору 1932-33 років, сталінських репресій 1937-38 років, терору НКВС проти західноукраїнського населення 1939-41 років, військових втрат другої світової війни, гітлерівського терору на окупованих територіях України, і зокрема геноциду євреїв, братовбивчої війни в західноукраїнських землях 1943-53 рр., голоду 1946-67 років, післявоєнних сталінських репресій включно із винищенням військовополонених, боротьбою проти “космополітизму” та – одночасно – проти українського буржуазного націоналізму. Думаю, що демократичний рух України саме тому й виступає проти антисемітизму в усіх його виявах, що криваві уроки історії ХХ століття волюють – кличуть до злагоди та істинної приязні й взаєморозуміння народів України. Тільки це дає надію на виживання й майбутність і єврейського, і українського, і інших народів незалежної України. Те, що українська держава будується навколо загальнодемократичної, а не тієї чи іншої національної ідеї, дає можливість сподіватися на краще: єврейський та український народи перестануть бути розмінною монетою, картою в імперській грі.

IV. Людство здатне уникнути самогубства, якщо візьме гору здоровий глузд. Найкраще на ці питання відповів А.Д. Сахаров, до сказаного ним важко щось додати. Велике значення має злам у мисленні, який зробив можливими істотні зміни в процесі роззброєння ядерних наддержав.

Григорій Померанц, філософ (Москва)

I. Бабин Яр – це місце, де могла лежати моя мама. Вона своєчасно виїхала, але могла б і не встигнути. Це місце, де київська номенклатура хотіла влаштувати стадіон.

II. Ніякої загальної пам'яті геноциду немає. Німці вжахнулися тому, що зробили їхні батьки і діди. Турки не вжахнулися і як і раніше ненавидять вірмен. Я трохи спрощую, але така позиція уряду і провідних газет.

У ХХ столітті було багато масових убивств, убивств цілих категорій людей, шкідливих з точки зору напівпауки. Іноді убивали за етнічною ознакою, іноді – за соціальною. Останнє слід було б назвати не геноцидом, а стратоцидом (наприклад, ліквідація куркульства як класу). Я не беруся судити, що гірше. По-моєму, про це правильніше за все писав Василь Гроссман: те й інше однаково жакливе.

III. Всі масові вбивства засновані на ідеї, що особистість не має значення, що клас, або народ, або нація, або раса важливіше. Це дуже давня ієрархія цінностей. Плем'я, яке перемогло інше плем'я, могло повністю перебити його. Тоді це не називалося геноцидом. Сліди племінних воєн збереглися і в Біблії, і у слов'янському літописі: “погибоша аки обре, их же песть пи племени, ни наследка”. Час від часу така ідея і пізніше оволодівала масами (наприклад, гайдамаками, що взяли Умань).

Нині, у зв'язку з розпадом комуністичної наддержави та зростанням національної самосвідомості відбувається повернення до трибалізму. Людям здається, що ізгоями вони були у позанаціональній державі, а у новій, етнічно чистій, вони знайдуть самих себе. Так мріяли комуністи – знайти себе у справедливій пролетарській державі, без зайвих, експлуататорських класів. Новий світ нічим не гірший від старого. Справжнє звільнення від більшовизму – це звільнення від духу ненависті. Це не в тій чи іншій ідеї, а в ненависті до чужого, соціально або національно чужого – все одно. Справжнє звільнення від тоталітаризму – в ієрархії цінностей, яка була утверджена ще 2 000 років тому: “Я припис не мир, але меч. Розлучу батька з сином”. Особистість буттєво глибша, ніж народ. Особистість безпосередньо укорінена в Богові, і найглибший корінь особистості – не в національному ґрунті, а в небі. Це не означає, що нація, або сім'я не мають значення, але їх значення нижче, ніж гідність особистості. До тих пір, поки це не усвідомлено, стрілянина в Карабасі, в Осетії, у Придністров'ї не припиниться. Конфлікт у Криму – помста за грубе порушення прав татар, засуджених не як індивіди, не за окремі злочини, а гуртом – весь народ. Нині два народи, які поділили татарські домівки, виявилися під владою ненависті. Без виходу з ненависті не буде миру.

IV. Ми стоїмо на порозі найбільшої кризи в історії людства. Уперше в руках людей є засоби погубити всю біосферу. Наше почуття відповідальності нижче, ніж наші технічні можливості. Нації схожі на підлітків, які навчилися стріляти. На що сподіватися? На усвідомлення небезпеки і зростання почуття відповідальності. На зростання глобальної свідомості. Якщо не буде глобальної свідомості, якщо цінність людини і людства стоятимуть нижче національних інтересів, національного престижу і національної пихи, – ми неодмінно загинемо. Це справедливо і для планети в цілому, і для тієї її частини, яка колись була Російською імперією.

Марлена Рахліна, письменниця (Харків)

I. Бабин Яр для мене є символом злодіянь, скоєних щодо єврейського народу. Власне кажучи, особисто до мене він не мав відношення, тобто ніхто з близьких і навіть знайомих мені людей не загинув ані в Бабиному, ані в Дробицькому (Харків, де я живу) яру. Але ж ми живемо не лише тим, що відбулося особисто з нами. Крім того, у мене вистачає розуму і уяви зрозуміти, що все, про що я сказала, тільки випадок, а тому – начебто я сама і мої близькі загинули в Бабиному Яру.

II. Якби трагедія Бабиного Яру не замовчувалася, та ще так довго, що тільки через 50 років ми говоримо про неї відверто, я б поставила її в ряду кривавих подій історії людства. Але цинізм замовчування, цинізм тієї обставини, що ми самі лише через 50 років змогли згадати все, що сталося, робить її нечуваною навіть серед трагедій ХХ століття.

III. Звичайно, це стало метафорою. Я би дуже хотіла думати інакше, але доводиться погодитися з тим, що головним уроком історії є те, що людство не виносить з неї ніяких уроків. Інакше, чому стали можливими і Кампучія, і Сумгаїт, і Баку?

IV. Не знаю! У мене немає підстав думати, що ми близькі до цього пині, якраз на порозі третього тисячоліття, а коли я читаю пророцтва геніїв ХХ століття про те, якими щасливими будуть люди у майбутньому, – у мене так болить серце, начебто по ньому провели лезом. Це пророцтва щиро шанованого мною Чехова.

Це все, але оскільки я багато років пишу вірші, і навіть видала три поетичні збірки, дозвольте додати до відповідей на вашу анкету вірша.

Я ЄВРЕЙКА

В моем дальшем счастливом детстве
я не знала, что я еврейка:
объяснил мне все это Гитлер,
а потом подключился Сталин.

Это были хорошие люди,
и старательные, поверьте!
Они так со мной занимались,
что запомнила я до смерти:
Я НЕ РУССКАЯ, Я ЕВРЕЙКА!
Я еврейка и дочь евреев,
мои дети тоже евреи.
Это значит – судьба нам – тюрьмы
и гонения либо изгнание
и презрение евреев:
выбирай, что тебе милее!

Я привыкла к этому знанию,
поняла я свое значение
и горжусь я своим народом,
его мудростью и талантом,
и его вселенской судьбою,
и его великим умением
быть своим среди чужестранцев
и чужим среди родных евреев

Но есть кое-что поважнее:
то, что мы придумали Бога,
Божий Сын среди нас родился,
Божий дух мой народ наполнил,
и с тех пор Он веет, где хочет.

Євген Сверстюк, письменник (Київ)

I. Бабин Яр у моїй свідомості – місце страшного злочину, що його важко назвати словом. Війна привчила людей до знецінення та зневаги священного дару життя. Але тут щось більше – це виклик Божому творінню.

II. Думаю, що трагедія більшістю людей сприймається релятивно, в кількісному плані, хоча кількість тут менш істотна.

III. Якоюсь мірою історична пам'ять будить свідомість, особливо якщо вона пов'язана з Міжнародним трибуналом. Але чи це урок? Баку здається мені "врахованим" уроком: там була вже каральна перішучість.

IV. Події останнього часу наводять на оптимістичні роздуми про людський розум. Але важко все це пояснити людським розумом. Схоже на те, що цей розум поставлено перед розбитим коритом. Я задумуюсь над тим, чи зможуть люди припинити тихе самогубство без війни, чи вирвуться з епідемії споживацтва і чи повернуться до духовних джерел.

Яків Хонігсман, історик (Львів)

I. Бабин Яр – один із етапів, точніше одна з ланок загальної стратегії геноциду (винищення) євреїв в Європі, запланованого гітлерівською Німеччиною ще до початку другої світової війни. Ця політика почала здійснюватися ще до війни, набирала все відвертішого характеру напередодні війни (Кришталева ніч 9-10.XI.1938 р., виселення євреїв з Німеччини, погроми в прикордонних з Польщею містах і т.п.), почала цинічно реалізовуватися в перший рік другої світової війни на захопленій німецькими фашистами польській території. Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, ця політика почала реалізовуватися відносно євреїв Західної Білорусії, Західної України, Прибалтики влітку 1941 року. (Масові розстріли євреїв у містечках і містах окупованої території Прибалтики, західних областей Білорусії та України, знищення "малих гетто" у Західній Польщі, потім – на окупованій території України і Білорусії). Київська трагедія, на відміну від осібних катастроф, що мали місце влітку 1941 року, відрізняється тим, що її було проведено протягом декількох днів, без попередньої ізоляції євреїв в гетто. Її було "добре" заплановано і по-німецьки "добре" організовано, на підставі великого досвіду, надбаного варварами в попередніх "акціях" проти євреїв. Бабин Яр ще раз підтвердив ту неспростовну істину, що якщо євреї мали б свою державність, до такої трагедії не дійшло б. Всі сподівання па гуманність західних демократій, радянський "інтернаціоналізм" виявилися порожніми ілюзіями.

Уживатися з катастрофою народу неможливо. Про це треба пам'ятати і робити відповідні висновки. Це означає, що не треба покладатися на "публічні відхрещування від антисемітизму", а на більш реальні гарантії безпеки єврейського народу, як і інших етнічних груп населення. Сталін не раз публічно відхрещувався від антисемітизму, на практиці ж він провів справжній духовний геноцид євреїв СРСР, масовий терор всіх неугідних, спочатку поляків, українців, німців, євреїв, потім інших етнічних груп та їх інтелігенції, духовної аристократії цих народів – мозку національних меншин.

II. У народів України, інших народів нашої країни, пам'ять про єврейську катастрофу в Києві, інших містах вельми затемнена, затуманена. У радянських людей пам'ять зацькована численними "акціями" сталінського терору по відношенню до різних груп населення багатьох національностей. Надто багато безумств творилося у нас в 30-ті роки і по війні по відношенню до інтелігенції українського, єврейського, інших народів. Ця політика заступає і по сьогодні пам'ять людей. Тому говорити про пам'ять про убитих євреїв у Бабиному Яру не доводиться. Багато людей стали байдужими до цієї трагедії.

Причина і в тому, що про неї 50 років не лише не говорили, а намагалися викреслити з нашої пам'яті, викривити факти, затемнити події, пов'язані з катастрофою світового і українського єврейства.

III. Освенцім та інші місця масового знищення євреїв стали символічними місцями трагедії, історичної катастрофи єврейства. Подібні катастрофи пережили й інші народи. На жаль, немає гарантій, що вони не можуть повторитися. Якщо після такої катастрофи могли з'явитися організації неогітлерівців у Німеччині, фашистські групи в СРСР, то немає гарантії, що геноцид по відношенню до євреїв чи інших народів не повториться. Це говорить про те, що уроки історії багатьма людьми не враховані. Історія та її трагічні сторінки можуть повторитися.

IV. Аби катастрофи, що мали місце в роки другої світової війни та після неї не повторювалися, аби не було таких трагедій у подальшому, необхідно створити надійні перепони подібному безумству в масштабі усього людства, усього світу. Слід розробити кримінальний кодекс проти всіх носіїв антилюдських концепцій, судити якнайсуворіше людей, що проповідують ідеї расизму, антисемітизму, ненависті до інших народів, етнічних груп. Причому ці закони повинні практикуватися в усіх країнах. Отже, ці закони повинні бути прийняті на міжнародному рівні із застереженням, що їх ігнорування потягне за собою санкції проти країни, яка відмовляється практикувати ці закони проти їх порушників. Тільки таким чином можна сподіватися, що минуле безумство не повториться.

Цю статтю "Сучасність" передруковує за виданням: "Нова Україна", безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя, - ч. 8-9. Прага, 1 серпня 1922 р.

Соломон
ГОЛЬДЕЛЬМАН

АНТИСЕМІТИЗМ, БОЛЬШЕВИЗМ І ЖИДІВСЬКА ПОЛІТИКА

(З приводу інтерв'ю М.Горького)*

– Жах і ганьбу антисемітизму я почуваю з ранньої молодості й до сього дня, але корінна причина його існування, ганебна, мучительна й незрозуміла для мене, так можна було б стилізувати першу з засадних думок Горького на зазначену тему.

– Зріст антисемітизму в Московщині, його розповсюдження з міст на села, є наслідком безтактності жидівських большевиків, наслідком співучасті цих безвідповідальних хлопчаків в оганьбленню святинь руського народу, коли з церков робились кінематографи та читалки, участь їх в розкриттю мощів, в діяльності продотрядів і т.д. Це все мали жидівські большевики залишити своїм російським товаришам, а самим надалі зайнятись "непо", така друга засаднича думка його.

– Антисемітизм остільки поширився, що жидівство в Росії почуває себе як на гарячих вугіллях... не лише в реакційних колах, але також в червоній армії, антисемітизм остільки зміцнився, що виключно лише залізна

дисципліна та погроза смертної кари утримують солдат від погромних вчинків... В очах всіх – російського солдата, надкотрим Троцький генерал, робітника, над яким Зінов'єв головує в III інтернаціоналі, селянина, мешканця міста, почувається злий вогонь ненависти до жидів... вогонь антисемітизму горить в Росії тепер так, як ніколи раніше... варт лише большевицькій владі захитатись, як цілий жидівський нарід паде жертвою на руському олтарі... Всі жиди в Росії тієї думки, що було б величезним нещастям як би влада перейшла в інші руки... Це думка жидів-купців, "кадетів" й інших... Ось як підсумує Шолом Аш свої вражіння на тему "большевицизм, антисемітизм, жиди". За роз'ясненням причин цього становища він і звернувся до М. Горького...

Всі ті ділянки людства, що в своєму розвитку ще далеко не досягли вищого шабля культури, ставляться з підозрінням до всіх чужих і до всього чужого й немилого їм, себ то до всіх і всього що до них не схоже. Це є перша, елементарна, власне, підсвідома реакція національно-групового почуття.

Але одна лише підозрілість, настороженість що до чужака є вже більш висока форма відносин, бо істпує ще низша ступень того відношення – це є боязнь перед чужинцем, боягузство, сумнів, чи не принесе він шкоди, чи не наробить якогось лиха. Коли мати або нянька лякає дитину жидом, циганом або "дідом" то в цьому звичаєві й проявляється ця друга елементарна форма реакції малокультурних

На сторінках Нью-Йоркського жидівського соціалістичного "Форвертсу" помістив відомий жидівський письменник Шолом Аш своє інтерв'ю з М.Горьким з приводу антисемітизму й діяльності большевиків жидівського походження в Росії. Твердження М.Горького викликали велику увагу, здивовання, розчаровання, навіть пригноблений настрій в соціалістичній жидівській пресі Америки. В зв'язку з цим автор цих рядків числить користним зробити спробу аналізувати цілий комплекс питань, так тісно переплутаних подіями останніх років на Сході Європи, оскільки це дозволяє місце в "Н.У." С.Г

народів на появу чужих елементів.

Користування з природних джерел на тім чи іншим терені було підставою прохарчування, а значить й існування початкових природно-родинно-суспільних угруповань людства. Але національно державна територія грає в наші часи ту ж саму роль й навіть ще більшу: в старі часи терен той періодично мінявся, сучасну територію цілим народом міняти не можна, а можливість еміграції її населення надзвичайно обмежена.

Поява чужинців в старі часи була ознакою неминучої боротьби за терен, але чи в наші часи поява японців чи китайців в Америці на робітничому ринку бажана американському пролетаріатові? А боротьба за ринок праці, власне за терен до приложення своєї трудової енергії й до прохарчування, і є в капіталістичних умовах специфічна класова форма захисту спільних національних дібр від чужинців, на цей раз вже є свідомою реакцією національно групового почуття на замах чужих до спільного користування цими дібрами.

В ще більш гострій формі реагують на такі наміри чужинців інші класи сучасного суспільства, а особливо середня й дрібна буржуазія, міщансько-крамарські верстви, котрі появу чужих на внутрішньому ринкові збуту трактують, як загрозу свому існуванню, в кожному разі, як небезпеку зменшення кількості їх покупців, їх клієнтури.

Коли на межі старого часу й середньовіччя жиди в більшій кількості появились на теренах Європи, коли вони внаслідок, головним чином знищення Римом їх власного національно територіяльного господарства в Палестині, опинились як екстериторіяльна група на теренах, де як раз в той час починався процес руйнування великої, але збудованої рабською працею на глиняних стовпах римської імперії вони відразу побачили себе поза межами господарських тіл тих теренів.

Вони були чужинцями для всіх: і для високої культури Риму, що хилилася до загибелі, в котрій для них не було місця, ні в рабському господарстві, що розпадалось вже, ні

між безтурботного безробітного пролетаріату римських горожан, бо вони не мали їх правна "хлібі розваги"; не було, розуміється, для них вже зовсім місця в замкнутому, натуральному господарстві германських племенних громад, цих нащадків великого Риму. Вони природно змушені були почати грати роль посередничо-торговельної класи. Але, оскільки торг того часу був потрібен лише незначній верстві зверхньої класи: королям, герцогам, їх васалам, придворним та їх дамам, оскільки торг того часу відбувався лише періодично на ярмарках, в окремих місцях, а до часу ярмарку був можливий лише розвіз по замках і бургах, то та верства, яка займалась торгом, залишалась й надалі чужою у всіх відношеннях для місцевого населення.

Поява італійських торговців, а далі заснування більших міст, як центрів торгу й ремесел з власними, місцевого походження, торговцями, великими купцями й ремісниками, необмежений вплив середньовічної церкви на людність того часу, фанатизм і нелюбов, яку пропагувала церква до тих "що роспали Бога", поширення грошового господарства, а в звязку з цим погіршення стану селянства залежного й кріпацького, заборженість його й частини дрібного лицарства лихварям, а великій частині жидам, бо християнам церков забороняла займатись лихварством, пропаганда хрестових походів та їх перебіг на протязі двохсот років все це мусіло зміцнити негативне й обережне відношення корінних мас до чужинців-жидів.

Відціля до антисемітизму один крок. А беззахисність жидів в той небезпечний час, коли вільні селяне-громадяне віддавались самі в кріпацтво лише задля ради права на захист герцога чи графа з близкого замку, легка можливість покористуватись їх маєтком грошима й товаром, було простим шляхом до грабунків і різанини, по нашому погромів. Жадана перспектива відразу звільнитись від боргових зобов'язань жидам-банкарам, капіталістам, лихварям, незаспонукала й королів, головних їх дебіторів, масово віддаляти жидів з своїх земель. Так мандрувало

жидівське населення з одного терену до другого, а власне з заходу на схід, цілком подібно як йшов поступовий розвиток господарства в Європі, раз у раз з появою в середині місцевого корінного населення власних крамарів, лихварів, капіталістів, посередників.

В новому економічному життю, зазначає Горкий, жиди грають велику роль і вони будуть здатні на ще більшу, коли можливості поліпшаться. Росія не може бути відбудована без жидів, бо жиди найбільш активні й здібні діячі на російському терені... В тих словах чутливий письменник, певно зовсім несвідомий того, дав яркий вислід синтезу мандрування жидівського народу на протязі майже двох тисячів років: може він існувати, харчуватись, діяти, поки потрібен тій чи іншій країні, тому чи іншому народові й лише в міру потреби й на що саме потрібен...

Рік тому, на сторінках “Хліборобської України” подібний вислів ролі жидів на Україні з погляду інтересів “хліборобів-державників”, тобто по міщицтва що українізується, дав п. Липинський.

То є історична правда, хоча б вона для жидівського народу була і є історичним нещастям. Це та історична правда, яка утворила образ Вічного Агасфера. Тимчасовим його пристановищем є зараз країни Сходу: Польща, Україна, почасти Московщина. На цих теренах готується він до чергового великого ісходу.

Причини антисемітизму коріняться глибоко в підґрунті економіки, каже В. Чернов з приводу інтерв'ю М. Горкого.

Розуміється, підставою розвитку антисемітизму, його розцвіту, його активного проявлення, його кінетики, треба шукати головню в економічному життю того суспільства, в межах котрого відбувається зустріч розріжнених інтересів, груп місцево-національної й жидівської. Але потенція антисемітизму коріниться не там, де його шукає Чернов, а в факті екстериторіяльності жидівського народу, в факті його перебування на становищі чужинця серед національно територіальних господарств інших народів. Він чужий, незрозумілий, якийсь особливий, на місцевих людей не похожий,

дивний і чудний, а головне безхатний Агасфер, а тому – підозрілий, не любимий, а оскільки слабкий і беззахисний то наражається на призирство.

Антисемітизм є лише специфічна, проти жидів з особливим притиском, скерована, інстинктивна тенденція кожного соціального організму викинути за свої межі чужеродне тіло, яке без запрошення, а головне без потреби для того організму спробувало б там стало осісти, як в своїй хаті.

Поки є потреба в цьому чужеродному тілі, він коли не запрошується (і так бувало), то охоче терпиться. А коли у цього чужеродного тіла мається ще власна хата, себ то його поява не мусить бути безнадійно постійною, раз, а друге, коли він може існувати також і самостійно, коли він може й до іншого краю піти, він навіть поважається. Правда, у відношенню також до таких чужинців не счезає момент недовіря: буває навіть, в залежності від їх ролі, й ворожнеча, навіть ненависть, але неминуча й повага до його сили. В антисемітизмі ж міцніший елемент це нехтування, низка оцінка, віднесення до громадян і рас другого сорту, гіршого гатунку.

Через національне визволення до інтернаціональної солідарності вільних народів такий шлях всіх поступових частин сучасного суспільства. Занадто виявлена національна ворожнеча, загострення національних почувань шельмується слушно як шовінізм і реакція.

В антисемітизмі національні суперечки інтересів часто дрібно матеріальних і неприкрито політиканських, часто находять свій найяскравіший вислів. Антисемітизм в таких умовах приймає, починаючи від Польщі й далі на схід, жорстокі й ганебні форми, як взагалі боротьба з слабшим більш схожа до переслідування, до катування лежачого. Тому кожна поступова інтелігентна людина задалегідь готова відхреститись від запідозріння її в належності до антисемітів. Тому так багато соромливих, неявних, тихих антисемітів. Тому зустрічаються білі круки філосеміти. Тому реакційне шовіністичне, суб'єктивно брехливе, антисемітичне виявлення об'єктивно ненормального

становища одинокої на світі, всім чужої, розпорошеної поміж иншими народами, жидівської меншости на таких чутливих інтелігентів як М.Горкий, робить вражіння ганебне, страшне... й незрозуміле. Але коли антисемітична температура вже дійшла до того ступіня нагрівання, що навіть така людина як Горкий, непомітно для себе й несвідомо, починає повторювати ці суб'єктивні, однобічні, брехливі зауваження, то чи не слід побажати: хай менш обурюються антисемітизмом, а краще вдумуються в нього і зрозуміють ...

Форми антисемітизму, взагалі некультурні вияви його на сході – ганебні й жахливі, а рафіновані західні образливі й болючі.

Жидівський національний рух найшов в формі сіонізму й стремлінню до національної автономії одинокий, для рівноцінної нації, гідний шлях до усунення специфічної форми національної ворожнечі – антисемітизму, до ослаблення тих його рис, що відокремлюють його від звичайних форм міжнародних суперечок.

Територіяльна жидівська нація, як державна більшість Палестини, навіть як англійський домініон, а може цілком як такий, зуміє вибороти повагу до жидів не лише як до здібних “фаховців по економіці”, але також і головне, як до членів нації рівної й вільної серед рівних і вільних. В цьому кориняться революційна роля сіоністично-палестинського руху. Зовсім не має значіння, як велику частину розпорошеного 15-ти мільйонного жидівського народу вдасться сконцентрувати в новій жидівській Палестині, не грає ролі як добре, чи взагалі дуже добре буде там житися жидівській людности.

Колосальну поворотну важність матиме самий факт відновлення державно-територіяльного існування народу Агасферу, утворення соціально-здорового організму, який не лише впливатиме культурно, національно й морально на жидівські маси по инших країнах, але зможе дати їм також захист і допомогу в міжнародних формах.

Жидівська меншість, що без сумніву полишається по багатьох

країнах, поволі досягне такого самого відношення, яким користуються чужинці инших державних народів, себ то буде користуватися захистом своєї держави, а тому досягне й поваги, якої відмовляють тепер беззахисному бродязі.

А оскільки ці меншости суміють збудувати свої національні інституції, вони тим сприятимуть уникненню багатьох зайвих конфліктів з нацією-більшостою на ґрунті незадоволення їх національних потреб, а головне, зможуть використати зорганізовані національні сили для так-сяк можливої й на чужині нормалізації свого соціального складу: зменшення кількості паразитарно посередницьких елементів, всіма нелюбимих, в своїх гіпертрофічних сучасних розмірах часто шкідливих, та побільшення елементу, що житиме від власної праці, від продуктивних занять, корисних і собі й людям.

Багато вже досягнуто жидівським національним рухом, як на шляху до здійснення сіонізму, так і до виборення права на національну автономію. Англійський мандат на Палестину з метою улаштування там національної хати для жидівського народу та закони про національно-персональну автономію в демократичній Україні, та фактична автономія в Літві наслідки зробленого. Але незмірно більш роботи в цих напрямках чекає ще свого здійснення, як в Палестині, так в діаспорі. Зрозуміло, що здійснення ідеалу палестинського державного центру залежить в цілому від самодіяльності жидівських народних мас цілого світу, а головне від мас східного жидівства теренів Польщі, України, Московщини в першу чергу. Більш того, без самоорганізації й самодіяльності цих мас не буде палестинського центру, бо він може взагалі будуватись на колонізаційній енергії жидів Сходу, а не якихось инших. Тим самим ми підходим до сучасного положення жидівських мас на цих теренах, а разом з тим до большевизму й до завдань і дійсности жидівської політики там.

[Від редакції: на жаль, у нашому розпорядженні немає закінчення статті].

СТАРІ ПРОБЛЕМИ—НОВІ МОЖЛИВОСТІ

(Про політичні передумови взаємин на новому етапі історії)

Повідомлення агенції Ройтера з 11 квітня 1991 року з Єрусалиму каже: “Майже мільйон радянських євреїв, з готовими візами, вирішили або не емігрувати до Ізраїлю, або відкласти виїзд з огляду на брак праці в цій країні. Працівник еміграційної служби Ізраїлю сказав, що обнижено наполовину, до 200,000, передбачення скільки нових емігрантів прибуде в цьому році ... Приблизно 185,000 радянських євреїв приїхало до Ізраїля минулого року, що означало найбільшу хвилю напливу від 1950-х років”.

Довга, тисячелітня історія українсько-єврейських відносин здається не закінчиться в наступних кількох роках. Незалежно від того, які будуть прогнози, чи надії. Факт, що українці і євреї продовжуватимуть жити поруч себе в Україні, якраз в сучасну складну добу історії, має важливі імплікації не тільки для українсько-єврейських відносин, але й для ширшого питання міжетнічних і транснаціональних відносин на території колишнього СРСР.

Яков Рої, професор російської історії університету Тель Авів, в статті “Історичний зв’язок між внутрішнім розвитком в СРСР і єврейською еміграцією”¹ твердить, що майбуття євреїв в Росії і в Україні, залежить від трьох факторів. Перший з них, це внутрішні тенденції розвитку в цих країнах, і це незалежно від того чи євреї як група схилиються до асиміляційної чи націоналістичної розв’язки питання. Другий, як на єврейську міграцію дивиться керівництво. Сьогоднішні керівники мають інший погляд, ніж минуле керівництво. Третій фактор – спеціально з погляду авторів це, що “... єврейська еміграція не тільки була викликана внутрішніми суспільними й політичними тенденціями, але вона теж і впливала на ці тенденції. Бо вона, ця еміграція, переконала активістів різних етнічних груп, що наполегливість, рішучість і винахідливість дозволяють впливати на результати навіть у важких обставинах”².

Євреї в Україні колись мріяли, а тепер мають можливість змінити свої

обставини з допомогою еміграції. Одначе, як це вказує проф. Рої, існування єврейської громади в Україні, як і в Росії, Беларусі, Молдові, залишається важливим фактором, який впливає на майбутнє цих країн, а тим більше на форму й напрямок еволюції майбутньої України.

Минуле українсько-єврейських відносин дозволяє зробити нам декілька зауважень. В часах спокою, коли Україна не була під окупацією й не була експлуатованою колоніальним режимом, співпраця між українцями і євреями була нормальним, продуктивним явищем. Навіть в 1917-1920 роках справжній культурний, політичний, національний й громадський розвиток одного суспільства українців чи євреїв впливав позитивно на розвиток другого. Як лишень одне з них знайдеться в небезпеці, результатом були конфлікт, а не співпраця.³

Сьогодні в Україні постає нова політична культура. В контексті дальшого розвитку української нації завважається більш толерантна, більш демократична, громадянська (цівіц), політична культура. Олександр Бураковський, Заступник голови Руху заявив, що ця нова громадянська (цівіц), політична культура викликала й дозволяє напроцвітання національної свідомості різних народів. На його думку варто “... відродити національну свідомість всіх людей, щоб ніхто не боявся сказати, що він німець, мадяр, поляк, єврей, чи татарин, та що б кожен мав можливість продовжувати свої традиції і культуру та жити згідно з законами своїх батьків і прадідів. Якщо хтось шанує свою культуру, він не може не шанувати культури других народів. Всі ці речі взаємопов’язані”⁴.

Однією з причин, яка вдержувала й підсилювала наше зацікавлення українсько-єврейськими стосунками, є погляд, що питання цих двох відносин, так з історичної точки зору як і з перспективи сьогодення, має в собі ключ до розуміння різних, інших питань. В нашій праці “Єврейсько-українські відносини: дві самотності”, ми твердили, що існує особлива (партикулярна), й важлива

філософія і єврейської, й української історії, яку можна пізнати, вивчаючи відносини обох народів. Щобільше, і українці, і євреї пізнають краще самі себе, якщо зрозуміють історію другої сторони, та відносини з нею.

Сьогодні хочемо зробити дальше твердження, а саме, що спосіб, в який українсько-єврейські відносини будуть розвиватися в найближчому майбутньому в Україні й поза нею, матиме величезний вплив не тільки на відносини поміж двома цими народами, але й на майбутнє країн, що виникли на місці Радянського Союзу. Чому саме так?

Серйозний двоподіл (діцготомі) виринає в пострадянській дійсності, коли йдеться про внутрішні процеси, чи про їхнє сприймання назовні. З одного боку твердиться, що майбутнє на території, яку обіймав Радянський Союз, може бути забезпечене тільки тоді, коли там існуватиме монополістична політична, економічна й мілітарна влада. Бо інакше все веде до хаосу й тотальної фрагментації влади в територіях. Бо сили націоналізму, етнічності й навіть релігійного відродження ведуть до розпаду й хаосу. Для того, щоби оминути такий стан речей, закликається вдержати й символічно, й субстантивно домінуючу позицію Москви. Якщо проаналізувати політику західних країн відносно цих процесів, яка домінувала в останньому часі, то можна зрозуміти, як страх перед хаосом живив ідеї збереження дещо “реформованої” Москви.

В нашій статті ми подали декілька політичних концепцій і термінів, які на нашу думку дозволяють на альтернативне розуміння не тільки відносин поміж євреями й українцями, але також й поміж другими елементами, які заторкують майбутнє країн, що виникли на місці Радянського Союзу.

Ми твердимо, що вирішення питання національного розвитку в Україні, як і в Росії, Беларусі не означає ані потреби існування монополістичної влади Москви, ані тим більше невідкладності хаосу. Політичні студії вказують, що плюралістичні форми в контексті демократичного суспільства дають можливість вирішувати багато існуючих проблем. Ця перспектива каже, що національний розвиток найкраще забезпечений тоді, коли влада не є монополізована особою, партією чи інституцією. Але також тоді, коли реальна влада не є повністю розсіяною, або розсіяною до міри, коли

важко її ідентифікувати чи застосувати.

Сьогодні хіба всім ясно, що “грандіозний провал”, як його називає Збігнев Бжезінскі (Збіюнієш К.Брзезінскі), спирається на недовіру до всіх форм монополістичної влади, держави, партії, чи армії⁵. З другої сторони, маємо до діла з “масовим суспільством”, як його називає Вільям Корнгавзер (Шілліам Корнгаусер). Він характеризує масове суспільство як суспільство, в якому “еліти втратили автономію, а неелітарні верстви суспільства – незалежне групове існування. Автомізоване суспільство приваблює тоталітарні рухи, які постачають псевдо-авторитет в формі харизматичного вождя і псевдо-державу в формі тоталітарної партії”⁶. Насправді, масове суспільство – це результат тотального упадку всіх форм влади, де особа почувається безнадійною і безсилою, та піддається харизматичній владі, яка надає форму і сенс політичному життю.

Україна, Росія, інші країни, які виникли на території Радянського Союзу, переживають час драматичних змін. Майже всі обсерватори годяться на тому, що стара тоталітарна модель з перед-Горбачовської ери сьогодні більше непридатна. Навіть в той період, як це зауважили західні науковці, суспільно-економічний розвиток створив нові політичні групи в радянському суспільстві й нову динаміку в політиці⁷. Ми повинні пам’ятати одначе, що суспільства в перехідній період дуже часто є схильними вирішувати важкі проблеми в жорсткий спосіб. Не треба виключати, що загроза масового суспільства згідно теорії Корнгавзера існує, та що може прийти в заміну тоталітаризмові радянської системи, яка проходить трансформацію. Ріст реакційних рухів в новонароджених країнах, потенціальний зріст ксенофобії, все це дає пересторогу, що масове суспільство типу Корнгавзера можливе.

Ключ до демократизації – це ані монополія влади, ані тотальна відсутність влади. Демократія – це перш за все плюралізація влади, або розподіл влади поміж інституціями, групами та груповими інтересами. Важливим є забезпечити зверхництво плюралістичних тенденцій над масовими тенденціями в суспільному розвитку, а саме, щоб члени суспільства відчували своє коріння, ідентифікували себе з певними цінностями й

не були автоматизовані, без надії, і без коріння. Сьогодні всім зрозуміло, що етнічність в техноло гічному суспільстві кінця двадцятого століття якраз забезпечує зміст життя людини. Ми не повинні забувати нагадування Корнгавзера, що “сучасні демократичні системи посідають чітку уразливість на масову політику тому, що вони ангажують в політику ціле суспільство, навіть ті його частини, які історично в політиці не були заангажовані... Тому потрібно ідентифікувати ці фактори, які підвищують уразливість демократичних систем на масову політику, як і ті фактори, які обнижують цю уразливість, для того, щоби можна докладніше вказати на умовини, які зміцнюють демократичні форми політики й громадську свободу”⁸.

Надумку багатьох, демократія це не панацея, але з усіх політичних систем це, здається, найменше лихо. В цьому контексті, демократичний плюралізм – це шлях, який оминає страхіття “грандіозного провалу” й потенціального розладу “масового суспільства”. Ключовим елементом для того, щоби оминати обидві екстремі, є плюралізація демократичних інституцій і відносин.

Ключові елементи цього процесу нам добре відомі. Перше, ми знаємо, що підставою демократичного ладу є особа, яка респектує людські права. Ми також свідомі цього, що окремі особи можуть ідентифікувати себе з різними інтересами, включаючи етнічну, групову, релігійну й партійну приналежність, чи як громадяни діяти в плюралістичній системі, як федералізм, конфедерація і т.п. Ми також свідомі того, що інституції функціонують досить добре, коли вони кожночасно відкриті для громадської перевірки, й виставлені на натиск з боку численних інтересів, що існують

в суспільстві. Ми знаємо, що людина посідає здібність включатися в різні групові інтереси, та що цей плюралізм зацікавленень гарантує демократичну, політичну дію. Ми також знаємо, що правова влада (руле оф Лаш), а не влада однієї особи, чи партії, є найкращим обмеженням монополістичної влади. Ми також можемо сказати, що знаємо дещо про природу “гломадянської” культури, яка збігається зі стабільними, демократичними режимами.

Справді, ми знаємо дуже багато про суспільство, яке не є ані “грандіозним провалом”, ані “масовим суспільством”. Сучасні політичні науки це великий резервуар аналізу, знання й прагматичних порад, які дають ряд ключових концепцій й аналіз для побудови плюралістичної, політичної системи. Нашим завданням є створити власне таке суспільство.

Майбутнє українсько-єврейських відносин не можна відсепарувати від тенденцій розвитку країн, що виникли на території колишнього Радянського Союзу й долі України в ньому. Тарас Шевченко закликав і чужого навчатись і свого не цуратись. Ці його слова повинні пригадувати нам, що всі ми кудись і до чогось належимо, чи це народ, чи це нація, чи історія, яка залишається автентичною для кожної людини. Ми не можемо бути індивідуальними, автентичними особами тільки тоді, якщо в нас є почуття окремішності навіть в цьому, що єднає нас з другими. В цей сам час ми завжди повинні пам’ятати про потребу вчитися один від одного, без опресій, без бруталізації й взаємоза перечування. Це й основний принцип визнання других, але змагання бути собою – це і людський, і політичний принцип. Уроки української і єврейської історії та їх складні відносини могли б стати джерелом науки на майбутнє.

Капада.

ЛІТЕРАТУРА

1 Yaacov Ro'i, "The Historical Link Between Soviet Domestic Development and Jewish Emigration", *The Jerusalem Quarterly*, ç. 53, Winter 1990.

2 Ibid.

3 Для уточнення цього погляду просимо переглянути - Howard Aster and Peter J. Potichnyj, *Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes*. Op. cit.

4 Цитату взято з *The Ukrainian Weekly*, Sundy, January 27, 1991, st. 13. Charles Scribner's Sons, 1989.

5 Zbigniew K. Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communist in the Twentieth Century*. New York,

6 William Kornhauser, *Politics of Mass Society*, Glencoe, Ill., The Free Press, 1959, st. 16.

7 Roge E. Kanet, "Political Groupings and Their Role in the Process of Change in Eastern Europe" в книзі Andrew Gyorgy & James A. Kuhlman, Eds., *Innovation in Communist Systems*. Boulder, Colorado, Westview Press, 1978, st. 13-14.

8 Ibid., st. 227

Василь Голобородько – поет, починав у 60-і роки; його книжки виходили за кордоном, а в останні роки – і в Україні. Живе на Луганщині.

Михайло Григорів – поет, починав у 60-і роки; його твори розповсюджувалися у самвидаві. Живе в Києві.

Оксана Забужко – кандидат філософських наук, видала збірку поезій "Диригент останньої свічки". Живе в Києві.

Ізраїль Клейнер – політолог, працівник радіо "Голос Америки". Живе в Нью-Йорку.

Сімон Редліх – історик, професор університету "Бен-Гуріон", Ізраїль.

Ольга Петрова – художниця, мистецтвознавець, професор Київського художнього інституту.

Соломон Гольдельмай – єврейсько-український громадський діяч, соціолог-економіст, член Центральної Ради, член уряду Директорії; з 1920 року – в еміграції, з 1939 – в Палестині.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності".
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50
Друк офсетний. Зам. 0144108

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), число індексу 74459; на рік: 60 крб., на півроку: 30 крб., на квартал: 15 крб.

Адміністрація в Україні: 254655 Київ-МСП, вул. Мельникова, 63.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу *Сучасности* в усіх західніх країнах становить 60 ам. доларів на 1992 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sucasnist / Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ: Sucasnist / Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat -- Yam

АРГЕНТИНА: Sucasnist / Dr. M. Wasyluk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙ-ЦАРІЯ: Sucasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКО-БРИТАНІЯ: Sucasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
(201) 622-0545 Fax.: (201) 622-1933

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ *Літературний процес. дещо з віддалі.* - Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі. - Париж, 1991. - 94 с.

Відомий літературознавець і критик з української діаспори оглядає характерні явища сучасного літературного життя в Україні.

ГЕНРІ ТОРО. *Громадянська непогора* - К.: "Ява", 1991.- 46 с.

Новий переклад (Юлія Шелеста) славетної лекції американського мислителя-трансценденталіста, яка вперше була видана через рік після виходу "Комуністичного маніфесту" Маркса і Енгельса, заманіфестувавши зовсім іншу ідею: націонбально-визвольної боротьби.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* - Київ-Кембрідж, 1991. - 80 с.

Словами автора, видатного ученого-гуманітарія, професора Гарвардського університету, дійсного члена Американської, Фінської, Турецької академії наук, а з 1990 року й іноземного члена Академії наук України, - це "безпристрасна студія про його історіософію, цебто його філософію у відношенні до його ж власного історичного досліджу, а також характеристика і оцінка його як ремісника-майстра на полі конкретної історичної праці, цебто як історіографа".

МІКУЛАСС НЕВРЛИЙ. *Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямках.* - К.: Вища школа, 191. - 271 с.

У монографії досліджено бурхливий розвиток поетичної творчості першого пореволюційного десятиліття в Україні, розглянуто такі стилі і напрями, як український символізм, футуризм, неоромантизм, неокласицизм та ін., змальовано літературні постаті, зокрема, тих, кого автор знав особисто. Книжка буде дуже корисною для літературознавців, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться українською літературою.

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ. *Національна культура і культура нації.* - К.: Т-во "Знання" України, 1991. - 64 с.

Відомий філософ простежує співвідношення професійної і народної культури, їхні генетичні корені та взаємозв'язок, з'ясовує перспективи розвитку української національної культури.

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

**БОГДАН-ГОР
АНТОНИЧ**

На другому березі
Роман. поезії, есе

І.С. КОРОПЕЦЬКИЙ

Богдан-Ярослав
Цимбалістий

СТЕПАН КОЗАК

Американські діалоги

БОГДАН ПЕВНИЙ

Архипенкове коріння

ТАРАС ВОЗНЯК

Складність людини
і нація

ВАДИМ

СКУРАТІВСЬКИЙ
Микола Костомаров...